

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 3(7) шілде-қыркүйек 2016
ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
**ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ
журнал**

2016, № 3(7)

EDU.E-HISTORY.KZ
электронный научный журнал

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
electronic scientific journal

2016, № 3(7)

Құрылтайшы:

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали,
Н. Әлімбаев, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан),
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,
Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Edu.e-history.kz»
электрондық ғылыми журналының редакциясы
Телефон: +7(727)272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жай: <https://edu.e-history.kz/>

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген.
Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель и издатель:

РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Р. Абдуллаев (Узбекистан), Н. Аблажей (Россия), Б. Аяган, М. Абусейтова, С. Ажигали,
Н. Алимбай, Б. Байтанаев, К. Жумагулов, Г. Кенжебаев, Б. Комяков,
Мансура-Хайдар (Индия), Р. Масов (Таджикистан), А. Муктар, В. Плоских (Кыргызстан),
Ю. Петров (Россия), О. Смагулов, Сон Ён Хун (Южная Корея), Е. Сыдыков,
У. Фиерман (США), А. Чубарьян (Россия)

Ответственный редактор:

З. Толенова

Редактор:

Р. Кубеев

Адрес редакции:

050010, Республика Казахстан,
г. Алматы,
ул. Шевченко, 28.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
«Edu.e-history.kz»

Редакция электронного научного журнала

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz/>

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации: № 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходимо обязательно ссылаться на журнал.

Founder and publisher:

RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology"
of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Editor-in-chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Editorial board:

R. Abdullaev (Uzbekistan), N. Ablazhey (Russia), B. Ayagan, M. Abuseyitova, S. Azhigali,
N. Alimbai, B. Baitanaev, K. Zhumagulov, G. Kenzhebaev, B. Komekov,
Mansura-Khaidar (India), R. Masov (Tajikistan), A. Muktar, V. Ploskikh (Kyrgyzstan),
Y. Petrov (Russia), O. Smagulov, Song Yong Hoon (South Korea), E. Sydykov,
W. Fierman (USA), A. Chubaryan (Russia)

Executive editor:

Z. Tolenova

Editor:

R. Kobeev

Editorial address:

050010, Republic of Kazakhstan,
Almaty,

28 Shevchenko Str.

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,

«Edu.e-history.kz»

Editorial electronic scientific journal

Phone: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz/>

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the
Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, r
egistration certificate:

No. 14602-ИА dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

When re-publishing articles, shooting on microfilm and other copies, it is necessary to refer to the journal.

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

Әбжанов Х.М.

Аңдатпа. Мақалада көрнекті ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері, ҚР ҰҒА академигі М.Қ. Қозыбаевтың өмірі мен қызметіне шолу жасалған. Автордың пікірі бойынша академик М. Қозыбаевтың отандық тарих ғылымына қосқан үлесі баға жетпес құнды еңбектер. Екі дәуірде - кешегі социализм дәуірі мен тәуелсіз Қазақстан тұсында өмірлік және шығармашылық жолдан өткен М. Қозыбаев тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында замана талабына сай Қазақстан тарихын қайта қарап, жаңа тұжырымдар мен көзқарастарды қалыптастыру үрдісінің бастауында тұрды.

Түйін сөздер: Қозыбаев, академик, ғалым, тарих ғылымы, Қазақстан, тәуелсіздік

ПУТЬ УЧЕНОГО

Әбжанов Х.М.

директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, д.и.н., профессор, член-корр. НАН РК

Аннотация. В данной статье рассматривается жизнь и деятельность видного ученого, общественного и государственного деятеля, академика НАН РК М.К. Козыбаева. По мнению автора, вклад академика М.К. Козыбаева в развитие отечественной исторической науки бесценен. Пройдя жизненный и творческий путь в эпоху социализма и Независимого Казахстана, М.К. Козыбаев в первые годы после обретения суверенитета возглавил процесс переосмысления, переоценки истории Казахстана с учетом требований времени.

Ключевые слова: М.К. Козыбаев, академик, ученый, историческая наука, Казахстан, независимость

THE PATH OF THE SCHOLAR

Abzhanov KH.M.

Director of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK

Abstract. This article examines the life and work of famous scholar, public figure and statesman, academician of the NAS RK M.K. Kozybayev. According to the author, the contribution of the academician M.K. Kozybayev in the development of national historical science is priceless. Having the life and career in the age of socialism and the Independent Kazakhstan, M.K. Kozybayev in the first years of the country's independence headed the process of rethinking, reassessment of Kazakhstan's history taking into account the requirements of time.

Keywords: M.K. Kozybayev, academician, scholar, historical science, Kazakhstan, independence.

Қазақ қоғамы білім-ғылымның күдіреті мен қасиетін ежелден жоғары бағалаған. Ол интеллектуалдық әлеуеттің басты буыны, қоршаған ортаны, тіпті адамды тануға, өзгертуге келгенде ең пәрмендісі екенін білгендіктен ғалымдарды төбесіне көтерді. Қоғамдық санадағы осынау құндылық үдесінен шыққан, ізашар жаңашылдығымен, терең пайым-тұжырымдарымен тарих тұңғығынан маржан теріп, болашақты болжай алуымен отандастарының парасат әлемінде,

жүрегінде өшпес із қалдырған оқымыстылар ұлтымызда аз да емес, көп те емес.

Аз болатыны – үш ғасыр жат қолына қараған елдің шын мағынасында дарынды ұл-қыздары әрқашан қолдау таба бермеді, қабілет-қарымдарын ашатын кеңістікке шыға алмай, қапаланды. Көптей көрінетіні – ғылымның жарық жұлдызына айналған шын таланттар ғасырлардың өтелмеген қарызын орнына келтіруге жегіліп, әрқайсы бір-бір зерттеу институтының жұмысын тындырды.

Тарих ғылымдарында ғасыр жүгін арқалаған азамат Манаш Қабашұлы Қозыбаев болатын. ХХ ғасырдың соңғы 40 жылға жуық уақыты бойы кесек туындыларымен, өзгеше ойларымен ақниет әріптестерінің құрметіне бөленіп, оқырманның ауызынан түспеген, биліктің назарын бірде үркітіп, бірде сүйінтіп өзіне аудартқан ғалым ретінде өзі де ұлттық тарихымыздың ұлағатты тұлғасына айналды.

Ол екі дәуірдің перзенті еді. Дәуірлер тынысы шығармашылық мұрасы мен өмір жолында тайға таңба басқандай көрініп тұр. Шыр етіп дүниеге келген сәттен 60 жыл бір ай ғұмырын кеңестік уақыт пен кеңістік аясында өткізсе, 10 жыл екі ай өмірі тәуелсіздік тұсына дөп келді. 2002 жылғы 31 қаңтарда 71 жасқа қараған шағында дүниеден озды.

Өркениетік және көздеген мұраты тұрғысынан қарасақ, бір-біріне жалғасып жатқан екі дәуір Қазақстандағы мемлекеттік құрылымы, билік жүйесі, экономикалық, идеологиялық негіздері бойынша мүлде үйлеспейтінін, бірін бірі бекерлейтінін оңай байқаймыз. Адамдарды жарқын болашаққа жеткізуге уәде берген кеңестік өкімет түптеп келгенде жақсылығынан гөрі Оның 15 жылы Манаш ағасыз өтіп жатыр.

Адам құқығы тапталған, ұлттық зиялылары қынадай қырылған, шығармашылық еркіндік тырп етпестей ауыздықталған тоталитарлық отар республикада есейген, білім алған, ғылым қуған Манаш Қабашұлы әлеуметтік әділетсіздікті, әсіресе ұлт теңсіздігін ерте сезінді. Тіпті балалық шағында көрген қызығы да шамалы. Кейініректе сол күндерді былайша есіне алған екен: «Бізге үйдің бір бұрышы тиетін, іргесі сыз, тіпті жаз айларында дымқыл тартып тұратын. Сығырайған терезелерді сыртынан шөппен, қармен жауып, жылуды сақтауға тырысатынбыз. Мен сондай өмірден қалай тірі қалғанымға әлі күнге таңғаламын».

Қиыншылық оны жасытпады, қайта ширата түсті. Әкенің күшімен, ананың сүтімен бойына дарыған зеректік пен алғырлық, Қозыбай әулетіне тән іскерлік пен ұтқырлық қасиеттері шыңдала берді. Меңдіқарадағы педучилищеден кейін қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетін 1953 жылы бітірген соң Қостанай педагогикалық институтында табан аудармай бес жыл еңбек еткенде жас қазақтың сапалы білімі де, ұйымдастырушылық қабілеті де, әділдік үшін күресе білетін қасиеті де көрінді. Өлкетанулық зерттеулерін жариялады, Қостанайдың ономастикасын ұлтсызданған мазмұннан арылтуға үлес қосты, Б. Алтынсариннің есімі мен ісін ұлықтады. Қара бастың қамы емес, ел мүддесін көбірек ойлады. «Қостанай кезеңі мені өсірді, шынықтырды, шыңдады, - деп еске алыпты жастық жалынға толы жылдарды. – Мен азамат болып, есейдім. Өзімнің бақытым Сара Пішенбайқызымен отау құрдым, тұңғышым Ілияс дүниеге келді. Ең ғажабы, Қостанайға интернационалист болып келген мен Алматыға ұлтшыл болып оралдым. Тың игеруге келгендердің зорлық-зомбылығы көп болды. Ашықтан-ашық біздерді баса көктеп, жанышқысы келді... Л. Середкин, Давыдов сияқты жандайшап шовинистерді барынша әшкерелеп бақтым, олардың тепкісінен бірен-саран отандастарымды қорғадым. Алайда менің мүмкіндігім аз еді».

Сонымен, 1958 жылы М. Қозыбаев өмірінің Алматы кезеңі басталды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы партия тарихы институтының директоры Серікбай Бейсембайұлының шақыруымен келген жас жігіт бірыңғай ғылыми жұмысқа жегілді. КОКП ОК жанындағы марксизмлененизм институтының қазақстандық филиалы идеологиялық өлшемі жағынан тарих ғылымдарының басында тұратын. Мұнда республикаға есімдері мәшһүр П.М. Пахмурный, А.Ф. Сармурзин, т.б. азаматтар жиналған еді. Бірақ Манаш жаспын деп

жасқаншақтамады. Қысқа мерзімде кандидаттық диссертациясын қорғады. 1963 жылы жарық көрген «Қазақстан Компартиясы тарихының очерктері» ұжымдық еңбекті жазуға ат салысты. Әрине, осыдан жарты ғасыр бұрын жазылған бұл еңбек қазіргі кезде КОКП-ны жойдасыз мадақтаудай көрінетіні рас. Бірақ біз мынаны ұмытпағанымыз жөн: «Очерктер...» алғаш рет іргелі түрде Қазақстанның саяси тарихын қорытты, әр текті фактілерді, мәліметтерді және деректерді топтастырды, Қазақстан тарихын зерттеуші ғалымдардың абыройын арттырды. «Очерктердің...» жарық көруімен ғылыми-тарихи ойдың қазақстандық тағы бір орталығы қалыптасты. Келер жылы «Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны» монографиясы оқырмандар қолына тиді. Отандық тарих ғылымының аспанында Қозыбаев есімді жарық жұлдыз пайда болғанын қазақстандық ғалымдар қауымдастығы мойындады, одақтық әріптестері таныды. 1969 жылы Мәскеуде докторлық диссертациясын қорғаумен қоғамдық пікірдегі биік мәртебесін заңды түрде бекемдеді.

Сөздің реті келгенде айтатынымыз, 1965-1975 жж. аралығын Қазақстан тарих ғылымының «алтын» онжылдығы деуге болады. Дәл осы онжылдықтар ішінде А. Нүсіпбеков, Г.Ф. Дахшлейгер, М. Асылбеков, Б. Төлепбаев, Б. Сүлейменов, Т. Балақаев, Р. Сүлейменов, К. Нұрпейісов өздерінің басты еңбектерімен отандық тарихнаманы байытқан тұлғалар биігіне көтерілді.

Ғылыми ізденіс үдей түсті. 1970 жылы тарихшылардың Мәскеуде өткен Халықаралық конгресінде баяндама жасады. Сол жылы көлемі 30 баспа табаққа жуық «Қазақстан – арсенал фронта» монографиясын жариялады. Бұл еңбек мазмұны және ғылыми нәтижелері бойынша бірнеше ерекшеліктерімен айықталды. Біріншіден, Ұлы Отан соғысы тұсындағы Қазақстан жайлы «Қазақстан – арсенал фронта» монографиясынан ғылыми шоқтығы биік зерттеу кенестік жылдары дүниеге келген жоқ. Қазақстанның ауыр өнеркәсібі, мұнайы, темір жолы, колхозшы шаруалары, әйелдері, мәдениеті тақырыптарын зерделеген өрелі еңбектер жарияланғанын бекерлеу ақиқатқа қиянат болар еді. Бірақ осылардың бәрінің басын қосқан кешенді монография ретінде «Қазақстан – арсенал фронта» күні жүзден – жүйрік, мыңнан – тұлпар шыққан тұлғаларды, оның ішінде ұлт республикасының өкілін ұната бермейтіні анық көзге түсті. Кезінде Шәкәрім қажы ұлттық элитаны «ең жақсы адам» деп атаған екен. Жақсысы жаншылған ұлт уыстан шықпайтынына Кремль көсемдері әлдеқашан көз жеткізген еді. Тарих тағы қайталанды. Пысықайлардың ұйымдастыруымен 1973 жылы М. Қозыбаев

пен З.А. Голикова бірлесіп жазған «Золотой фонд партии (из опыта кадровой политики КПСС)» б монографиясын «тезге» салу басталды. Еңбекте басшы партия кадрларын қалыптастыру кемшіліксіз еместігі, қажетсіз қайта құрулар мен кадрлық ауысулар ұйымдастырушылық қарымқабілетті ашуға бөгесін екендігі айтылған еді. Осыны тілге тиек еткендер жеңіл-желпі сынаушыларды жоғары жаққа құбыжық қылып көрсетуге тырысты. Ақыры, Қазақстан

Компартиясының кезекті съезінде кітап Д. Қонаевтың аузымен сыналып, М. Қозыбаев аға буын өкілі Е. Бекмахановтай қоғамнан оқшауланбаса да, ғылыми ортадан ығыстырылды. Басына туған ауыр күндер 1979 жылға дейін созылды.

Партия тарихы институтынан кеткен Манаш Қабашұлы алғашқыда Алматы малдәрігерлік институтында, кейін Қазақ университеті жанындағы Қоғамдық пәндер оқытушыларының мамандығын жетілдіру институтында кафедра меңгерді. Қабырғалы ғалымның жазықсыз жапа шеккенін біздер - сол жылдарғы жас буын тарихшылар жақсы білдік.

Талантқа тұсау салуды көздеген тоталитарлық билік оңбай қателесті. Жаңа монографияларын шығару мүмкіндігінен айрылған Манекенді сүріндірді, бірақ жыға алмады. Іштей шырығу жүріп жатты. Әділетсіздікке сыр бермеді, дұшпандарын төбесіне шығармады. Қайта одақтық, республикалық конференциялардағы өзекті баяндамаларымен, институт қабырғасында оқыған тамаша дәрістерімен күстанаушылардан оқ бойы алға шығып, бұрынғыдан

да зорая түсті. Нағыз аңыз адамға айналды.

1979 жылы биліктің қырын қараған қабағы жібіп, жұлдызды сәт туды: Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі болып сайлануымен ғылыми элита тобына кірді. Келер жылы Қазақ совет энциклопедиясына бас редакторлыққа тағайындалды. Уақыт көрсеткендей, мансабы өскен қайсар қазақ Қостанай кезеңіндегі «ұлтшылдығынан» әлі ажырамаған екен. Оған шәкірті, бүгінде мемлекет қайраткері Мұхтар Құл-Мұхаммедтің мына жолдары бұлтартпас айғақ: «1983 жылдың 9 тамызында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюросында Қазақ Кеңес Энциклопедиясының жұмысы да қаралды. Бұл еліміздің тоқырау тұманынан әлі арыла қоймаған кезі еді. Бюрода бас редактор М.Қозыбаев «Қазақ КСР» Қысқаша энциклопедиясына А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Мұстафа Шоқай, т.б. қазақтың ардагер азаматтарының өмірбаянын енгізу туралы мәселе қойды. Ол кездері жазуды қойып, есімдерін айтуға тыйым салынған қазақтың біртуар перзенттерінің өмірін энциклопедияға кіргізу туралы мәселе көтеру ерлікпен пара-пар еді.

Бүро болардың алдында Мәкең біздерге өзге республикалардың ұлттық энциклопедияларында, Үлкен Кеңес Энциклопедиясының басылымдарында басылған контрреволюциялық қозғалыс басшылары, сол кездері жаппай «ұлтшыл» деген желеумен айыпталған ақын-жазушылар, ақ казактар қозғалысының жетекшілері туралы материалдар жинауды тапсырды. Солардың негізінде қанша кеңес үкіметіне қарсы болса да ел тарихында елеулі із қалдырған қазақ қайраткерлерінің қызметіне сын көзбен әділ бағасын беріп, энциклопедияға енгізу қажеттігі туралы ұсыныс әзірледі. Онда қазақ оқырмандары аталған азаматтар өмірін шет елдерде басылған, кей жағдайда бұрмаланып көрсетілген басылымдардан емес, республиканың өз энциклопедиясынан оқығаны жөн екендігі дәлелденді». Әрине, ұсыныс қабылданбады.

Тоқырауға бой бермей атқарылған ірі жобалардың бірі – Ұлы Отан соғысы жылдарғы Қазақстан жайлы 40 сериялы құжатты фильмнің шығарылуы. Бас кеңесші-сарапшы ретінде әр серияның сценарийін мұқият оқып, әр фильмді байыптап көріп, тележурналистермен, режиссерлермен тығыз жұмыс жүргізеді. Сол 40 фильм қазақ теледидарының алтын қорына кірді.

Кеңестік дәуірдің соңғы жылдарында, нақтылап айтсақ, 1989 жылы Манаш Қозыбаев ғылыми атақдәреженің асқар шыңына көтерілді: Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшесі – академигі болып сайланды. Сонымен, отызында орда бұзып, ғылым докторы, профессор атанған талантты қазақ қырықында корреспондент мүше мәртебесімен қамал алса, ердің жасы елуінде ғұламалар қатарына қосылды. Бағындырмаған асуы қалмағандай көрінді. Сөйтсек, тағдырдың басты сыйы алда тосып тұр екен.

Бәрі горбачевтік қайта құрудың кеңестік жүйені, социалистік лагерді қақыратуымен басталды. Әу баста социализмнің болашағына қалтқысыз сенген көңіл бірте-бірте күдікке толғаны рас. Көзқарас эволюциясы 1985-1988 жылдарғы шығармаларында анық көрініп тұр. Ал Кеңестер Одағының, демек Қазақстанның да тағдыры қыл көпір үстінде қылпылдаған тұста, республика басшылығына Н.Назарбаев келгеннен кейін тарихи майданның алғы шебіне тәуекел деп тас жұтқан нағыз ұлт перзенттері шықты. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты, Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының директоры М. Қозыбаев Алаш зиялыларын ақтайтын комиссия құрамында белсенді еңбек етті, методологиялық биік өреме қандықол Ермақтың бетпердесін сыпырды, Қазақстанның мемлекеттік шекарасына қатысты дерек пен дәйекті сөйлетті, байларды кәмпескелеудің (1928 ж.), кулактар мен байларға қарсы күрестің (1930ж.) заңсыздығын әшкерелеген комиссия жұмысына жетекшілік жасады. 1990 жылғы 25 қазанда қабылданған Егемендік туралы декларацияда, 1991 жылғы 16 желтоқсанда қабылданған Мемлекеттік тәуелсіздік туралы Конституциялық Заңда, қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беруде, мемлекеттік рәміздер мен наградаларды анықтауда қайраткер тұлғаның үлесі бар.

Азаттық алпыстағы ел ағасының қуатын тасытты, бұрыннан шапшаң қимылын тіпті үдетті,

қаламына қанат бітірді, аузына дуалы сөз салды. Қазақстанның қандай бір елді мекеніне бара қалса, жергілікті тарихшылардың айдарынан жел есіп, мәртебелері сол сәтте өсе қалатын. Өйткені академикпен бірге тарихи ақыл-ойдың салтанаты келетін. Өмірінің соңғы 10 жылында қаламынан қисапсыз мол қазына туындады. Көзінің тірісінде 600-ге жуық еңбегі, оның ішінде 16 монография, 21 ұжымдық еңбек, 48 кітапша, жүздеген мақала жариялаған екен. 1992-2001 жылдары шыққан

«Ақтаңдақтар ақиқаты», «История и современность», екі томдық «Тарих зердесі», «Жауды шаптым ту байлап», екі томдық «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» кітаптары, бүкілқазақтық тұңғыш құрылтайда оқылған «Ата тарихы туралы үзік сыр (қазақ халқының тағдыры туралы)» баяндама оның есімін әлемге мәшһүр етті. Үзеңгілес інісі академик Кенжеғали Сағадиевтің 2001 жылы айтқан: «Манаш ағаның қайта құру және тәуелсіздік кезінде жазған еңбектері одан бұрынғы 33 жыл бұрын жазған еңбектерімен саны жағынан тең. Ал сапасы жөнінен бұл тұстағы еңбектер автордың ашылып та, көсіліп те жазғандығын байқатады. Бұл еңбектер тың идеяларға толы, концептуалды толыққанды туындылар», деген пайымы әлі де маңыздылығын, шынайылығын бір мысқал жойған жоқ.

Азаттық таңы атысымен Кеңес дәуірінің тарихы ауқымынан шығып, әлемдік тарихи үдерістер мен өркениеттегі қазақ халқының орнын анықтауға күш салды. Ата тарихтың ежелгі және ортағасырлық дәуірлері, қазақ хандығы мен мемлекеттілігінің тағдыры, Ресейге бодандықты қабылдаудың «ақтаңдақтары», ұлт-азаттық қозғалысының қазақстандық ерекшеліктері, кеңестік саяси қуғын-сүргін қасіреті, Ұлы Отан соғысының беймәлім беттері, КОКП Орталық Комитеті Бас хатшыларының Қазақстанға ұстанған саясатының қисыны мен эволюциясы, әр ғасырдағы ұлттық тарихи тұлғалар бейнесі, Отан тарихының тарихнамасы мен деректануы - міне, осының бәрі жаңаша ойлау биігінен талданды. Репрессия құрбандарын еске алу, ұлттық тарих жылдары, М.Әуезов, Қ.Сәтбаев мерейтойларының ЮНЕСКО күнтізбесіне енуі, шетелге іссапарлар төл тарихымыздың тарланын интеллектуалдық шырқау биіктерге алып кетті. XX ғасырдың соңғы он жылында «Қазақстанның тарих ғылымы», «Қозыбаев» деген сөздер Америка мен Еуропада да, Азия мен Африкада да синонимдер іспетті қабылданатын.

Әсіресе тәуелсіздік тарихын мейірлене зерделеді. Толық емес есептеуіміз бойынша, тәуелсіз Қазақстанға арнаған 50-ге жуық мақаласы бар екен. Олардың тақырыптары да оқырманын ойлантпай тұрмайды: «Тәуелсіздік жолы – үміт жолы», «Тәуелсіздік даңғылы», «Тәуелсіздік рухы», «Тәуелсіздік самалы», «Егемендік декларациясы – тәуелсіздіктің алдыңғы баспалдағы»,

«Тәуелсіздік толғаныстары», «Халқым, қайда барасың?», «Қандай елміз? Қандай болуға тиіспіз?», «Аман болсын халқымыз» ... Ақын Т.Молдағалиев ғалымның 70 жылдығына арнаған өлеңінде осының бәрінің мән-мағынасын жыр жолдарына сыйдырыпты:

Қазақ үшін не сыйы бар тағдырдың, Алдымызға жүрсің тартып әрбір күн.

Талай-талай өлгенімді тірілттің,

Өшіп қалған мың ошақты жандырдың.

Өткені өшкен елде елдік бола ма,

Әрбір айтқан болжамдарың – жол, аға.

Тарихымның түріп қойып есігін,

Тіл бітірдің ел деп туған данаға.

Тарих ғылымын кеңестік идеология мен методология қыспағынан шығару, оның мазмұнын, болмысбітімін, нәтижелерін анықтауға ұлттық құндылықтар мен әлемдік ақыл-ойдың үздік табыстарын қондыру М. Қозыбаевтың тәуелсіздік жылдарындағы ізденісі мен қызметінің өзегін құрады. Мақсатқа жету жолында атқарған екі асқаралы ісінің нәтижесі күні бүгінге дейін жемісін беруде. Оның бірі – ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жарлығымен 1998 жылды халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы деп жариялауға атсалысқаны, екіншісі – өзі басқарып отырған Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының құрылтайшылығымен қазақ, орыс,

ағылшын, түрік тілдерінде мақалалар жариялайтын «Отан тарихы» журналын шығаруға қол жеткізгені.

Тарих жылы ғылымға серпін берді, қоғам өміріне қозғалыс әкелді. Тарих жылының мәнін Елбасымыз былайша тарқата ашқан еді: «Бұл – тәуелсіз Қазақстанның әрбір азаматы ғасырлар тоғысында өзінің арғы-бергі тарихи жолын ой елегінен өткізіп, «Кеше кім едік? Бүгін кіміз? Ертең кім боламыз?» деген төңіректе ойлансын деген сөз. Бұл – әрбір азамат туған елінің, туған халқының тарихы ешкімнен де олқы еместігін түсінсін деген сөз. Бұл – әрбір азамат тарих қойнауына ойша тереңдеу арқылы өзінің ата-бабалары қалдырған осындай кең-байтақ жердің лайықты мұрагері болуға ұмтылсын деген сөз».

Президент жарлығын жүзеге асыру үшін барлық бұқаралық ақпарат құралдары тақырыптық рубрикалар ашты, документальды фильмдер түсірілді. Бір ғана «Егемен Қазақстан» газеті «Қазақ мемлекеттілігінің тарихы» атты айдармен 50-ге жуық іргелі материалдар жариялады. Жер-жерде ғылыми конференциялар, тақырыптық оқулар, «дөңгелек столдар», семинарлар Отан тарихы бойынша өтіп жатты. Жыл эмблемасымен атаулы 37 кітап шығыпты. Кітапханалар мен оқу орындары біраз кітапқа ие болып қалды. Айталық, Ақмола облысы мен Астана қаласындағы кітапханаларға, мектептерге, колледждер мен жоғары оқу орындарына 24,5 млн теңгенің атаулы 600 кітабы тегін үлестірілген екен.

Ұлттық тарихи жылындағы шаралардан оқушылар да тыс қалмады. 1998 жылы 1 қыркүйекте республика мектептерінде салтанатты линейкалар, лекциялар, сынып сабақтары өтіп, оқушылар Отан тарихынан қосымша мағлұматтар алды. Көптеген орта мектептерде жоғары сынып оқушылары «Қазақстан: тарих және бүгін» тақырыптарына конкурстық шығармалар жазса, еліміздің тарихы мен географиясы бойынша ұйымдастырылған «Менің Қазақстаным» атты республикалық рефераттар конкурсына 150-ден астам оқушы қатысыпты.

Сол жылғы 4-шілдеде өткен ҚР Ғылым академиясы Жалпы жиналысының Сессиясы «Отан тарихының сабақтары және Қазақстан қоғамының өркендеуі» тақырыбына арналып, тарихшылар тарихының сабақтары және Қазақстан қоғамының өркендеуі» тақырыбына арналып, тарихшылар қауымы атынан бас баяндаманы Манаш Қабашұлы оқыды. Мұнда Қазақстанның әлемдік дамудағы, түркі әлеміндегі, дала өркениеті жүйесіндегі орны мен рөлі, қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы, қазақ мемлекеттілігінің даму динамикасы, Ресей құрамындағы Қазақстан проблемаларының методологиялық, ғылыми-танымдық және қолданбалы қырларын талдады.

Сессия жұмысын Елбасы Н.Ә. Назарбаев жоғары бағалады. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі күніне арналған салтанатты жиналыста (1998 жылғы 15 желтоқсан) сөйлеген сөзінде:

«Бұл отандық академиямыздың шежіресіндегі ұлттық тарихқа арнайы бағышталған тұңғыш сессия. Оған Ресейдің, Өзбекстанның, Түркияның, Қытайдың, АҚШ пен Жапонияның ғалымдары қатысты», деді.

Тарих жылы идеясын жүзеге асыруға М. Қозыбаев қосқан қомақты үлес жұртшылықтың жадында. Жыл қорытындысы бойынша Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының бір топ ғалымдары орденмен марапатталды. 2001 жылы «Егемен Қазақстан» тәуелсіздіктің әр жылына арналған мақалалар сериясын жариялаған еді. Міне, сол дестенің 1998 жылын М. Қозыбаевтың қорытындылағаны кездейсоқтық емес. Мақалада А. Байтұрсыновтың 125, Құрманғазының 175 жылдығы тойланғаны, «Тарих-и Рашиди» орыс тілінде жарық көргені айтылып, «Әзірет Сұлтан» мұражайы тарихи-мәдени қалпында жаңғырды. Алаша хан, Жошы хан кесенелерін әспеттеудің де сәті түсті. Рәбиға Сұлтан-бегімнің кесенесін жөндеу қолға алынды. Бекет ата мешіті қайта жөнделді. Тараздың 2000 жылдығына, Түркістанның 1500 жылдығына, Қорқыт бабаның 1300 жылдығына әзірлікке байланысты мерекелік шаралар жалғасын тапты. Бұл жылы Мұхаммед Хайдар Дулати, Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлиханов, Құдайберген Жұбанов, Шәкен Айманов сияқты тұлғаларға ескерткіштер тұрғызылды. Алматыда Темірбек Жүргеновке, Атырауда Құрманғазыға, Қызылордада Қорқыт атаға, Қостанайда Ахмет Байтұрсыновқа

ескерткіш салыну қолға алынды. Алматыда Абылай хан мен Қаныш Сәтбаевқа арналған ескерткіштің жобасына конкурс жарияланды делінді. «Тәуелсіздіктің жетінші жылы ұлттық тарих тағылымына бойлаған, халықтар бірлігін ойлаған жыл болды!», – деген сөздермен аяқтапты мақаланы.

«Отан тарихы» журналы алғашқы санынан іргелі ғылыми мәселелерді көтере алды. Бас редактор М. Қозыбаев редакциялық алқа мүшелігіне тарихшыларды, археологтарды, саясаттанушыларды, әдебиетшілерді, И.Тасмағамбетов, М. Тәжин, В. Школьник, Ә. Кекілбаев сынды мемлекет қайраткерлерін тартты. АҚШ-тың, Ресейдің, Испанияның, Қытайдың, Венгрияның, Өзбекстанның ғалымдары шетелдік мүшелер тобын құрады.

Журнал ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың редакция ұжымы мен оқырмандарын құттықтау хатымен ашылды. «Отан тарихы» ел егемендігін нығайтуға олжа болатынына сенім білдірілді.

Дүниеден озғанша Манекең журналдың бас редакторы қызметін атқарды. Ә. Кекілбаевтың, К. Сағадиевтің, К. Салықовтың, Ширин Акинердің (Англия), Су Бейхайдың (Қытай), А.П. Деревянконың, Е. Ертісбаевтың, Т. Мансұровтың, А. Чубарьянның, Қ. Сұлтановтың, Ә. Нысанбаевтың мақалаларының басылуы «Отан тарихының» ғылым әлеміндегі биік мәртебесін айқындап берді. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың сөзімен айтсақ, «тарихшы ғалымдарымыз оның беттерінде өткен күндердің оқиғалары жайында ой бөлісуге, ашқан жаңалықтары мен күмәнқүдіктері жайында әріптестерімен пікірлесуге мүмкіндік алды».

Ғасырлар тоғысында Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтын басқара жүріп ұлттық тарихнамаға М. Қозыбаев салған екі олжаны айрықша атап өткеніміз ләзім. Бірі – «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы» (1995ж.), екіншісі – бес томнан тұратын «Қазақстан тарихы» академиялық басылымның алғашқы үш томын жарыққа шығаруы.

Тұжырымдамада тарих білімінің негізгі басымдықтары, тарих ғылымының өтпелі кезеңдегі басты мәселелері мен оларды шешудің мүмкін бағыттары, тарих білімі мен оқу-ағартуды реформалау жолдары дәйектелді. Артта қалған жылдар ішінде қозыбаевтік тұжырымдама талаптары негізінен атқарылды. Демек, жаңа дәуірге сай екінші тұжырымдаманы қабылдайтын уақыт туды.

Бұл құжат тарих ғылымы саласындағы «Қазақстан-2050» Стратегиясының көрінісі әрі үлгісі болуы қажет. Алдағы 30-35 жылға, кем дегенде 15 мамандық бойынша отандық тарих ғылымының үлкенді-кішілі нәтижелерін, даму үрдісі мен заңдылықтарын, белестері мен болашағын, алынатын межелерді айқындауы, билікпен, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдармен, әлемдік ой-санамен байланысын, археология, этнология, антропология, деректану мамандықтарының жаратылыстану ғылымдарымен ықпалдастығын, кадрлық болмыс-бітімін тайға таңба басқандай сипаттағаны керек.

Қазақстанның тарих ғылымы әлемдік интеллектуалдық бәсекеге батыл араласатын уақыт келді. Жаңа тұжырымдаманың мақсаты да, түп көздегені де отандық тарих ғылымын жаңа саяси бағыттың алдыңғы шебіне шығару болғаны жөн. Жаһанданумен жағаласа жүріп, ең дамыған 30 елдің қатарына кіруге бет түзеген Қазақстан отандық тарих ғылымын елішілік міндеттерге жегумен қанағаттанса, кеңестік дәуірдің қателігін қайталауға ұрынады. Тағдыр бізге екі алпауыт мемлекетпен көрші болуды жазған екен. Енді осылардағы әріптестерді ортақ ғылыми жобаларды бірлесе орындауға тарта білсек, берісі – әлеуметтік-кәсіби ұтқырлығымыз шындалады, әрісі – шет елдік кітапханаларда, музейлерде, мұрағаттарда жатқан белгілі-білгісіз құжаттар мен деректерге қолымыз жетуі бек мүмкін. Көршінің тарихын білу – ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды шарты. Әрине, реті келіп жатса, алыс шетелдердегі – Еуропадағы, Америкадағы, Жапония мен Кореядағы тарихшы ғалымдар қауымымен де ортақ ізденіс жүзеге асырылса, қанекей.

Билік пен ғылыми зиялы қауым арақатынасы әрқашан сыңғырлаған сәйкестік пен үйлесім

бола бермейтінін жұрт біледі. Екеуі тонның ішкі бауындай кірігіп кеткеннен де, бірінен бірі тым алшақтап, дұрдаразданғаннан да пайда жоқ. Ең дұрысы – теория мен практиканың сұранысына орай билік дұрдаразданғаннан да пайда жоқ. Ең дұрысы теория мен практиканың сұранысына орай билік тарапынан ғалымдарға тапсырыс беру, тапсырысты орындауға қажетті жағдай жасау. Ал ғалымның миссиясы – жаңалық ашу, ақиқатқа қол жеткізу, шын мағынасындағы инновациялық ілгерілеуді қамтамасыз ету. Қанша жерден ғылыми атақ-дәрежеге ие болғанмен, билік өкілдері ғылыми зиялы қауымға тиесілі міндетті атқара алмайды, ал ғалымдар ел таныған білімпаз болғанымен билікке тән функцияларды жауапкершілігіне алуы мүмкін емес. Қысқасы, ұлттық тарихты зерттеу тұжырымдамасы билік пен ғылым арасындағы тепе-теңдікті, ынтымақ пен ықпалдастықты сақтайтын келісім-шарт орнына жүру керек.

Бес томдық «Қазақстан тарихыны» жазуға даярлық ыждағаттылықпен жүрді. 1992 жылы «Учебное пособие по истории Казахстана с древнейших времен до наших дней», 1993 жылы «История Казахстана (очерк)» жарияланды. Көптеген басқосулар өтті. 1996 жылы «Қазақстан тарихының» бастапқы үш томы шықты. М.Қозыбаев бастап берген 5 томдық «Қазақстан тарихының» 4-ші, 5-ші томдары ұзаққа созылған үзілістен кейін 2010 жылы жарияланды. Қазақстан тарихынан жарық көріп жатқан оқулықтар мен оқу құралдары баршылық. Дегенмен солардың бірде-біреуі қозыбаевтық бестомдықпен иық тірестіре алмайтыны ақиқат. Алдағы уақытта Қазақстан тарихын академиялық дәстүрде жазу жалғасын табары сөзсіз. Жауапкершілігі жоғары істі жүзеге асырушылар тобында М. Қозыбаев шәкірттері жүретіні де күмәнсіз. Ал олардың қатарындағы тарих ғылымдарының докторлары мен кандидаттары 100-ден асып жығылады.

Мемлекеттік тәуелсіздіктің жариялануымен Отан тарихын дәуірлеу мәселесін кешенді көтергендердің тұңғышы академик М. Қозыбаев еді. 1992 жылы дүниежүзі қазақтарының бірінші құрылтайында оқыған баяндамасында тоғыз дәуірді қадап-қадап көрсетті: 1. Адам баласы қазақ сахарасында пайда болып, өмір сүрген тайпалар белесі; 2. Сақ, ғұндар заманы; 3. Түркі тектес тайпалар дәурені; 4. Қыпшақ белесі; 5. Моңғол үстемдігі; 6. Қазақ хандықтары: халық, ұлттың қалыптасуы; 7. Отаршылық бұғауында; 8. Қазақ халқы кеңес империясының уысында; 9. Қазақ халқы егеменді ел болған шағында. Академик ағамыз дәуірлеудің іргесіне алдымен тайпалардың алмасуын, екінші кезекте ұлттық-мемлекеттік, ең соңында саяси өлшем мен ұстанымды қалаған еді.

Қазақстан тарихшылары Отан тарихын дәуірлеуге келгенде ортақ тұжырымға әлі тоқтай алмай келеді. Тіпті тәуелсіздік тұсында жарық көрген "Қазақстан тарихы" академиялық басылымының алғашқы томы мәселенің тарихнамасы мен деректік негіздеріне тұтас бір тарауды арнай тұра, дәуірлеу тақырыбын айналып өтеді. Әзірге баспадан шыққан бес томмен таныса келе, онда Отан тарихын дәуірлеудің іргетасына академик М. Қозыбаев ұсынған нұсқа қаланғанын байқау қиын емес.

Тарихтың дөңгелегін айналдыратындар – адамдар, Тұлғалар. Манаш Қабашұлы зерттеулерінде тарих үдерісіндегі халық пен тұлғаға зор көңіл бөлінген. Қайтыс боларынан бірер ай бұрын «Қазақ әдебиетінде» жариялаған «Бізде ұлттық элита бар...» атты мақаласында осынау қауымға төмендегідей анықтама беріпті: «Ұлт элитасы деп ұлтына сенетін, оның басына түскен қиындыққа көнетін, өз мүддесін ұлт мүддесіне жегетін, тығырықтан жол тауып беретін, әлемдегі 2000-нан астам ұлт пен ұлыстардың ішінен «қазақ» деген ұлттың өркениеттік орнын тауып қана қоймай, оны өркениеттік дамудың даңғыл жолына салып беруге өнерін, білімін, күш-қайратын, ар-намысын төгетін, керек кезде ең қымбаты - өмірін беретін ұлт асылдарын айтса керек... Ұлт элитасы қайраткер, жасампаз, дауылпаз жан». Осы орайда «азамат», «интеллигенция» ұғым-түсініктеріне берген анықтамалары да танымдық байтақ пайым екенін айта кетсек, артық емес.

Ол мұның бәрін жалаң оқумен-тоқумен ғана дәйектеген жоқ. Жарты ғасырға жуық уақыт бойы халқымыздың элита, азамат, интеллигенция қауымымен етене араласқандықтан, өзі де

дүлдүл өкілі болғандықтан көргенін, көңілге түйгенін ой қазанында қорытып, сары алтындай жарқыраған нұсқада халқына ұсынды. Сонысымен тарихи санамызды жаңғыртты, өміршеңдігі дәлелденді.

Тәуелсіздік мұратын нығайту мен тарихи-методологиялық негіздерін бекемдеу жолындағы адал да жанкешті мейнаты лайықты бағаланды. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының, ҚР Президентінің бейбітшілік және ұлтаралық келісім сыйлығының, «Парасат» орденінің иегері атанды. Туған елі әлі де құрметін көрсетуде. Есімі Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетіне, Қостанай қаласындағы орта мектепке, Алматыдағы көшеге берілді. Өзі тұрған үйдің қабырғасына ескерткіш тақта орнатылды. Шығармалары 1 том, 2 том, 7 том болып шықты, қолдан-қолға өтуде, сілтемелер индексінде мәртебесі биік. Нағыз ғылым да, ғалымның нағыз бақыты да осы.

Академик М.Қозыбаевтің партиялық, таптық көзқарастан ада зерттеулері, депутаттық және институт директоры қызметіндегі елішілік, жаһандасулық қайраткерлігі азаттық мұратымен үндесіп, ұзақ жылдар бойы КОКП-ның «қолбаласы» болып келген ұлттық тарих ғылымын қайта түлетті, ұлттық және мемлекеттік мүддеге жекті, инновациялық дамудың пәрменді құралына айналуына септесті. Тұлғалы ғалымдардың, ішінде Манекен де бар, табандылығымен Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты шаңырақ көтерді. Тәуелсіздіктің елең-алаңында Қазақстан тарихынан мектеп оқулығын жазып, ЖОО-ларда осы пәнді мемлекеттік емтихан тізіміне қосуға пәрменді ықпал етті.

КОКП заманында социалистік идея мен құрылыстың жаманын жасырып, жақсысын асырудан әріге бармаған қазақстандық тарихшы ғалымдар енді шығармашылық еркіндіктің артықшылықтарын кәдеге жаратуда. Тарихи санасы кемел қоғам ғана ұлттық қауіпсіздікті барынша нығайтып, әлемдік бәсекеге төтеп бере алатынын қапысыз ұқтық. Осының бастау-бұлағын ашқандардың алдыңғы легінде халқымыздың біртуар ұлы Манаш Қозыбаев бар. Жақсымызды жақсы дей алатын күнге азаттық арқасында жеттік.

1994 жылғы 6 қазан күні өзінің бүгіні мен ертеңін таразылаған мына жолдарды жазған екен:

Жауға шаптым ту байлап,

Жорықта жазып жарамды. Келемін сермеп семсердей, Ұшқыр өткір қаламды.

Жауға келем дес бермей,

Қызғыштай қорғап анамды.

Күндері бір күндерде,

Айналайын Отаным,

Есіңе ал Манаш балаңды!

Отаны дана баласын ұмытқан жоқ. Есімін мәңгі есте қалдырып, аялы алақанында тербеп келеді.

КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ЖАЗАЛАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ КҮШЕЮІНІҢ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНА ӘСЕРІ

Бақторазов С.У.

М.Х. Дулати атындағы ТарМУ-нің «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, т.ғ.к.

Аңдатпа. Зерттеліп отырған кезеңде халық шаруашылығында негізгі экономикалық мәселелер қалпына келтіріліп, техникалық реконструкция жасалынып, бейбіт құрылысқа көшу жағдайында, Кеңес үкіметі бүкіл одақ көлемінде, соның ішінде қарастырылып отырған Оңтүстік Қазақстан өлкесінде де, мемлекеттік билікті қорғау органдарынүнемі нығайту үстінде болды. Саяси қуғын – сүргін нәубеті негізінен контрреволюциялық қаскөйлік туралы заңдылық арқылы жүзеге асырылып, РКФСР ҚК ерекше бөлімінің I – тармағы бойынша контрреволюциялық қаскөйлікке байланысты 17 нақты құрамының 12-і ең жоғарғы – атужасын қолдануды көздеді. 1937-ші жылы осы істер бойынша белгіленген 10 жылға еркінен айыру 25 жылға ұлғайтылды. Соныме қатар, жалпы жағдай мен қылмыстың нақты құрамының екі ұшты құрастырылуы тергеу органдары мен соттарға интерпретация жасауға кең бостандық берді. Мақалада Оңтүстік Қазақстанда орын алған осындай оқиғалардың себеп – салдарлары нақты анықталған. Осылай, елдегі және өңірлердегі шиеленіс артқан сайын «дұшпан» бейнесін іздеп табу мақсатында құқық қолданушы органдар өз үкімдерін барынша қатайту бағытында болып, ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыру және ең жоғарғы жаза қолдану қалыпты жағдайға айналды.

Түйін сөздер: бейнесі, органдары, Кеңес, Оңтүстік, жазалау, Қазақстан, үкіметі, РКФСР, өлкесі, саяси, «дұшпан», қуғын, сүргін

ВЛИЯНИЕ УСИЛЕНИЯ КАРАТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ СОВЕТСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА НА ТЕРРИТОРИЮ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Бақторазов С.У.

Аннотация. В исследуемый период в народном хозяйстве были восстановлены основные экономические вопросы, проведена техническая реконструкция и в условиях перехода к мирному строительству Советское правительство постоянно укрепляло органы защиты государственной власти в масштабах всего Союза, в том числе и в рассматриваемом Южно-Казахстанском крае. Политические репрессии осуществлялись главным образом через законность о контрреволюционном злодеянии и предусматривали применение высшей – атуказы из 17 фактических составов, связанных с контрреволюционным злодеянием по пункту I Особенной части ВС РСФСР. В 1937 году лишение свободы на 10 лет, установленное по этим делам, было увеличено на 25 лет. Кроме того, двухстороннее составление общей ситуации и фактического состава преступления давало широкие свободы для толкования следственным органам и судам. В статье четко определены причины подобных событий, произошедших в Южном Казахстане. Таким образом, по мере нарастания напряженности в стране и регионах правоприменительные органы в целях поиска образа «врага» стали более жесткими в своих приговорах и стали нормой к длительному лишению свободы и максимальному наказанию.

Ключевые слова: образ, органы, советский, Южный, карательный, Казахстан, Правительство, РСФСР, край, политический, " враг», репрессии, репрессии

THE IMPACT OF THE STRENGTHENING OF THE PENAL BODIES OF THE SOVIET GOVERNMENT ON THE TERRITORY OF SOUTH KAZAKHSTAN

Baktorazov S.U.

Abstract. During the period under study, in the context of the restoration of the main economic problems in the national economy, Technical Reconstruction and transition to peaceful construction, the Soviet government was constantly strengthening the bodies for the protection of state power throughout the Union, including in the South Kazakhstan region under consideration. The result of political repression was carried out mainly through the law on counter – revolutionary malice, according to paragraph I of the special section of the Criminal Code of the RSFSR, 12 out of 17 specific compositions related to counter – revolutionary malice provided for the use of the highest-ATU. In 1937, the deprivation of liberty for 10 years established in these cases was increased to 25 years. At the same time, the two-pronged formulation of the general situation and the specific composition of the crime gave wide freedom of interpretation to the investigating authorities and courts. The article clearly defines the causes and consequences of such events that took place in South Kazakhstan. Thus, as the tension in the country and regions increases, law enforcement agencies in order to find the image of the "enemy" are moving towards the maximum tightening of their sentences, and long-term imprisonment and maximum punishment have become the norm.

Keywords: image, organs, Soviet, South, punishment, Kazakhstan, government, RSFSR, territory, political, "enemy", exile, exile

Кеңес үкіметі, халықаралық оқшауландыру жағдайында, елдегі әлеуметтік-саяси ахуалдың шиеленісе түсуі себепті, төтенше комиссиялардың жағдайын үнемі нығайту үстінде болды. РКФСР ХКК-ның 1921 жылғы 10 ақпанындағы қаулысымен ПХК-на жергілікті жерлердегі халық комиссариаттарының тыныс-тіршіліктерін жіті қадағалап, жергілікті атқару комитеттеріне түскен арыз-шағымдар туралы Кеңес үкіметіне үнемі баяндап отыру міндеттелді [1, с.201]. Билік басындағы партия мұндай мәселелерге өзінің жауабын БК(б)П-ның XII Жалпыресейлік конференциясының қаулысында анық көрсетіп, онда: «...өзінің контрреволюциялық мақсатында корпоративтік мүдделерін ғана көздеген, шынайы ғылымның - техниканың, педагогиканың және кооперацияның мәселелерін мансұқ ете отырып, саяси бүркемеленген, партияда жоқ іспетті (мнимобеспартийный) буржуазиялық-демократиялық зиялылардың саясаткерсымақ басшыларына қарсы репрессиялар қолданудан бас тартуға болмайды» [2, с. 39], - делінген.

Түркістан өлкесіне тез – ақ жеткен мұндай кесапатты іс – әрекет, қарастырылып отырған кезеңнің

талабына сәйкес жалпы жағдай мен қылмыстың нақты құрамының екі ұшты құрастырылуынәтижесінде тергеу органдары мен соттарға интерпретация жасауға кең бостандық берді. Тиісінше, нақты кемшіліктерді жай ғана сынау Кеңес құрылысын қаралау болып есептелінді. Шаруашылықта болмай тұрмайтын кемшілік фактілері, әртүрлі дәрежедегі экономика саласындағы олқылықтар экономикалық контрреволюция ретінде бағаланды. ЖЭС кезінде жеке өнеркәсіппен шұғылдануға және жеке сауда жасауға аздаған мүмкіндіктер берілген болатын. Сол аздаған мүмкіндіктердің өзін «революциялық заңдылық» тұрғысынан тексеру үшін большевиктерге құқықтық нормаларды өз жағдайына қарай икемдеу керек болды. Осылай 1922 жылы Қылмыстық кодекс, Азаматтық кодекс, Қылмыстық-процессуалды кодекс және Азаматтықпроцессуалды кодекстер пайда болды. Сөйтіп, 1922 жылдың 26 мамырында Адвокатура туралы Ереже, 1922 жылдың 28 мамырында Прокурорлық қадағалау туралы Ереже, кейіннен 1922 жылдың 14 қарашасында Сот ісі туралы Ереже қабылданды. Ендігі жағдайда

заңдылықты қадағалау бірнеше кеңестік органдар тарапынан жүргізілмей, тек сот пен прокуратура органдарына берілді. БОАК мен ХКК-нің 1922 жылдың 16 қарашасындағы декретіне сәйкес «Ешқандай үкіметтік орган прокурорларды, олардың көмекшілерін, революциялық трибуналдың төрағалары мен оның мүшелерін, халық соттары мен тергеушілерді алдын-ала рұқсат етілмесе, немесе ерекше жағдайларда Республика Прокурорын ескерткенде ғана болмаса, тұтқындай алмайтын болды [4, с. 118]. 1923 жылдан 1938 жылға дейін, яғни КСРО-дағы сот істері жөніндегі заң қабылданғанға дейінгі уақытта прокуратура органдарының құрылымы, олардың міндеттері мен өкілеттіліктері негізінен сот ісі жөніндегі заңдылықтармен реттеліп отырды.

Сот және прокуратура қызметкерлерінің құрамы – ұлтына, жасына және біліміне қарай алақұла болуы себепті, осы органдардағы барлық өзгерістер сол кезде қалыптасқан саяси талапқа сай жасалынғанымен, көбінесе сол талаптардың үдесінен шыға алған жоқ. Осылай, губерния прокурорының көмекшісі Мусихиннің 1927 ж. 28 желтоқсанында Әулиеата уаткомы президиумы (төрағасы Гергер) мәжілісінде жасаған есебінде «қылмыстық істерді қараудағы жайбасарлықтың негізгі себебін халық сотындағы қызметкерлердің квалификациясының төмендегі мен тіпті осындайлардың өзінің жетіспеушілігінен», - деп есептейді. «Осыған орай УАК-і Губерниялық сот пен Прокуратура өкілдерінен халық соттарының істерін жіті бақылап, оларды үнемі мамандығына бейімдеп отыруын және жұмыс істей алатын қызметкерлерді табуға көмектесуін сұраса жөн болар еді», - дейді [5]. Әрине, мұндай іс-шаралар жасалынып, нәтижесінде «жұмыс істей алатын» соттардың байларды кәмпескелеу науқанына қызу кірісіп кеткенін мына бір құжаттан көре аламыз. Онда: БК(б)П Әулиеата аудандық комитетінің 1928 жылдың 6 тамызындағы өткізілген бюросында «Қарабақыр болысындағы бірыңғай ауылшаруашылығы салығы туралы жаңа заңды жүзеге асыру кампаниясы барысында жіберілген қателіктерге тоқталғандығы және Қарабақыр және Құмарық болыстары бойынша өкілдер Уметбаев пен Тазиудиновтың жекелей салық төлеуге тиісті байлардың тізімін жасау туралы Губком бюросының директивасын орындамағаны үшін, олардың істерін сотқа және бақылау комиссиясына өткізуге шешім қабылданғандығы», - айтылады [6].

КСРО ОАК мен ХКК-нің сәл кейінірек қабылдаған «КСРО ЮХК-ын құру туралы» Қаулысына сәйкес юстиция халық комиссариаты құрамынан одақтас және автономиялық республикалардың прокуратура және тергеу органдары бөлініліп, олар тікелей КСРО Прокурорына бағынатын болды [7, с. 30]. Қазақстанда басқа да республикалардағыдай Республика Прокуроры Әділет Халық Комиссары қызметін қоса атқарып отырды. Әйтсе де олардың осы қызметтеріндегі мерзімі ұзақ болмады. Қарастырылып отырған кезеңде тек Айтмағанбетов Боран мен Жармұхамедов Абдулладан басқалары 1 жылдан артық жұмыс істеген жоқ [8, 22-б.]. Мұның өзі Орталықтың жергілікті басшыларға деген сенімсіздігін көрсетсе керек. Прокурорлық қадағалау туралы Ереженің 5 бабына сәйкес, «Әрбір губерния мен облыстағы прокурорларды Республика Прокуроры тағайындады және соңғылары өздерінен жоғары прокурорға тікелей бағынышты болды». Губерния прокуроры көмекшілерінің бір бөлігі уездерде жұмыс істеді. Әрине кей жағдайда жергілікті басқару органдары ұсынған кандидаттар да бұл қызметке келе алатын.

1924 жылы жүргізілген әкімшілік-территориялық бөлініске байланысты Сырдария губерниясында губерниялық сот, 1928 жылы Сырдария округінде – округтік сот, 1932 жылы Сырдария облысында – облыстық соттар құрылды. Дәл осы уақыттарда тиісінше прокуратура органдары да осылай құрылған болатын. 1922-1929 жылдар аралығында бәсеңсігендей болған репрессиялар байларға қарсы іс-қимылдардың басталуымен қатая түскенеді. Осыны халыққа ұғындырудағы прокуратура органдары іс-шараларының бір парасын мына бір құжат көрсетіп тұрғандай. Сырдария округтік прокуратурасының аға тергеушісі Лифшицтің Сайрам ауданы Ярганлық ауылының тұрғыны Наралиев Ералыға жазған айыптау қорытындысында оның сайлау

құқынан айырылғандығына наразылық білдіре отырып, Кеңес үкіметіне қарсы контрреволюциялық үгіт – насихат жүргізгенін, қанаушы бай-кулак ретінде колхоз құрылысын жамандап, 1930 жылдың 1 мамырында болған жиналыста жанжал шығарып, кедейлерді өзіне дауыс беру құқын қайтарып беруді болысуға итермелеген, кері жағдайда ертесінен бастап колхозға жұмысқа шықпайтындықтарын айтқызған. Аға тергеуші Лившиц Наралиевті осы жиналыстың алдында өз достарымен бірге кедейлерді де шақырып алып, ішімдікке тойдырып, «сендер ертең жиналыста ауылкеңеске қарсы шыға беріңдер, кедей болған соң сендерге ешкім де тиіспейді», - деп азғырғандығын айтады. Ең соңында ауылдық Кеңестің төрағасы милиция шақыртып, Наралиевті тұтқындау керектігін айтқанда, ол оған да көнбей кеңес үкіметін барынша балағаттаған. Бұл жерде Наралиевтің әлі де ауқымы кеңейе қоймаған репрессия шырғалаңын түйсіне алмағаны көрініп тұр. Ол, әрине 58-10 бабы бойынша жауапқа тартылды. (бұл бап бойынша 6 айдан – бірнеше жылдарға дейін бас бостандығынан айыру көзделген) [9].

Прокуратура органдарының жұмысын одан әрі қатайту туралы мәселе 1932 жылдың 3 шілдесіндегі б

Кеңес прокуратурасының 10 жылдығына байланысты салтанатты жиналыста көтеріліп, онда сөз сөйлеген М.И.Калинин «Саяси мәселелерді пролетариат диктатурасының пайдасына шешу жолында, біз тікелей күш көрсетуден де тайынбаймыз», - деген болатын [10, 1-б.]. Осының алдында ғана сол кездегі Конституцияны барынша бұза отырып БК(б)П ОК Саяси бюросының Қаулысы негізінде жаппай ұжымдастырудың жүзеге асырылуына пәрмен берген прокуратура органдары, кеңестік қылмыстық құқықтың принциптілігінің сорақылықпен бұзылып, 1932 жылдың 7 тамызындағы КСРО ОАК мен ХКК-нің мемлекеттік, колхоздық және кооперативтік мүлікті қандай мөлшерде болмасын ұрлағаны үшін ату жазасын да қолдануға мүмкіндік берілуіне аянбай атсалысты [11, с.225]. Осы орайда, азамат Бекболатов Хамиттің 1932 жылдың 7 тамыз Заңы бойынша айыптау ісімен таныса отырып, мынаны анықтадық: Бекболатов Хамит 1909 жылы Пішкек қаласында кедей отбасында дүниеге келген. Партияда жоқ. Сотталғанға дейін Ақыртөбедегі интернатта шаруашылық жөніндегі меңгеруші болып істеген. (10/IX-20/XI 1934ж). Бұрын сотталмаған. Тек 19/XI 1934 жылы ауаткомдағы мәжілісте интернаттағы жағдайды толық тексеріп шығу туралы қаулысынан кейін, өзіндегі жетпеушілікті (растрата) анықтайтын болды деген қауіппен

20/XI -34 күні ешкімге айтпай Ташкент қаласына қашып кеткен. Бұл жерде интернаттағы тәрбиеленушілерді азық-түлікпен қамтамасыз етуге арналған қордың жымқырылуына байланысты осы интернаттың директоры Дувановқа, оның оқу ісі жөніндегі орынбасары Хусаиновқа да қарсы қылмыстық іс қозғалғандығын айта кету керек. Олардың біріге отырып, 177 кг вермишельді, 200 кг макаронды, 75 кг қантты, 280 кг сары май мен 40 кг өсімдік майын «жеп» қойғандығын, сонымен қатар сойылған 2 сиыр етінің ізім – қайым жоғалғандығын, азамат Бекболатовтың РайФо – дан алған 900 сомға сатып алған 13 шошқасының еті де балаларға бұйырмағанын, мұның үстіне 728 метр көйлек – көншектік матаның да тәрбиеленушілердің көзінен бұл – бұл ұшқанын тәптіштеп хаттамалаған Әулиеата ауданының халық тергеушісі Сычев өзінің қаулысында: Дуванов пен Хусаиновтың қашып кетуіне байланысты іздеу салынып, оларға қатысты қылмыстық істің тоқтатылғанын, ал Бекболатовтың ісінің сотқа жіберілгендігін айтады. [12, 38 б]. Аудандық прокурор Сенников санкция берген бұл қылмыстық істің сотқа дейінгі кезеңін саралай отырып, мынадай жағдайларға мән беруге болады.

Біріншіден, интернатта істеген 1,5 ай шамасында Бекболатовтың жоғарыда көрсетілген «ішіп – жеуге» қатыстылығы шамалы екендігі даусыз. Дегенмен, айыптау қорытындысы бойынша оған 5100 сомды талан – таражға салғандығы мойнына қойылып ісі жеке – дара сотқа өтеді. Екіншіден, сенім хат арқылы аудандық қаржы бөлімінен алған 900 сомды интернаттың шаруашылық меңгерушісі әрине бастығы Дувановқа апарып береді. Үшіншіден, қазына бөлген ақшаға сатып алынған 13 шошқаның қызығын мұсылман емес директор мен оның жақындарының

көруі әбден ықтимал. 728 метр кездеменің де Хамитке пұшпағы ғана тиген шығар –ау. Тек, сойылған екі сиырдан бір – екі асым ет алып, қызметтестерімен бірге арақ ішіп (егер ішсе) қуырдағынан ауыз тиюі мүмкін.

Бұл орайда мән берерлік тағы бір жәйт, тергеушілердің Бекболатов Ташкентте бой тасалаған тұрақты дәл басып табуы. Осындайда, «қашып кеткен» Дуванов пен Хусаинов өздері алыс кетпей Ташкентте қалып, босбелбеу Бекболатовтың құқын қорғау органдарына ұсталуын әдейі ұйымдастырды ма деп те ойлайсың. Қорытынсында 1935 жылдың 29 тамызындағы Әулиеата ауданы 8-ші бөлімшесінің халық соты Аверкиевтің төрағалығымен өткен сот мәжілісінде Бекболатовқа 10 жыл бас бостандығынан айыру және мал – мүлкін түгелдей кәмпескелеу туралы үкім шығарылды. [13, 58 б].

Дәл осындай үкімді аталған Әулиеата ауданы 8-ші бөлімшесінің халық соты Гриневиц Михаил Владимировичке де қатысты шығарған еді. Әйтсе де 1934 жылдың 21 қаңтары мен 26 шілдесі аралығында қала маңындағы кеңшарда (совхозда) қоймашы болып істеген Гриневицтің қолдаушылары көп болып шықты. Палюкович деген жанашыры Гриневицті тамыздың 11 күні – ақ кепілдікке босатып алады.[14, 13 б]. Сот болған 1934 жылдың 19 қыркүйегінен кейін бәрі бірігіп облыстық сотқа кассациялық өтініш түсіреді. Оның ұзын –ырғасы мынау: Гриневиц ешқандай қылмысқа бармаған. Оның айтуы бойынша 6 ай жұмыс істегенде оған ешқандай жалақы төленбеген. Сондықтан да, отбасын асырау үшін ол 8 пұт астық алып, қаладағы анасына біраз астық апарып берген, 2 пұт астықты арбакешке берсе, дәл осындай астық жолда жоғалған. 9 кг шошқа еті, 17 кг ұн, 4 кг пісірілген нан да осындай тізімге кірген. Осылай, өзінің «жегендерін» тізімге салып, есептеген Гриневиц өз кезегінде кеңшарды өзіне қарыз етіп қояды.

Ең қызығы (мүмкін масқаралығы) осы өтінішті қараған ОҚ облыстық сотының 1 –ші сот алқасы 1934 жылдың 24 желтоқсанындағы үкімімен (төрағасы Мұхамеджанов мүшелері Есенов пен Владимиров) Гриневицтің жазасын 3 жылға дейін төмендетеді [15, 33 б]. Қарастырылып отырған кезеңде құқық қорғау органдары тарапынан жасалынған мұндай қитұрқы істерді аз болды деп айта алмаймыз.

Соттардың пәрменін барынша күшейту мақсатында облыстық, өлкелік және губерниялық соттарда президиумдар құрылды. Біртіндеп ушығып келе жатқан шиеленіс жағдайында құқық қолданушы органдар, «жауларды» тауып, жазалау барысында барынша жоғары жазалау шараларын қолданып, жеңіл шаралар ауқымын қысқартуға тырысты. 1934 жылдың 10 шілдесінен БМСБ сот алқасының контрреволюционерлерге, шпиондарға, террористерге және басқа да халық жауларына қарсы қолданылатын жазалау функциялары, ендігі жерде соттарға берілген еді. Соттарда мұндай жаңа жауапты істерді жүзеге асыру үшін КСРО – ның Жоғарғы сотынан бастап жергілікті жерлердің бәрінде арнайы істер бойынша сот алқалары құрылды. Бұл сот алқалары өздеріне ПХК-ты органдары берген істерді, үш адамдық құрамда қарап шешті [16, с.116]. Әйтсе де заңдылықты қамтамасыз етуші орган қылмыстық процестегі заңсыздықтардың орын алуына көз жұмбаулықпен қарап «кеңес үкіметінің қауіпсіздігі үшін», - деген желеумен КСРО ОАК-нің 1934жылдың 8 маусымындағы Қаулысы бойынша Отанына сатқындық жасағаны үшін сотталған адамдармен бірге маусымындағы Қаулысы бойынша Отанына сатқындық жасағаны үшін сотталған адамдармен бірге тұрғандығына байланысты, олардың отбасы мүшелеріне де қылмыстық іс қозғалуын барынша құптады [11, с.225]. Осылай, 1934 жылдың 1 желтоқсанындағы КСРО ОАК Президиумының Қаулысы бойынша кеңес үкіметі қызметкерлеріне қарсы террорлық әрекеттерді қарау ісі барынша қарапайымдандырылды (тездетілді). Бұл Қаулығы сәйкес, іс жақтардың қатысынсыз да тыңдалынып, кассациялық кешірім жасалынбайтын болды. Мұндай істерді тергеу 10 күнге дейінгі уақытта аяқталып, айыпталушының айыптау қорытындысымен танысып, сотта қорғалуға дайындалуына бір-ақ күн берілетін болды. Сот өз үкімін тергеу барысында жинақталған дәлелдеулерге сүйене отырып-ақ шығара берді, мұның өзінде бар дәлелдеулерді бағалаудан гөрі, айыпталушының өз айыбын

мойындауына басымдылық берілді. Осылай кінәсіздік презумпциясының аяққа тапталуы, құқық пен заңдылықты белден басу репрессиялардың жаппай мазмұнда болып, Кеңес мемлекеті қоғамдық өмірінің ажырамас бөлігіне айналуына әкеліп соқты [11, с.226]. Бұл 1935 жылдың 27 мамырында КСРО ПХК – сiнiң бұйрығына сәйкес «үштіктердің», кейіннен 1937 жылдың 11 тамызы мен 20 қыркүйегіндегі КСРО ПХК-сiнiң жаңа бұйрықтарына сәйкес «екіліктердің» жүргізген қанқұйлы әрекеттерінің бастамасы іспеттес еді [17, с.123].

Соттан тыс орган ретіндегі «үштіктер» құрамына партияның облыстық комитетінің бірінші хатшысы, облыс прокуроры және НКВД облыстық басқармасының бастығы кірді. «Үштіктердің» сот тыс үкім шығарудағы және халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарының істерін қараудағы шексіз өкілеттіліктері, өз кезегінде оралдың мүшелерінің жеке қауіпсіздігіне кепіл бола алған жоқ. Осылай

КСРО Жоғарғы Сотының Жылжымалы коллегиясының үкімімен ОҚ Қ(б)П О К бірінші хатшылары Ә.Ы.Досов пен Б.Манкин, Қызылорда Қ(б)П ОК бірінші хатшысы Қ.А.Әміровтар репрессияға ұшырап кетті. Зерттеліп отырған кезеңдегі ПХК-ның облыстық басқармасының бастығы С.Д. Пинталь, бәлкім «үштіктің» төрағасы да шығар репрессияға ұшырап, басқа бір соттан тыс орган КСРО ПХК – ның ерекше кеңесінің 1937 жылғы желтолқсандағы үкімімен ату жазасына кесілді [18, с.4]. Жалпы алғанда республика бойынша «үштіктің» 24 мүшесінің 15-і репрессияға ұшырады. Соның өзінде аз уақыт ғана жұмыс істей отырып «үштіктер» репрессиялық үкімдердің басым көпшілігін шығарып үлгерген еді.

Облыстың бірінші басшыларына қарсы репрессиялар, ойластырылғандай, төменгі деңгейдегі кадрларға да қолданылуға ұласты. Осылай басқарушы партия органдары бөлімінің меңгерушісі П.Т.Бидуля мен осы қызметте оны ауыстырған А.Т. Жолдыбаевтың да қызметтегі өмір жолы тым қысқа болды. Алғашқысы аталған жұмыста небары 1,5жылдай қызмет атқарып, Оңтүстік Қазақстан сотының арнайы коллегиясының шешімен 25 жылға сотталып, мерзімі аяқталмай дүние салса, соңғысы осы жұмысқа 1937 жыдың мамырында кірісіп, сол жылдың 15 қыркүйегінде тұтқындалады және кейіннен ең жоғарғы жазаға кесіледі [19, с.282]. Олай болса басқарушы партия органдары бөлімін де «репрессиялық қауіпті» болды деп есептеуге негіз бар. Дәл осындай қауіпті қызметтердің бірі ретінде облыстық жер басқармасы бастығының орнын айтуға болады – ол жоғарыда аталған Ғ.Х.Бөкейхановтың 1937 жылдың тамызына дейінгі соңғы жұмыс орны болса, оны ауыстырған А.Ералин бұл қызметте бір ай ғана болып 30.10. 1937 жылы репрессияға ұшырап кетті [20]. Облыстық масштабтағы қызметкерлердің қайғылы тізімінде облыстық жер басқармасының бастығы А.Ералин, (30.10.37 тұтқындалған.) обкомның ауыл шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі А.Р.Грушицын, ОҚО облыстық халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі Е.Әбділахатов, «Оңтүстік Қазақстан» газетінің редакторы Р.Жаманқұлов және т.б. бар еді [21, с.274].

Жоғарыда аталған және басқа да обком және қалком хатшыларының қызметтерінде ұзақ уақыт болмауы, олардың ұйымдастырушылық қабілетінің ашылуына және өз облыстары мен қалаларындағы партия белсенділерімен жақын танысуына мүмкіндік бермеді. Бұдан шығатыны оларға өзінің қызметінің өскені үшін борышты аудандық деңгейдегі белсенділер мен басқа да қолдаушылардың болмайтындығы еді. Сондықтан да обкомның пленумы мен бюросында бірінші хатшыны орнынан алу оңай шаруа болатын.

1937-1938 жылдар жалпы алғанда экономикалық дамудың маңызды мәселелерін шешу кезеңі болатын - қорғанысты күшейту, елдің әлеуметтік инфрақұрылымын құру, осының бәрі аяқталып келе жатқан екінші бесжылдық пен басталып келе жатқан үшінші бесжылдықтың еншісінде еді. Ауыл шаруашылығында күрделі мәселелер шешіліп жатты. Мұндай жағдайда әртүрлі деңгейдегі партия кадрларын дамылсыз ауыстыру бір ғана нәрсені білдірді- оларға өзіндік «саяси локомотив» ролі беріліп, келуінен кетуінің тез болуы, аймақтардағы партия және шаруашылық активтерін үнемі үріктіріп қойды, сондықтан да соңғылары өз қызмет салаларында

жоғарғы көрсеткіштерге жету үшін барын салатын. Осылай, Оңтүстік Қазақстан облысындағы жауапқа тартылған 560 коммунистің ішінде 58-і облыстық мекемелердің басшылары мен жауапты қызметкерлері болды. Оның 36 – сы ату жазасына кесілді [17, 117-б.].

Жоғарыда көрсетілген құжаттарды мұқият шолу, мынадай жағдайлардың бетін ашатындай. Біріншіден, облыстық деңгейдегі партия және кеңес кадрларының репрессияға ұшырауы аудандық деңгейдегі осындай кадрлардың келісімінсіз жүзеге аспаған еді, бұл әртүрлі әдістермен, мәселен «сын және қатал түрде талап етілген өзара сын» арқылы жүзеге асырылды, мұның өзі барынша бейбастақ, заңдылыққа пысырмаған іс-шараларды легитимдендірудің (заңдастырудың) бір түрі болатын.

Екіншіден, бұған қарсы тұру да мүмкін емес еді, себебі билік тұтқасындағылар өз дегендерін болдыру үшін ештеңеден аянған жоқ, ар алдында жауап беру, адамгершіліктен аттамау, имандылық мәселелері, қаскүнемдік жолына түскендердің ойына да кіріп шықпады.

Үшіншіден, қолданылған әдістер қанқұйлылығымен ерекшеленіп, жазалаушы органдардың қолына түскен бейбақтар бір кеткеннен мол кетіп - не атылды, немесе ұзақ уақытқа қамалып, көбінесе түрмелерде жан тапсырды. Сондықтан да олардан ешсыбыс болмай, былайғы жұрт онда не болып, не қойғанынан бейхабар болды.

Төртіншіден, айыптауларға көбінесе мал шаруашылығында ғылардың, мақташылардың, егін шаруашылығын дағылардың және аздап жандана бастаған дін адамдарының ұрынатынын амәнберуге болады. Мұның себебін, соңғыларын есепке алмағанда, аталған салалардың ауылшаруашылығындағы маңыздылығына байланысты түсіндіруге болады - сондықтан да ондағы көптеген объективтік факторларға байланысты болмайтұрмай тынкелеңсіздіктердің орыналуы әбденмүмкін еді, міне осы қателіктер тырпеткіз бейайыптау үшін жетіпжатты. Әрине, репрессия қылбұрауының аталған топтанбасқаларды да жайпағаны белгілі.

Тағыбірай такетерлік жәйт, тек қана «қылмыс» істегендерғанасотталған жоқ. Олардың от басы мүшелері де айыпты депесептеліп, лагерлерден орыналды. «Отанын сатқандардың» от басы мүшелері отағаларымен бірге қасірет тартты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1Дзержинский Ф.Э., «Биография». – М.: Политическая литература, 1983. – С. 475
- 2КПСС в решениях съездов конференции. – Москва: Политиздат. – Т.2
- 3Арипов Р., Мильштейн Н.. Из истории органов госбезопасности Узбекистана (Документальные очерки истории 1917-1930 г.г.) – Ташкент, 1967. – 184 с.
- 4Советская прокуратура сборник важнейших документов. – М.: «Юридическая литература», 1972. – 408 с.
- 5Жамбыл облыстық мемлекеттік мұрағаты (ары қарай ЖОММ) 50 – қор, 2 – тізбе, 67 – іс, 127 - п.
- 6Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты (ары қарай ОҚОММ) 11 – қор, 1 – тізбе, 1 – іс, 1 - п.
- 7Прокурорский надзор в СССР. Под ред. Галина Б.А. – М.: «Юр. литература», 1982.
- 8«Қазақстанның халық комиссарлары. 1920-1946: «Өмірбаяндық анықтамалық» Ред. НәрікбаевМ.С. (жауапты), ДегітаеваЛ.Д., ГрибановаЕ.М., құраст:ЖақыповМ.Х.,Зұлхашева А.С.,
- Ипмағамбетова А.Н. (жауапты), Чиликова Е.В. – Алматы: Қазақ гуманитарлық- заң университетінің баспасы, 2004. –499 б.
- 9ОҚОММ. 816 – қор, 1 – тізбе, 83 – іс, 40 - п. (Сырдария округтік прокуроры).
- 10«Советская юстиция». – 1932. – №20. – С. 1
- 11Әбіл. Е. История государство и права Казахстана. – Караганда «Учебная книга». 2005. – 256 с., 225 с.
- 12ЖОММ 85 – қор, 1 – тізбе, 235 – іс, 38 - п.
- 13ЖОММ 85 – қор, 1 – тізбе, 235 – іс, 58 - п.
- 14ЖОММ 85 – қор, 1 – тізбе, 373 – іс, 13 - п.
- 15ЖОММ 85 – қор, 1 – тізбе, 373 – іс, 33 - п.
- 16Карев. Д.С. «Организация суда и прокуратуры в СССР». Гос. Издат. Юр-лит. - М.,1954. – 283 с.
- 17Саясиқұғын-сүргіндер: Шындық пен қауесет. Құжаттар жинағы. – Шымкент:«Ғасыр-III» баспасы,2003. – 180 б.
- 18Из истории поляков в Казахстане. (1936-1956г.г.) Сборник документов. – Алматы: ТОО«Издательский дом «Қазақстан», 2000. – 344 с.
- 19Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938гг. Сборник документов. – Алматы: Казахстан, 1998. –336 с.
- 20ОҚОММ 759 - қор, 6 - тізбе, 351- іс, 25 - п.
- 21Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938гг. Сборник документов. – Алматы: Казахстан, 1998. –336 с.

ПАРТИЗАН ОТРЯДЫНЫҢ БАЙЛАНЫСШЫСЫ ҚАЗАҚ ҚЫЗЫ – НҰРҒАНЫМ БАЙСЕИТОВА

Боранбаева Б.С.

Аңдатпа. Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Белоруссия партизан отрядының қатарында жау тылында ерлікпен шайқасып, Кеңестік Белоруссия территориясын азат етуге қатысқан Қызыл Жұлдыз орденінің иегері радиобайланысшы Нұрғаным Байсеитованың жауынгерлік өмірі деректік негізде баяндалады. Автор майдангер қазақ қызының архив қорында сақталған ғұмырбаянын және

әскери құжаттар мен тарихи деректерді пайдалана отырып, байланысшы Нұрғаным Байсеитованың жауынгерлік ерлігін тарихи танымдық сипатта тұжырымдайды.

Түйін сөздер: морзе, әліппесі, Ұлы, байланысшы, соғысы, Отан, Кеңес, «рельс», соғысы, «Концерт», Армиясы, Белоруссия, операциясы, партизаны, азбука, Морзе, связистка

СВЯЗИСТ ПАРТИЗАНСКОГО ОТРЯДА КАЗАШКА - НУРҒАНЫМ БАЙСЕИТОВА

Боранбаева Б.С.

Аннотация. В статье подробно рассказывается о боевой жизни лауреата ордена Красной Звезды Нурганым Байсеитовой, героически сражавшейся в тылу врага в рядах Белорусского партизанского отряда в годы Второй мировой войны и принимавшей участие в освобождении территории Советской Белоруссии. Автор опубликовал жизнеописание, хранящееся в архивном фонде фронтовой казашки и

используя военные документы и исторические данные, связист Нурганым Байсеитова формулирует боевой подвиг по историческому познавательному характеру.

Ключевые слова: морзе, Азбука, Великий, связист, война, Родина, Совет, «рельс», война, «Концерт», армия, Белоруссия, операция, партизаны, азбука, Морзе, связистка

CONTACT OFFICER OF THE PARTISAN DETACHMENT KAZAKH KYZY-NURGANYM BAISEITOVA

Boranbayeva B.S.

Abstract. The article describes on a factual basis the combat life of the radio communicator Nurganym Baiseitova, the owner of the Order of the Red Star, who fought valiantly in the rear of the enemy in the ranks of the Belarusian partisan detachment during the Second World War and took part in the liberation of the territory of Soviet Belarus. The author describes the life and work of the frontman of the Kazakh Maiden, which is stored in the archive fund and

using military documents and historical data, the communicator formulates the combat feat of Nurganym Baiseitova in a historically informative character.

Keywords: Morse, Alphabet, son, communicator, war, Motherland, Soviet, "rail", war, "concert", Army, Belarusian, operation, partisan, Azbuka, Morse, svyazistka

Екінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы кезеңінде тұтқиылдан шабуыл жасаған неміс басқыншылары Кеңес елінің батыс аймағының едәуір бөлігін жаулап алды. Жау уақытша басып алған бұл аймақтарда оккупанттарға қарсы күрес жүргізу үшін кеңес халқы партизандық

отрядтарға топтасып, кейін ірі бригадалық құрамаларға бірікті.

Стихиялы түрде ұйымдасқан мұндай партизандық топтар алғашқыда майдан шебіне өте алмай, жау қоршауында қалған Кеңес Армиясының командирлері мен жауынгерлерінен, сондай-ақ саяси қызметкерлермен лагерьден қашып шыққан әскери тұтқындардан жасақталды. Неміс фашистерінің зорлық-зомбылығын көріп, ашынған жергілікті халық - жұмысшылар, колхозшылар, әйелдер мен балалар, қарт адамдар да қосылып, партизан отрядтары құрамының санын үздіксіз арттырып отырды.

создавать партизанские отряды диверсионные группы для борьбы с частями вражеской армии, для разжигания партизанской войны всюду и везде, для взрыва мостов, дорог, порчи телефонной и телеграфной связи, поджога складов и т.д. В захваченных районах создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников, преследовать и уничтожать их на каждом шагу, срывать все их мероприятия» деген нұсқауы және Белоруссия КП(б) ОК-нің 1941 жылы 18 шілдедегі «Жау тылындағы күресті ұйымдастыру шаралары» атты республикалық, облыстық, аудандық кеңес ұйымдарының партиялық басшыларына жау тылында партизандық соғысты ұйымдастыруды міндеттеген қаулысы Белоруссия партизандарының әскери бағдарламалық құжатына айналды [1, с. 356].

1942 жылы мамырда БКП(б)ОК-нің нұсқауымен партизандық қозғалыстың Орталық штабы (ПҚОШ) құрылды. Бұдан кейін осы ПҚОШ және Одақтас республикалардағы Компартияның Орталық Комитеті мен облыстық партия комитеті басшылары жетекшілік еткен республикалық және облыстық партизандық қозғалыс штабтары құрыла бастады.

Сөйтiп неміс фашистері басып алған территорияларда Қарсыласу қозғалысы күшейген соң, 1942 жылдың жазы мен күзінде гитлершілер тұрақты әскерлерінің 24 дивизиясын майданнан алып, оларды партизандармен күресте пайдалануға мәжбүр болды [2, 5 - б.].

Осылайша жау тылындағы кең қанат жайған партизандық қозғалысты енді Қызыл Армияның соғыс қимылдарымен үйлесімді жүргізіп отыру үшін КСРО Халық Қорғаныс Комитетінің 1942 жылы 5 қыркүйекте «Партизандық қозғалыстың міндеттері туралы» жарлығы шығарылды.

Демек, 1943 жылы жазда Кеңес әскерлері жаппай шабуылға көшкен кезде партизандық қозғалыстың Орталық штабы «шойын жол соғысын» («рельсовая война») бастады. 1943 жылы 3 тамыз - 15 қыркүйек күндері аралығында жау тылындағы шойын жол магистральдарын жаппай қирату мақсатындағы Кеңестік партизандардың жүргізген соғыс операциясы шартты атаумен (кодовое наименование) «шойын жол соғысы» деп аталды [3, 379 - б.]. Осылайша партизандық күштердің қиян-кескі шайқасы нәтижесінде сәтті аяқталған бұл операция, 1943 жылы 50 күн мен түнге созылған атақты Курск шайқасында Кеңес Армиясының жеңіске жетіп, кеңес-герман майданында жаппай шабуылға көшуіне үлкен көмегін тигізді.

Ұлы Отан соғысы жылдарында жау тылында әр түрлі ұлт өкілдерінен құралған 1 миллионнан астам кеңес халқы 6200 - ден астам партизандық отряд пен астыртын құпия топтардың құрамында соғыс жүргізді. Олар 58 брондалған поезд бен 50 мың автомашинаны жойып, 12 мың көпірді жарып, 20 мыңнан астам темір жол эшелондарын талқандады. Сөйтiп жау тылында жүргізілген партизандық соғыстың нәтижесінде гитлершіл басқыншылардан азат етілген Белоруссия, Брянск ормандары және т.б. аймақтарда кеңес өкіметі қайта құрылып, партизандық күштердің тірек базалары кеңейіп, «партизан зоналары» құрылды [3, с. 332]. Белоруссия ормандарында 199 бригадаға біріккен 1108 партизан отряды құрамында 370 мыңнан астам жауынгер болды [1, с.13].

Ұлы Отан соғысы тарихында жалпыхалықтық және көпұлттық сипат алған партизандық қозғалыс кеңес халқының неміс басқыншыларына қарсы күресінің өзіндік ерекшелігі болды. Соғыс майданына тартылған барлық партизандық бригадалар мен отрядтар көп ұлтты жауынгерлерден құралды, олардың арасында қазақтар да болды. Мәселен Белоруссияның әртүрлі

аймақтарында соғыс жүргізген 65 партизан бригадасы мен отряд құрамында өзге ұлт өкілдерімен бірге бір жарым мыңнан астам қазақстандықтар ерлікпен шайқасты [4, 487 - б.].

Белоруссия елінің партизандық қозғалыс тарихында № 8- Брест бригадасы (Бригада командирі полковник С.Г.Жунин, комиссары В.А.Петров, штаб бастығы К.И.Матеж) үлкен орын алады. 1943 жылдың 5 желтоқсанына дейін бұл бригада 36, 8, 12, 28, 30, 24 және 40 отрядтардың құрамы негізінде жау тылында Могилев облысының Круглянск ауданы аймағында партизандық соғыс жүргізді [1, с. 22].

1943 жылы 5 желтоқсанда Белоруссия Коммунистік большевиктер партиясының Орталық Комитеті және Могилев облыстық астыртын партия комитеті шешімімен № 8 - бригада 36, 12, 40, 15 санды төрт отряд құрамында жаудың әскери және техникалық күштері мен байланыс жүйелерін т.б маңызды объектілерді жою үшін Могилев облысының Круглянск жерінен Брест облысының Березов, Коссово және Баранович облысының Телехан ауданына дейін 500 шақырымдық «партизандық рейд» жүргізді. Рейд нәтижесінде жаудың 49 эшелоны, 64 көпір,оның ішінде 28 теміржол көпірі, 21 танк, 2 бронемашина, 160 автомашина, 4331 рельс жолдары талқандалып жойылды. Сөйтіп, талай рет жау қоршауын бұзып шығып, бетпе-бет ашық соғыстар жүргізген бригада жауынгерлер 1943 жылдың желтоқсанынан 1944 жылдың шілдесіне дейінгі уақыт аралығында жаудың 1660 солдаты мен офицерінің көзін жойып, 387-сін жаралап, 40-ын, оның ішінде 3 неміс офицерін, тұтқындады [5, 51-52- б.].

Осылайша Белоруссияның Могилев, Брест, сондай-ақ Минск және Пинск облыстарының бірқатар жерлерінде партизандық ашық соғыстар жүргізген №8-бригаданың партизан отрядтары 1944 жылы 12 шілде күні Қызыл Армияның алдыңғы шебіне қосылғанға дейін жаудың 20 мыңға жуық солдаты мен офицерін жер күштірып, 34 темір жол мен 2444 тас жолдардағы көпірлерді талқандады, 409 авто және бронемашинасын, 214 эшелон мен 49 жау әскерінің гарнизонын жойды. Сондай-ақ 1943 жылғы Могилев облысындағы астық өнімін неміс фашистерінің иеленуіне жол бермеді. Брест облысынан Германияға каторгалық жұмысқа айдалып бара жатырған 24000 кеңес азаматтарын құтқарып қалды [1, 38 с.].

Демек, №8-бригада партизандарының жауынгерлік ерлігі жөнінде кеңірек тоқталып, тәптіштеп жазуымыздың өзіндік себебі бар. Өйткені осы бригада құрамында ерлікпен шайқасып, белорус халқының сүйіспеншілігі мен құрметіне бөленген қазақстандық 38 партизан жауынгерлердің арасында радиобайланысшы қазақ қызы Нұрғаным Байсеитова да болды арасында радиобайланысшы қазақ қызы Нұрғаным Байсеитова да болды.

Нұрғаным Бекенқызы Байсеитова 1923 жылы 8 наурызда Батыс Қазақстан облысы, Жәнібек ауылында дүниеге келген [6, 1 - п.]. Ата-анасынан ерте айырылған Нұрғаным інісі Абзалмен бірге Жәнібек ауылындағы балалар үйінде тәрбиеленіп өседі. 1936 жылы балалар үйі әкімшілігінің шешімімен Нұрғаным Орал қаласындағы (бұрынғы Сталин қазіргі Октябрь көшесіндегі) облыстық музыкалық мектеп интернатына ауыстырылып, скрипка класына қабылданады. Жауынгер ана бұл туралы Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архив қорында сақталған ғұмырбаянында: «Мен бұл музыкалық аспапты өте жақсы көрдім. Нота арқылы тартып, музыка ырғағына да өзім келтіріп алатын едім» [5],- дейді. Сондай-ақ ақын Ф.Оңғарсынованың құрастыруымен шығарылған «Арулар отты жылдарда» атты жинақта кішкентай Нұрғанымның музыкалық қабілеттілігі жөнінде: «Оның әр нәрсені лезде ұққыштығы, бір естіген сөзі мен әуенін жадында берік сақтағыштығы арынды да, нәзік музыка аспабын жедел меңгеруге жәрдемдесті» [7. 130 - б.], - деп жазады.

Жоғарыда айтылғандай облыстық архив қорында сақталған Н.Байсеитованың өз қолымен жазған ғұмырбаянында: «Закончился 1940-1941 учебный год. Побывали на выпускном вечере, очень скромный, но для нас был радостным. Я жила в интернате при музыкальной школы по улице Почиталинский. Вернулись с вечера очень поздно. Уснула очень крепко. (Это было 20 июня 1941г.). Приснился сонь, как будто к нам в интернат пришел Сталин. Я с ним хочу идти в

столовую, и он снимает свою шинель отдаёт мне и я проснулась. Сонь очень взволновала меня» [6, 2 - п.],- деп жазады. 9 класс бітіруші түлектердің салтанатты кешінен оралған күні түнде көрген Нұрғанымның бұл түсі оған көп кешікпей бейбіт өмір тыныштығының бұзылатындығынан хабар бергендей еді...

Соғыс туралы суық хабарды естіген Нұрғаным қалалық әскери комиссариаттың табалдырығын тоздыра жүріп, ақыры 1942 жылдың сәуір айында бір топ құрбылары Роза Әбдірахманова, Халима Бекеева, Майра Мақатова, Замиха Науышевтармен бірге Мәскеу қаласындағы радиобайланысшылар дайындайтын курсқа жіберіледі. Осы орайда байланысшылар дайындайтын курста Нұрғаныммен бірге оқып, кейін Карель майданындағы Орталық партизандар штабының радиобайланысшысы болып, «эфирдің сұр мергені» атанған қазақ қызы Майра Мақатованың (2014 жылы 93 жасқа қараған шағында өмірден озды) айтуынша, Орал қаласынан келген қазақ қыздарын Мәскеудің Қазан вокзалында әскери адам қарсы алып, оларды Ворошилов атындағы казармаға орналастырады. Ертеңіне байланысшылар курсына тіркелген қыздарға әскери киімдер беріледі. Курста оқи жүріп олар әскери қатаң ережелерді үйреніп, соғыс даласында қолданылатын қарудың түрлерін, әсіресе байланысшының жоғары деңгейдегі есте сақтау қабілетін қажет ететін Морзе құрылғысының жұмысын еркін меңгеріп шығады. Курсты тамамдаған радиобайланысшы қыздардың арасында ерекше қабілетті Н.Байсеитова енді курс басшыларының ұйғарымымен 1942 жылы күзде жау тылындағы байланысшыларды даярлайтын арнайы мектепке жіберіледі [8, 55 - б.].

Қысқа мерзімді бұл курстың оқу бағдарламасының күрделілігіне қарамастан, Морзе әліппесін эфирден келген дыбыс арқылы оқуды жете меңгерген байланысшы Нұрғаным әсіресе, биіктіктен парашютпен секіру сияқты арнаулы пәндердің қиындығын да жеңе білді.

Сөйтіп, 1943 жылдың шілде айында арнаулы байланысшылар даярлайтын мектепті үздік бітірген қазақ қызы Нұрғаным Байсейтова Москва түбіндегі Сходня поселкесінде орналасқан Белоруссия партизандар қозғалысы штабының бастығы Петр Захарович Калининнің (бұрынғы БКП(б) ОК-нің II хатшысы) қабылдауында болады. Штаб бастығы оған таяуда фашистер уақытша жаулап алған Белоруссия жерінде жаудың стратегиялық жоспарларына қарсы партизандардың «Концерт» деп аталатын үлкен операциясы басталатындығын айтып, ал осы аймаққа арнаулы ұшақпен түсірілетін Н.Байсеитоваға партизан құрамаларының Орталықпен байланысын қамтамасыз ету міндеті жүктелетіндігін айтып түсіндірді.

Осылайша, өзіне жүктелген міндеттің маңызымен толық танысқаннан соң жоғарыда айтылған ғұмырбаянында «Лично от него получила я документы в тыл врага» [6, 2 - п.],- деп жазғанындай штаб бастығының қолынан жаңа рация мен құпия байланыс шифрды және компас пен автоматты қабылдап алған он тоғыз жасар Нұрғаным 1943 жылдың шілде айының қараңғы түнінде арнайы ұшақпен жау тылына Могилев облысы, Круглянск ауданы аймағындағы № 8-бригаданың №15 отрядына жөнелтіледі. Алайда ұшақ ішіндегі офицердің берген белгісінен соң парашютпен төмен қарай қарғыған Нұрғаным өзіне арнайы бес жерге жағылып қойылған оттың аумағынан ауытқып, батпақты қалың орман арасына келіп түседі.

Орталықтан байланысшы қыздың жіберілгендігін естіп, іздеуге шыққан партизандар 4 тәуліктен соң ғана рация мен автоматын асынған күйде әбден шаршаған қазақ қызын тауып, 80 шақырым жердегі штабқа атқа мінгестіріп алып келеді. Бұл жөнінде партизан ана: «Партизандарда жарқанат секілді күндіз бой тасалап, тек түнде жүретін тәртіп бар, – үшінші күні түнде таң ата межелі жерге жеттік. Менің балалық шағым осылай аяқталып, жау тылындағы жастық шағым басталды. Мүлдем өзге өмір жолым басталды. Отрядқа келгенімде, «мына қазақ қызының қолынан не келеді» дейсің деп ойлады-ау деймін командирім Сергей Григорьевич Жунин мені өте салқын қабылдады, құпия құжаттарым бар еді, тапсырдым да Орталықта отырған П.З. Калининге «доехала благополучно, но должных условий не создали», - деп жеделхат жөнелттім. Осыдан соң Мәскеуден хабар келсе керек, кейіннен С. Г.Жунин едәуір жұмсарды.

Бүкіл отрядта қазақтан жалғыз едім, маған қарап бүкіл қазақ деген ұлтты бағалайтындай әсерде болып, барымша халқымның намысын, қабілетін көрсетуге тырыстым» - деп жазады. Партизан отрядының байланысшысы міндетін атқаруда қазақ қызының жоғары кәсіби біліктілік пен жауапкершілік танытқанын: «Комсомолка Н.Байсеитова после окончания специальных курсов радистов прибыла в распоряжение Белорусского штаба партизанского движения. Молодая партизанка выполняла не только обязанности радистки, но и поручения разведывательного характера, участвовала в боях», - деп жазылған мына құжат мазмұнынаан да анық көруге болады [8, 57 - б.]. жазылған мына құжат мазмұнынаан да анық көруге болады [8, 57 б.].

Радиобайланысшы Нұрғаным Байсеитова Орталыққа жау тылынан маңызды мәліметтер жеткізіп, 8-партизан бригадасы мен Могилев облысында астыртын құпия жұмыстарын жүргізетін партия ұйымдары мен топтардың «Концерт» операциясына дайындығы туралы хабарлап отырды. Байланысшы міндетін ақаусыз атқарған Нұрғанымның эфирдегі лақап аты «Нина» болатын, Орталықтағылар оны «Скрипкашы қазақ қызы» деп те атайтын.

Әскери тарихи деректерге сүйенсек, жау тылындағы үлкен аймақта темір жол магистралдарын талқандап, неміс басқыншыларының жүк тасымалы қызметіне жаппай тосқауылдар жасау мақсатында кеңестік партизандардың 1943 жылғы 19 қыркүйектен сол жылдың қазан айына дейінгі аралықта жүргізген әскери операциясы шартты түрде «Концерт» деген атауға ие болған еді. «Рельс соғысының» жалғасы танылған бұл операцияны Партизандық қозғалыстың Орталық штабы жоспарлы түрде басқарып, кеңес әскерлерінің шабуылымен тығыз байланыстырып, үйлесімді жүргізіп отырды. «Концерт» операциясына Белоруссия, Балтық жағалауы, Карелия, Қырым, Ленинград және Калинин облыстарындағы 120 000-нан астам адам қамтылған 193 партизан отрядтары тартылды. Операция нәтижесінде 148557 рельс жолдары бұзылып, тек Белоруссия жерінде ғана 150 мыңдай рельс талқандалып, жаудың соғыс жүктерін тасымалдау көлемі 40 пайызға кеміді [3, 333 - б.].

Деректерден «Концерт» операциясының неміс-фашистерін біраз дүрліктіргенін аңғаруға болады. Мәселен немістің күзетші әскер корпусы командирінің «Орталық» армия штабына жіберген хабарында: «Партизандар темір жол қатынасын тұтқиылдан және жоспарлы түрде бұзу арқылы біздің жүк тасымал қызметін бүлдіру жөнінде бұрын-соңды болып көрмеген кең көлемде операция жүргізді» [8, 58 - б.], - деп баяндайды.

Демек, «Концерт» операциясынан кейін фашистер партизандарға қарсы күресті күшейтіп, жазалаушы отрядтар санын көбейтіп, арнайы әскери бөлімдерін жасақтайды. Осындай жаудың жазалаушы отряды бір күні №8-партизан бригадасындағы Нұрғаным Байсеитованың рациясы тұрған партизандар бөлімшесін қоршауға алады. Байланысшы Нұрғаным дереу эфирге шығып, көрші отрядқа шұғыл хабарлап, рацияны мұқият жасырғаннан кейін автоматтан оқ жаудырып жауды қарсы алады. Байланысшының хабарынан соң көрші партизан отрядтары да көмекке келіп үлгеріп, жаудың жазалаушы отряды кейін шегіндіріледі.

Осылайша бірнеше рет жаумен бетпе-бет ұрыстарға қатысқан байланысшы Нұрғаным партизандармен бірге барлауға да шығып, жергілікті халық арасында неміс фашист оккупанттарына қарсы саяси-бұқаралық үгіт жұмыстарын жүргізуге де қатысады. Нәтижесінде Брест облысы аймағындағы №8-партизан бригадасында бастапқыда 946 адам болса, кейін 1944 жылы Қызыл Армия әскеріне қосылар қарсаңында бригададағы жауынгерлер саны 1088-ге жетеді [1, с. 38].

Радиобайланысшы Нұрғанымның жауынгерлік өміріндегі ұмтылмас оқиға Белоруссияны фашист басқыншыларынан азат етіп «Багратион» операциясын аяқтап келе жатқан Қызыл Армия әскерлерімен № 8-партизан бригадасының 1944 жылы шілдеде Польша жеріндегі салтанатты қосылу мерекесі болды. №8-партизан бригадасы жауынгерлері қатарында жау тылында ерлікпен шайқасып, Кеңестік Белоруссия территориясын азат етуге қатысқан радиобайланысшы Нұрғаным Байсеитова КСРО Жоғарғы Кеңесінің № 202 бұйрығы бойынша Қызыл Жұлдыз ордені және

«Отан соғысының партизаны» медаліне ие болды [8, 59 - б.].

Байланышы қазақ қызына: «Байсеитова Н.Б.-радистка 8-й партизанской бригады, к работе относилась добросовестно, трудолюбивая. Бережно хранила материальную часть радиостанции и шифрованные документы. В общественной жизни участие принимала. Политически благонадежная.

За добросовестное отношение к своим обязанностям радистки в условиях вражеского тыла представлена к правительственной награде – ордену Красной Звезды.

Командир полковник №8-партизанской бригады С.Г.Жунин. Начальник штаба майор К.И. Матеж.» [1, с. 38],- деген мазмұндағы жауынгерлік мінездеме жазылды.

Соғыста жүріп белорус тілін де тәп-тәуір үйреніп алған Нұрғаным соғыс аяқталғаннан кейін, Батыс Белоруссия аудандарында Кенес өкіметін қалпына келтіру және нығайту ісіне белсене араласады. Бұл туралы майдангер: «Жау езгісінен азат етілген белорус бауырлар – совет өкіметін құшақ жая қарсы алды. Олар өзінің халықтық өкіметін нығайтуға, соғыста бүлінген шаруашылықты қалпына келтіруге ат салысты. Бірақ халықтың жаңа өмір жолындағы күресіне кеселдік келтіруге тырысқандар да болды. Бір кезде гитлершіл барлау қызметінің басшылығымен құрылған «Белоруссия тәуелсіз партиясы» дейтін ұлтшыл ұйымның жетекшілері Совет әскерлерінің тылында бірнеше диверсиялық топтар құрды. Опасыз ұлтшылдар әсіресе жергілікті партия, комсомол қызметкерлерін қапылыста өлтіріп кетуге тырысты және басқа да әрекеттерін жүргізді. Әлбетте туысқан белорус халқының ұлттық жақсы қасиетін білдіретін ондай опасыздар емес қой. Мен ол халықты аса жоғары бағалаймын. Белорустар менің нағыз бауырларым сияқты болды» [8, 36 - б.], дейді.

Сұрапыл соғысты Польша түбінде аяқтағаннан кейін де Нұрғаным Белоруссия жеріндегі партизандық өмірдің ауыртпалығын бірге көрген қарулас бауырларымен хабарласып тұрды. Әсіресе майдангер Нұрғаным үшін әскери басшы ғана емес, туған әкесіндей қамқоршы болған 8партизан бригадасының командирі Сергей Георгиевич Жуниннің:

«Сәлеметсіз бе, Нина!»

Тегі, сіз қазір ана болған боларсыз, сондықтан Сізді Нина деудің өзі де қолайсыз сияқты. Бірақ мен сізді осылайша атай берейін, өйткені сол бір кезде Сіз менің өз қызымдай болдыңыз...

Жуықта маған А.Никиченко келіп кетті. Ол қазір Барановичте тұрады. Онда біздің партизандарымыз көп көрінеді. Сіз туралы сұрады, батысқа қарай жасаған жорығымызды еске түсірді. Маған өзіңіздің қазіргі өміріңіз туралы жазуыңызды, фотосуретіңізді жіберуіңізді өтінемін ...

Сіздің деніңіз сау болуын, Отанымыздың даңқын арттыра түсу үшін табыстарға жете беруіңізді, ең ізгі жақсылықтар тілеймін.

Сізді шын жүректен құрметтеуші С.Жунин» [8, 61 - б.],- деген хатының орны ерекше.

Радиобайланышы партизан Нұрғаным Байсеитованы кешегі қаруластары ғана емес, белорус елінің жас ұрпақтары да құрмет тұтып оған Ұлы Жеңіс мерекесі қарсаңында құттықтау хаттар мен шақырулар жіберіп тұрды. Мәселен Минск қаласынан жазылған мына бір хатта №100 мектеп оқушылары мен мұғалімдері: «Бізді Сіздің қазіргі өміріңіз, жанұяңыз қызықтырады. Егер өзіңіздің отбасымен түскен суретіңіз болса, жақсы болар еді. Биыл мамыр айында біздің мектепте №8партизан бригада партизандарының кездесуі болады. Барлық партизандар жиналады. Сізді де осы кездесуге келеді деп үміттенеміз» [6, 2 - п.],- деп жазылды.

Бүгінгі белорус халқының қазақ қызына көрсеткен құрметі Минск қаласындағы Республикалық Орталық музей залындағы көрмеде партизан Нұрғаным Байсеитованың ерлігін бейнелейтін жауынгерлік суреттерге орын бөлінген. (Минск қаласындағы музей суреттері осы еңбекте енгізілді.).

Соғыстан аман сау елге оралған партизан қыз Нұрғаным 1949 жылы соғыс ардагері Сәти

Иманғалиевпен отау құрды. Жоғарыда айтылғандай жауынгер ананың жазған ғұмырбаянында: «Моя радость дети. Я с мужем нажили 3 сына, 5 дочерей, 15 внуков. Все они очень хорошенкие один лучше другого. Самая старшая внучка Индира играет на скрипке, продолжает мои мечты. Внуков очень люблю и желаю им покой и счастье» [6, 2 - п.],-деп жазады. Қос ардагердің балаларының барлығы да жоғары білімді. Зейнет демалысына шыққанға дейін жауынгер ана бастауыш мектеп мұғалімі қызметін атқарды. Ері Сәти Иманғалиев 1989 жылы қайтыс болды.

Соғыс ардагері, абзал ана 1995 жылы Ұлы Жеңістің 50 жылдығы қарсаңында Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың шақыруымен Астана қаласында болып халқының құрметіне бөленген еді. Алайда тағдыр әскери радиобайланысшы Нұрғаным Байсеитоваға Жеңістің 60 жылдық мерей тойын көруді жазбады. Партизан жауынгер ана 1998 дүниеден озды. Дегенмен, халқымыз «Ерлік елге мұра, ұрпаққа ұран» дейді. Ендеше өнегелі өмір сүріп, «партизан қыз» атанған Нұрғаным Байсеитова жас ұрпақ үшін мәңгілік мақтаныш болып қала береді.

ӘОЖ 94(564.3) “19/20” 1963 – 1964

KIBRIS OLAYLARI

Zhumatayeva D.¹, Turlybek A.²

¹Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi PhD, Okutman
E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com

Tel: +7 702 325 91 80

²Suleyman Demirel Üniversitesi PhD, Okutman
E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz

Özet. 1960 Antlaşmaları ile kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti’nde kurucu haklar olan Türkler ve Rumlar arasında görüş ayrılıkları 1963 yılında doruğa tırmanmış, iki halkın birarada yaşamalarının güçleştiren şiddet eylemleri başlamıştır. Üstelik Cumhurbaşkanı Makarios’un Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası’nın bazı maddelerini tek yanlı değiştirmeye çalışması ve Ada’daki enosis yanlısı EOKA örgütünün Türk toplumuna yönelik saldırıları da tırmanmaya başlamıştır. Bu durum garantör devlet statüsüyle Türkiye’nin müdahalesini zorunlu kılmıştır. Özellikle şunu da bildirmemiz gerekiyor ki, Ada’da yaşanan dramı iki toplumun sivil halkının yaratmadığını, insani tarihe lekeleyici iz bırakan tabii ki emperyalistlerle

Enosisçilerdir. İncelememizde adeta Rum-Yunan karşıtı bir algılanmaya maruz kalınabilir. Fakat dönemin olaylarına kendi penceresinden baktığımızda hakikatlerin birbir ortaya döküldüğünü görebiliyorsunuz. Söz konusu araştırma 1963-1964 Olaylarını hakikatlerini ortaya koymaya amaçlamaktadır. Ayrıca araştırmada özet olarak dönemin büyük devletlerinin gerçek tutumunun da sergilenmesi açısından önemli olduğunu vurguluyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Türkiye, Yunanistan

1963 – 1964 Ж. КИПРДЕГІ ҚАҚТЫҒЫС

Жұматаева Д.¹, Тұрлыбек А.²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті PhD, аға оқытушы
E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com

Tel: +7 702 325 91 80

²Сулейман Демирел университеті PhD, аға оқытушы
E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz

Аңдатпа. Бұл мақалада 1963-1964 ж. Кипрде орын алған саяси-әлеуметтік шиеленістің алғышарттары мен негізгі себептері қарастырылады. 1960 ж. құрылған Кипр Республикасындағы Түріктер мен Румдар арасындағы көзқарас айырмашылығы екі халық арасында алауыздықты туындатып, өзара қақтығыстарға себеп болды. Сонымен қатар Президент Макариостың Кипр Конституциясының кейбір баптарын біржақты өзгертуі және ЭОКА-ның (Кипрді азат ету Ұлттық ұйымы) кипрді Грецияға біржолата қосу әрекеті, жергілікті Түріктерге қысым тудырды. Бұл мәселе кепіл мемлекет Түркияның оқиғаға араласуына мәжбүрледі. Бірақ Кипрдегі саяси ахуалдың өршуі, аралдың бейбіт екі халқының мақсаттарынан емес, имперялистер мен энosisшілердің себебінен туындаған болатын. Мақала барысында Түрік-Рум өшпенділігінің себептері мен өзара қақтығыстардың орын алуына зерттеушілердің еңбектеріне негізделі отырып, мәселеге объективті баға беруге тырыстық.

Түйін сөздер: Кипр, Түркия, Греция, Эносис, Конституция, Қанды жаңа жыл.

КИПРСКИЙ КОНФЛИКТ 1963 – 1964гг.

Жұматаева Д.¹, Тұрлыбек А.²

¹Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Яссави

²PhD, старший преподаватель Университет имени Сулеймана Демиреля, PhD, старший преподаватель

Аннотация. В этой статье рассматриваются предпосылки и основные причины социально-политических конфликтов в Кипре в 1963-1964 годов. Созданном в 1960 году Кипрской Республике из-за различий мировоззрения между турками-киприотами и греками-киприотами возникла столкновение. Вместе с этим, активная работа президента Макариоса по одностороннему изменению некоторых положений Конституции Кипра, а также действия приверженцев ЭОКА, направленные на присоединение Кипра к Греции (эносис), усилили давление на турков. Обострение отношений заставило вмешаться в события страну-гаранта, то есть Турцию. Нагнетание политической ситуации на Кипре был не в угоду двух народов, а вопреки империалистов и сторонников эносиса. Статье мы постарались дать объективную оценку проблеме основываясь на труды ученых, исследовавших причины враждебности греков-киприотов и взаимных конфликтов в Кипре.

Ключевые слова: Кипр, Турция, Греция, Англия, Эносис, Конституция, Кровавый Новый год.

CYPRUS CONFLICT in 1963-1964

Zhumatayeva D.¹, Turlybek A.²

¹International Kazakh-Turkish University named after Hoca Ahmet Yasavi PhD, Senior Lecture

²Suleyman Demeirel University PhD, Senior Lecture

Abstract. This article discusses the background and the main causes of social and political conflicts in Cyprus in 1963-1964 years. In the Republic of Cyprus, which was established in 1960, due to differences between the worldviews of the Turkish Cypriots and Greek Cypriots, the clashes occurred between them. At the same time, the active policy of President Makarios to unilaterally change certain provisions of the Constitution of Cyprus, as well as the actions of EOKA which aimed the unification of Cyprus with Greece (Enosis), increased pressure on the Turks. The aggravation of relations forced Turkey which was one of the guarantor countries to intervene in the event. The tensed political situation in Cyprus was not in the interests of the two peoples, but in the interests of the imperialists and supporters of enosis. In the article we try to give an objective assessment of the problem based on the works of scholars who investigated the causes of the hostility and conflict between Greek Cypriots and Turkish Cypriots.

Keywords: Cyprus, Turkey, Greece, England, Enosis, the Constitution, Bloody New Year.

Giriş

Zürih ve Londra Antlaşmalarının VIII. Bölümünün I. Maddesine göre konferansa katılan taraflar, 19 Şubat 1960'tan başlayarak en geç 12 ay içinde bu anlaşmada belirtilen hususları uygulamaya koyabilmek için, egemenliğin devredilmesine ilişkin tedbirlerin alınmasına başlayacaktır. Bu amaçla, Zürich – Londra Antlaşmalarının VIII. Bölümünün II. Maddesinin a.b ve c. bendeleri gereğince Kıbrıs'ta 1959 Mart ayı sonunda geçici bir hükümet kuruldu [1, s.13]. Büyük bir özenlikle ve gizlilik içerisinde yürütülen anayasa tasarısı 6 Nisan 1960'ta tamamlanabildi.

İngiliz üsleri sorunu çözümlendikten sonra 6 Temmuz 1960 günü anayasa tasarısı üzerinde son değişiklikler yapılarak kabul edildi [2, s.91]. Anayasanın son biçimini almasından ve Ada'daki İngiliz üsleri sorunun çözülmesiyle 21 Temmuz 1960'da İngiliz parlamentosu Kıbrıs'ın Cumhuriyet olması hakkında oyladı. 29 Temmuz 1960 günü Kraliçe tarafından da onaylandı. "1960 Kıbrıs Kanunu" adını taşıyan bu metne dayanılarak Kraliçe tarafından Kraliyet özel Konseyinin (Privy Council) tavsiyesi ile, 3 ağustos 1960'ta "1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Emirnamesi" (Republic of Cyprus Order in Council 1960) çıkarıldı ve emirname 16 Ağustos 1960'ta yürürlüğe girdi [2, s. 91].

16 Ağustos 1960 günü İngiltere adayı terk etti. Böylece haksız olarak uluslararası hukuka aykırı bir yönetimle tek taraflı olarak ilhak ettiği Kıbrıs adasındaki yönetimi 82 yıl sonra ada halkına devretti. İngiliz Yönetiminin Valisi Sir Hugh Foot Chichester adlı İngiliz savaş gemisiyle Mağusa limanından ayrıldı. Antlaşma gereği Türk – Yunan alayları Kıbrıs'a ayak bastı. Böylece, Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti kurucu iki ortağının Anavatanları olan Türkiye ve Yunanistan'ın garantörlük yetki ve sorumlulukları, kabul edilmiş bulunan sayıdaki silahlı güçler aracılığıyla fiiliyata geçmiş oluyordu [3, s. 176]. Ada'da hep kimliklerini korumaya çalışan Türkler artık Türkiye'nin girişimleri sonucunda Kıbrıs Cumhuriyeti'nin eşit haklara sahip kurucu ortağı olmayı başarmıştır. Böylece Yunan ve Rum ikilisinin Ada'yı Yunanistan'a ilhak etmek Enosis düşlerine gem vurulmuştur. Fakat itiraf etmeliyiz ki bir devlet ortaya çıkmasına rağmen Kıbrıslı diye bir millet yaratılamamıştır. Anayasa ve milletlerarası statü yürürlüğe koyulmasına rağmen Kıbrıs Rum toplumu liderleri tarafından ihlal edilmeye başlamıştır [4, s. 372].

1. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluşundan Sonra Ortaya Çıkan Sorunlar a) Belediyeler Sorunu

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşundan hemen sonra, Makarios ve Rum yöneticileri Kıbrıs'ı kuran uluslararası Antlaşmaları ve Anayasa'yı benimsemediklerini gösteren bir tutum almaya başlayarak bunları değiştirme eğilimlerini açıkça ortaya koymuştu. Bununla yetinmeyen Makarios, Kıbrıs Radyo Televizyon Kurumu'nu, Hellenizm duygularını canlandırmak için kullandı. Hatta makam arabası ve Cumhurbaşkanlığı Sarayı'nda Yunan bayrağını dalgalandırmış [5, s. 19]. İlk sorun olarak karşımıza bağımsız belediyeler ilkesi gelmektedir.

Zürih Antlaşması ve Anayasanın 173'üncü maddesinde öngörülen ayrı belediyeler kurulması problem olmuştur. Bağımsızlıktan önce Kıbrıs'ta birleşik belediyeler mevcuttu. 1958 yılında EOKA tedhiş eylemleri yüzünden Türk toplumu ayrı belediyeler kurmak yoluna gitmişlerdi. Bu fiili durum İngiliz Sömürge İdaresi tarafından 33/1950 sayılı Kıbrıslı Türklere ait Belediyeler Kanununun çıkarılmasıyla tanınmıştı. Anayasanın 188/2 fırcası uyarınca bu durum 31 Aralık 1960'a kadar yürürlükte kaldı. Daha sonra yeni durumun tesis edilmemesi nedeniyle 1962'e kadar süre uzatıldı [2, s. 100]. Türkler beş büyük şehirde Anayasa hükmü gereğince belediye kurmak haklarını kullanmak istemişlerdi. Rum tarafı bu konuda gereken kanunun çıkmasını engelledi. Bunun üzerine Türk Toplum Meclisi (TTM) Belediyeler kanununu çıkarttı ve 3 Ocak tarihli Resmi Gazetede yayınladılar. Rum tarafı TTM Belediyeler kanununu kabul etmedi. Konu Yüksek Anayasa Mahkemesine verilmişti. Ama Makarios daha evvelden "hareketimin Anayasaya aykırı olduğuna dair karar alınsa bile tanımayacağım" diye mahkeme kararına boyun eğmeyeceğini alenen açıklamıştı.

Makarios Anayasal bir hakkı reddetmeyi "Kıbrıs'ın iç sorunu" olarak görüyor ve bunu ısrarla her zaman tekrarlıyordu. Makarios'u buna iten sebeplerine bakarsak, "Bizans İmparatorluk ideallerinin mirasçısı ve emperyal ayrıcalıkların taşıyıcısı ve Yunanistan'la Enosis'in gerçekleştiğini görünceye kadar huzur bulmayacağım" diye haykırışıyla her zaman Cumhuriyet'in yoluna bir engel olduğunu anlıyoruz. Ayrıca Nikos Kranidiotis, Cumhuriyetin ilk yıllarında Makarios'un duruşuna şöyle psikolojik yorum yapar: "Makarios, 1960'tan sonra çift kişilikli oldu. Bir yandan, Bizans geleneğinin taşıyıcısı ırkın topluma yüklediği zorunlukların mirasçısı, koruyucusu ve tek ideali Enosis olan esir adanın Etnarş'ıydı. Öte yandan Anayasa'ya bağlı kalıp Cumhuriyetin bağımsızlığını sürdürmeye yemin etmiş siyasal liderdi. Bu iki zorunluk onun içinde sürekli çatışma halindeydi, ya ilki zaman zaman ikincisini bastırıyordu ya tersi oluyordu" [6, s. 127] – burdan da anlaşıldığına göre bizim yorum yapmamıza bile gerek kalmıyor.

b) Kıbrıs Ordusu Kuruluşunda Sorun

Anlaşmazlığın diğer ikinci boyutu ise, silahlı kuvvetlerin kurulmasında boy gösterdi. Antlaşmalara göre Kıbrıs'ta öngörülen Ordu'nun mevcudu 2000 kişilikti. Kurulacak Asker'in %40'ı Türk, %60'ı ise Rumlardan oluşacaktı. Ordu'ya kayıtlar 3 Şubat 1961 tarihinde başladı. Kıbrıslı Türkler, Kıbrıs Türk birliklerinin Kıbrıslı Türk komutanının idaresinde ayrı olarak kurulmasını istiyorlardı. Makarios ordu içinde ulusal birliğin oluşturulması gerektiğini, her birliğin bir Kıbrıslı Rum komutan ile bir Kıbrıslı Türk komutan yardımcısının komutası altında örgütlenmesini savunuyordu. Fazıl Küçük, dil, din, disiplin alışkanlıkları nedeniyle karıma birlikler kurmanın ordu içinde disiplinsizliğe sebep toplumsal karmaşa yaratacağı gerekçesiyle 20 Ekim 1962'de veto hakkını kullandı [7, s. 261]. Bundan sonra Makarios dışarıdan destek aramaya girişti. Böylece Başpiskopos Makarios'un kendi düşüncelerini destek bulmak amacı ile 2 Haziran 1962 günü ABD'ye gitmiş 5 Haziran günü ABD'de Başkan Kennedy ile yapmış olduğu görüşme esnasında "Sayın Başkan, ABD Başkanlığına geleceğine bilseydim, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin temelini oluşturan 1959 Zürih ve Londra Antlaşmalarını imzalamazdım" diyerek bu konudaki gerçek niyetin ortaya koymuştur [8, s. 24].

c) Kamuda Temsiliyet Sorunu

Kıbrıs Rum toplumu liderleri tarafından ihlal edilmeye başlayan bir başkaanlaşmazlık, Rumların daha uygulamanın başında, devletgörevlerine Türklerin %30 oranda alınmaları, Türk

Cumhurbaşkanıyardımcısınınveto hakkıgibi konularda anlaşmazlıklar çıkardı. Türklere tanılan haklarıgerialmak ve bu yolda yaptıklarıolupbittilerle başarı kazanınca Ada'yı resmen Yunanistan'a bağlamayısağlamak olduğu gün yüzüne çıkmıştır [2, s. 100].

d) Makarios'un Anayasa Değişikliği Önerisi

Tarafların takınmış oldukları siyasi tavırlar bir yana bırakılacak olursa 1963 yılı sonu gelindiğinde Kıbrıslı Türklerin, 1959-1960 Antlaşmaları ve Anayasayla elde etmiş oldukları birtakım haklardan mahrum kaldıkları söylenebilecektir [9, s. 69]. Cumhurbaşkanı Makarios, adil olmadığını düşündüğü Anayasa ve Antlaşma hükümlerinin uygulamayarak hem ulusal, hem de uluslararası hukuka aykırı bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece Makarios, 1960 Anayasası'nın Kıbrıs'ta yönetimi olanaksız kıldığını ileri sürüyordu. Ayrıca Makarios Anayasa Türk topluluğunu Rumlar önünde korumak amacıyla geniş yetkiler tanınmış ve Makarios'a göre Türkler bu yetkileri kullanınca da ada yönetilmez duruma gelmiştir. 1960 Anayasası düzeninin değiştirilmesi gereği bir bütün olarak Kıbrıs halkının zararına olarak iki toplumu birbirinden uzaklaştırılan ve uygulanma niteliğinden yoksun olan hayalî bir düzen olarak nitelendirilip, haklı gösterilmek istenmiştir [10, s. 128-129].

Kıbrıs Rum tarafı, bu düzenin değiştirilmesi zorunluluğunu bizzat kendi hukuka aykırı eylem ve işleriyle yaratmış ve 1960-1963 yılları arası uygulanmasının 1960 düzeninin uygulanmaz bir düzen olduğu görüşünü doğrulayacak bir biçimde oluşmasını sağladıktan sonra, bu düzenin değiştirilmesi için haklı gerekçelerin bulunduğu tezini işlemeye başlamıştır [2, s. 102]. Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'na tecavüzce yapılan ihlallere Türkiye 1961'den itibaren daima uyarılar yapmak zorunda kalmıştır. Dışişleri Bakanı Selim Sarper 5 Ağustos 1961 tarihin de verdiği demeçte; Kıbrıslı Türkler iyi niyetle Zürih ve Londra Antlaşmaların kabul etmişlerdi. Bu antlaşmaların tatbiki için hüsnüniyetle çalışıyoruz. Bu antlaşmaları ihlal etmek isteyenler olursa netice onların lehine olmayacaktır. Temenni ederim ki, Kıbrıslılar ellerindeki nimetin kıymetini bilerek Zürih ve Londra Antlaşmalarını başarıya tatbik etsinler demıştır [4, s. 373].

Anayasada mutlaka değişiklik yapılmasını düşünen Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios, 22-26 Kasım 1962'de Dışişleri Bakanı Spyros Kyprianu'la birlikte Türkiye'ye yaptığıresmi ziyareti sırasında Anayasayı değiştirme eğilimini Türk Hükümetine iletmıştır [11 s. 94]. Ancak buistek Türk Hükümeti Başbakanı İsmet İnönü tarafından, Türkiye Kıbrıs Anayasasınıntek taraflıolarak değiştirilmesini asla

onaylamayacağınıoldukça sert bir biçimdereddetmiştir[12 s. 219]. İşin garip tarafıise bu değişiklik önerilerine üstü kapalıolarak resmidüzeyde destek veren garantör ülkenin İngiliz Yüksek Komiseri olmasıda bir haylidüşündürücüdür. Makarios, Kıbrıs'taki ve uluslararasıalandaki siyasi gücünü

kullanarak isteklerini gerçekleştirme yoluna gitti. Dolayısıyla adadaki gerginlik kısa süre içinde tırmandı ve toplumlararası çatışmalar baş gösterdi. Cumhurbaşkanı Makarios 5 Ağustos 1963'te Anayasa'yı değiştirme niyetini kamuoyuna açıkladı. Anayasa'dan kurtulma eğilimi, 1963 Eylülünden itibaren daha açık bir şekilde ortaya çıktı ve bilinen 1963 – 1964 Kıbrıs olaylarına yol açtı. Aynı zamanda Lefkoşa'da yayınlanan "Laikos Paratiritis" gazetesine 3 Eylül 1963 tarihinde verdiği bir demeçte Anayasayı keskin değiştirmeye kararlı olduğunu, Türkiye'nin müdahalesinin ve kuvvet kullanmasının saldırganlık olacağını uyardı [2 s. 103]. 30 Kasım 1963'te Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük'e, tartışmalara zemin oluşturmak üzere resmen 13 Anayasa değişikliği teklifinde bulundu. Bu öneriler konusundaki detaylar İngiltere, Türkiye ve Yunanistan Hükümetlerine de bildirildi [9 s. 69].

d) a. Önerilen Anayasa Değişiklikleri Şunlardır:

1. Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanı Muavini'nin veto haklarının kaldırılması; Anayasa'ya göre Başkan ve Yardımcısı Bakanlar Kurulu ve Meclis'in Dış İlişkiler, Savunma ve Güvenlik konularındaki kararlarını veto etme hakkına sahipti;

2. Cumhurbaşkanı yurt dışında iken veya görevlerini yerine getiremeyecek durumda olduğunda, Başkan Yardımcısının ona vekâlet etmesinin sağlanması;

3. Meclis Başkanı Rum, Yardımcısı Türk üyelerce ayrı ayrı seçileceklerine, her ikisinin de Meclis Genel

Kurulunca seçilmesi; Bu durumda çoğunlukta Rumlar olduğu için Meclis Başkanı hep Rum olurken, Türk Yardımcı, Rumların istediği bir kişi seçilecekti;

4. Temsilciler Meclis Başkanı yurt dışında, ya da görevlerini yerine getiremeyecek durumda olduğunda, Meclis Başkanlığı görevini Meclis Başkan Yardımcısı tarafından yerine getirilmesi;

5. Bazı yasaların Meclis'te onaylanması için, ayrı çoğunluk şartına son verilmesi; Anayasa'ya göre vergi, belediyeler ve seçim yasaları için ayrı ayrı çoğunluk gerekirdi. Bu durumda Rumlar her şeyi çoğunluklarına dayanarak istedikleri gibi yapacaklardı;

6. Birleşik Belediyelerin kurulması; Anayasa'ya göre beş büyük şehirde [1] ayrı belediyeler kurulacaktı. Bu durumda Belediye Başkanları hep Rum olacaktı;

7. Adaletin dağıtımının birleştirilmesi; Rum suçlulara Rum, Türk suçlulara da Türk yargıçlar bakıyordu. Bu durumda Türk sanıklar suçsuz olsalar bile Rum yargıcın insafına kalıyordu. Bunun da başka bir tehlikesi de Rum yargıçlardan alınacak tutuklama ve arama emirleri ile ikide bir Türk evleri ve yerleşim yerlerinin aranması, kişilerin tutuklanıp baskı altına alınması idi;

8. Güvenlik Kuvvetlerinin, polis ve jandarma olarak ikiye ayrılmasına son verilmesi;

9. Güvenlik Kuvvetlerinin sayısının yasa ile belirlenmesi; Anayasa'ya göre Cumhurbaşkanı ve yardımcısı sayıyı ortaklaşa olarak azaltıp çoğaltabilirdi;

10. Hükümete ve orduya iki toplumun katılma oranlarının iki toplumun nüfus oranına göre değiştirilmesi; Bu önerinin kabulü, Kıbrıs Türkleri için yok olmayı kabul etmekti;

11. Kamu Hizmeti Komisyonu'nun üye sayısının 10'dan 5'e indirilmesi; On üyeden üçü Türk'tü;

12. Amme (Kamu) Hizmeti Komisyonu'nun tüm kararları basit çoğunlukla alması. Bu durumda çoğunlukta olan Rum üyelerin her istediği olacaktı;

13. Rum Toplum Meclisi'nin yürürlükten kalkması; Bu öneri de Rumların Cumhuriyet yönetimini bir Rum yönetimi yapmak girişiminin bir sonucusuydu.

Makarios Ankara'ya son bir kez taleplerini bildirmiştir. Ancak Türkiye Hükümeti Makarios'un bu isteklerine 6 Aralık 1963'te yayınlanan bir bildiri ile bir kez daha reddetti. Bu kısa bildiri de; Kıbrıs Cumhurbaşkanı'nın muhtırası Zürih ve Londra Antlaşmalarının ve Kıbrıs Anayasası'nın tadilini teklif etmektedir. Kıbrıs'taki Türklerin hayatı hak ve menfaatlerinin teminatını ihtiva eden bu vesikalar üzerinde müzakere açılmasını Türklerin hayatı hak ve menfaatlerinin teminatını ihtiva eden bu vesikalar üzerinde müzakere açılmasını isteyen böyle bir teklifin kabulüne imkân olmadığından reddine karar verilmiştir [2 s. 105]. Makarios bu olaya amacım Türkiye'den onay almak değildi, sadece bilgilendirmek olduğunu ifade etmiştir ve şunu da ekleyebiliriz ki, Makarios Anayasa tadil teklifini Türkiye'nin kabul

etmeyeceğini bilerek hazırladığı bir realitedir. Bu cevap, Türkiye'yi tahrik ederek, ortamı yeterince gerginleştirmektir. Neticede adadaki çatışmaların yoğunluğuna gözle görülür bir artış olmuştur. Ada nüfusunun genelinde bir gerginlik ve çekingenlik ortaya çıkmıştır. Bu yıllardaki bunalım çerçevesinde Türkiye'nin hep arka planda kaldığını söyleyebiliriz. Neden? Çünkü Türkiye Ada'da hep barıştan yana olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'nin bu politikası Ada Rumları'nın daha da ileri safhada Enosis'i gerçekleştirmesine cesaret verdiğini de ortadadır. Fakat şurası da bir gerçektir ki, Kıbrıslı Rumlar Ankara'nın her an müdahale edebileceğinden, Kıbrıslı Türkler ise Rum saldırılarının şiddetinden her zaman korkmuşlardır. Görüldüğü gibi, asıl amaç, Kıbrıs'taki Türkleri basit bir azınlık haline getirmek, sonra da Hellenizmin Megalo İdeası'nın doğal bir sonucu olan Enosis'i gerçekleştirmektir.

Yunanlıların ve Ada Rumları'nın çoğunun öteden beri amaçladığı Enosis olduğundan Kıbrıs Sorunun dünya kamuoyunda tartışılmaya başladığı günden beri kendi lehlerine çevirmeye çalışıyorlardı.

Makarios'un Ankara ziyaretinden hangi izlenimle ayrıldığını tabiatıyla bilmiyoruz. Ancak Türkiye'nin kararlı tutumunu şahsen görüp, Türkiye'nin kendisini istediği gibi harekette serbest bırakmayacağına kanaat getirmiş olduğu muhakkaktır. Bu yüzden Kıbrıs hakkındaki düşüncelerini bir oldubitti şeklinde uygulamak üzere içlerinde Glafkos Klerides'in de bulunduğu üç kişilik bir grubu gizli bir eylem planı hazırlamakla görevlendirdi. Çalışma sonucunda da "Akritas Plan" hazırlandı.

a) Kıbrıs Bunalımı ve Akritas Planı

1960 Anayasası'nın ve devlet mekanizmasının özünü oluşturan maddelerin hayata geçirilmesi konusunda karşılaşılan güçlüklerin yarattığı siyasi gerginlik, 21 Aralık 1963 günü Toplumlararası çatışmaya dönüştü. Sonradan ortaya çıkan belgelerden de anlaşıldığı üzere bu şiddet eylemleri Ada'daki Türk Toplumunu yok etmeye yönelik planlı ve örgütlü bir girişimdir. Akritas Planı[2] olarak adlandırılan bu plana göre Enosisin önündeki en önemli engel olarak görülen Türklere söz konusu değişiklikler sonucunda ortaya çıkacak statüyü kabullenmezler ise sert tepki gösterilecektir. Türklerin gösterdiği tepkinin şiddet kullanılarak bastırılması eğer kısa zamanda başarılabilirse dışarıdan bir müdahale de olmayacaktır [13 s. 84].

21 Nisan 1966 tarihli Patris Gazetesi'nde yayınlanan bu plana göre Kıbrıs'taki Türk halkı ani bir saldırı ile tümüyle yok edilecek ve ada Yunanistan'la bağlanacaktı. Bu planın hazırlayıcıları arasında Akritas kod adlı İşleri Bakanı Yorgacis, Cumhurbaşkanı Makarios, Meclis Başkanı Klerides gibi isimler de bulunmaktaydı [14 s. 157]. Kısa sürede bu örgüt Ada sathına yayıldı; 6 il merkeziyle Güzelyurt'ta örgüt merkezleri kuruldu. Örgütün görevlendirilen yeni üyeleri kurulmakta olan hükümet mekanizmasında kilit mevkilere getirildiler. Klerides'e göre önceleri 500 olan üye sayısı 1963 sonlarında 1800'e yükseldi. EOKA'nın silahları bu yeni örgüte geçti. Ayrıca Yunanistan, Mısır ve diğer komşu ülkelerden bu örgüt için yeni silah ve cephane temin edilmiştir [15 s. 165-166].

b) Planın Ana Hatları

1. Makarios'un verdiği demeçler milli dava alacağı yönü göstermek,
2. Asıl amaç olarak belirlenen Enosis hedefi değişmeyecek,
3. Amaca ulaşmak için iç ve dış tahrikler izlenecek,
4. EOKA müdahalesinin son safhasında Kıbrıs davası dünya kamuoyuna ve diplomatik çevrelere "Kıbrıs halkının self-determinasyon hakkına kavuşması" şeklinde sunulması,
5. Kıbrıs liderliği yerinde bir davranışla anlaşmaları halk oyuna sunmamış ve elimizdeki bu durum kozlaşması,
6. Kıbrıs'ın şimdiye kadar Rumlar tarafından idare edildiğini, Türkler'in ise sadece olumsuz, barışı bozantaraf, uygarlıktan uzak barbar bir toplum, demokratikleşme için atılan adımlarda fren rolü oynadığı anlatan girişimlerde bulunmak,
7. Gizliliğe uyularak hareket içindeki sırları hangi şart altında olursa olsun açıklamamak.

c) Kıbrıs'ta Toplumlararası Arası Çatışmalar Başlıyor

Aslında esas saldırılar 25 Mart 1962'de başlamıştı[16 s. 8]. Lefkoşa'nın Rum kesimindeki iki camiye

(Bayraktar ve Ömeriye) şafak vakti saatli bomba atılmıştır. 17 Eylül 1962’de ise Türk Toplumunu Meclis Başkanı Rauf Denктаş’ın bürosunda patlama olmuştur. Rumların bu teröristlik saldırılarına Kıbrıs Toplumunu sert bir biçimde protesto etti. Lefke Türk Gençliği; “Kıbrıs’ı fethi sırasında ilk şehit düşen Bayraktar’ın Türbesine ve dini merkezlerine Rumların yaptığı alçakça tecavüzlerin şiddetle telin ettiği ve Başbakan İnönü’ye çektikleri telgrafta, daima Anavatan Türkiye’ye bağlılığım tam olduğunu bildiririz diyordu” [16 s. 8].

Bununla da yetinmeyen Makarios ve kurmayları, Yorgacis’in emriyle 4Aralık 1963’te Kıbrıs Türklerini imha nedenlerine bir dahasını eklemek maksadıyla Lefkoşa’nın Baf kapısındaki bir EOKA’cı Markos Drakos’un heykeline bomba patlattırırılar [17 s. 138]. Polisin işe karışmasından iki saat sonra EOKA, derhal birbildiri yayınlayarak, bombanın Türkler tarafından koyulduğunu ilan etti. Ertesine Rum lise öğrencileri heykelin etrafında miting yaparak, Türkler aleyhinde gösteride bulundular. Ancak Türkler de bu ithamı şiddetle reddettiler ve bunun bir komplo olduğunu belirttiler. Türkler kendilerinin yapmadığını savunmasına rağmen,

Kıbrıs Adasında iki toplum arasındaki gerginlik yatışmadı. Rumlar bununla da yetinmeyip aynıgün Lefkoşa’daki Atatürk büstüne de saldırdılar. Ertesi gününde Türkiye Büyükelçilik binasına ve Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Yardımcısının ikametgâhına ateş açtılar. Ayrıca Türk ve Yunan subayları arasında karargâhta bir çatışma oldu [2 s. 115].

Lefkoşa’daki evlerini terk eden Türk memurlar Elçiliğe sığındılar. 12 Türk öldürüldü ve 50 kişide yaralandı. Rumlar 1963 yılı Kanlı Noel saldırıları neticesinde Lefkoşa’ya hâkim olursa tüm adaya hâkim olacaklarını düşünüyorlardı. Bunun için en büyük engel olarak gördükleri Lefkoşa’ya bağlı Küçük Kaymaklı kasabasıydı. 1960 nüfus sayımına göre kasabada 5126 Türk, 1133 Rum yaşamaktaydı. Çünkü kasaba önemli bir Türk yerleşme merkezi halindeydi. Rum saldırısı köye 22 Aralık günü başladı. Küçük Kaymaklı’nın dış dünya ile irtibatın tamamen kestiler. 23 Aralık’tan itibaren yeni takviye kuvvetleri alan Rum saldırganların başına EOKA’cı cani Nikos Sampson geçti. Diğer taraftan Kıbrıs’taki Yunan alayıda saldırganlarla birleşerek bütün güçlerini bölgeye teksif etmişti. Artık “Akritas Planı” fiilen tatbikata konuldu ve Kıbrıs Adası resmen iç savaşa sürüklendi. Ayrıca Rumları daha da cesaretlendiren 22 Aralık’taki Makaorios’un Garanti Antlaşmalarını tanımadığını ilan etmesi oldu.

Türk Mücahitleri 5000 Türk’ün sorumluluğunu üzerlerine almaları hasebiyle bölgeyi terke karar verdiler ve bunu 24 Aralık gününden itibaren uygulamaya başladılar. 3000 Türk’ü Hamit köye gönderdi ve 2000 Türk’ü ise Lefkoşa’nın emin bölgelerine sevk ettiler. Rum çeteleri 24 Aralık günü Lefkoşa ve diğer Türk bölgelerine saldırıya devam ettiler. Aynı gün Kumsal bölgesine saldıran Rumlar, tarihin eşini kaydetmediği en alçakça cinayeti işlediler. Kıbrıs’taki Türk Alayında doktor olarak görev yapmakta olan Binbaşı Nihat İlhan’ın evine saldırarak, kendilerini korumakta aciz olan 37 yaşındaki eşi Mürvet İlhan’ı, altı yaşındaki oğlu Murat’la, dört yaşındaki Kudsi’yi ve henüz altı aylık olan Hakan’ı banyo küvetinde kurşun yağmuruyla vahşice katlettiler [2 s. 118].

d) Türkiye’nin Müdahaleleri

Türk Hükümeti gelişen olayları sükûnetle ve fakat dikkatle izlediğini açıklamış ve daha sonra gerekli diplomatik teşebbüslere geçebilmiştir. 23 Aralık 1963’te İngiltere ve Yunanistan hükümetleri nezdinde harekete geçti. Rum saldırılarının önlenmesi için birlikte harekete geçilmesini istedi. Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, 24 Aralık 1963’te Millet Meclisinde yaptığı konuşmada girişilen olayları; “Teşhisimiz, olayların mürettep olduğu ve hukuki alanda başarı elde edemeyeceklerini anlayan Kıbrıs Rumlarının işi bu defa tecavüze dökerek Kıbrıs Türklerini ve Türkiye’yi tahrik edip mukabil harekete sevk etmeyi gözettikleri merkezindedir” şeklinde değerlendirmiştir. Feridun Cemal Erkin’in 26 Aralık 1963 tarihinde Cumhuriyet Senatosunda verdiği bilgilere göre 24 Aralık 1963 günü öğleye kadar 24 Türk öldürülmüş, 40’ıda yaralanmıştı. Bu gelişme üzerine Türkiye, İngiltere ve Yunanistan Hükümetleri nezdinde 23 Aralık 1963 tarihinde teşebbüs yaparak Rumların saldırılarını durdurmak için ellerindeki bütün imkânları kullanmalarını istemiştir. İngiltere ve Yunanistan Büyükelçiliklerine bu hususta yapılan teşebbüsün Garanti Antlaşmasının uygulanmasına bir başlangıç olacağına belirtilmiş.

Bu teşebbüs üzerine Garanti Antlaşmasına taraf üç devlet 24 Aralık 1963'te Lefkoşa'da şu ortak bildiriye yayınlamışlardır; “Türkiye, İngiltere ve Yunanistan Hükümetleri Garanti Antlaşmasını imza eden devletler sıfatı ile Kıbrıs Hükümeti ile Türk ve Rum toplumlarını hâlihazır karışıklıklara son vermeye müştereken çağırırlar. Üç Hükümet, bu gece ateş kesilmesi için uygun bir saatin tespitine ve her iki toplumun buna riayetini istemeye Kıbrıs Hükümetini davet ederler. Üç Hükümet ayrıca hukuk nizamının korunması lüzumunu göz önünde tutarak bugünkü durumu doğuran güçlüklerin hallini yardım maksadıyla müştereken tavassuta bulunmayı teklif ederler” diyordu [2 s. 117].

Bu çağrıya Makarios oyalayıcı cevap vererek devam etmekte olan Rum saldırılarını durdurmaya yanaşmamıştır. 25 Aralık saat 01.00'de Ankara'da, İsmet Paşa Genelkurmay ve Dışişlerinin ileri gelenlerini topladı. Alınan karar bir Türk jet filosunun sabah vakti ada üzerinde alçaktan ihtar uçuşu yapması ve iki garantör devlete yeniden müracaatla, ateşin durdurulması için adadaki üç devlet kuvvetlerinin birlikte hareket etmelerinin istenmesi idi. Dışişleri Bakanı Erkin bu kararları sabah saat 02.00'de İngiliz, 02.30'da da Yunan Büyükelçilerine bildirdi [18 s. 403-404]. Türkiye NATO müttefiklerini de durumdan haberdar edilmeleri için NATO Delegesine talimat verdi. 25 Aralık sabahı Yunanistan, üç devlet Dışişleri Bakanları arasında bir toplantı teklifi ile geldi. O sırada ilk iş ateşin kesilmesi olduğundan bu teklif İsmet Paşa tarafından kabul edilmedi. İstanbul'daki Türk Donanması Mersin'e gitmek üzere harekete geçmiştir. Orta Anadolu'daki askeri birlikler de Yunanistan sınırına kaydırılmıştır. Kıbrıs'taki Türk Alayı ise Kıbrıslı Türkleri korumak üzere garnizondan çıkarak Lefkoşa'nın Türk kesimine girerek savunma mevzilerine yerleşmişlerdir.

Türkiye Garanti Antlaşmasının münferiden harekete geçmek hususunda kendisine verdiği hakka dayanarak, Türk Hava Kuvvetlerine mensup jet uçaklarına 25 Aralık 1963 tarihinden saat on dörtten itibaren Lefkoşa üzerinde çarpışmaların durdurulması amacını güden ihtar uçuşları yapmaları emri vermiştir. Türkiye'nin kesin girişimleri sonucunda 26 Aralık 1963 gecesi Lefkoşa'da İngiliz Yüksek Komiseri, Türkiye ve Yunanistan Büyükelçileri Kıbrıs Hükümetine, 26 Aralık 1963 gece yarısı, Ada'da asayişin temin için Barışı Koruma Kuvveti müdahaleye hazır olduklarını bildirdiler ve üçlü kuvvet devriye görevine fiilen başladı. Bu devrede Türkiye'nin politikası ilk önce adada düzen ve güvenliği sağlamak idi.

Sonuç

Türkiye'nin garantörlük hakkını kullanarak tek başına harekete geçmesi üzerine Makarios, Cumhurbaşkanı Muavini Dr. Küçük ile Rauf Denktaş'ı telefonla arayarak İngiliz Yüksek Komiserliği'nde bir toplantı yapılmasını talep etmiştir. Olaylar neticesinde toplanan toplantıda “Yeşil Hat” Antlaşması imzalanarak Kıbrıs'ın taksimi fiilen gerçekleşme yoluna girdiğini söyleyebiliriz. Yöneticiler ve memurlar

ancak kendi bölgelerinde görevlerini sürdürebilmek durumuna düşmüşlerdi. Böylece devlet mekanizmasını elerine geçiren Rumlar karşısında Türkler de kendi yönetimlerini kurmuştur.

Kaynaklar

- 1.Murat Sarıca, vd, Kıbrıs Sorunu, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1975. – 415 s.
- 2.Dinora Zhumatayeva, Kıbrıs Sorunu ve Kıbrıs Barış Harekatı'nın SSCB Kamuoyuna Yankıları,Basılmamış Doktor Tezi, Ankara 2013. – 454 s.
- 3.Süleyman Koç, Dünden – Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar, IQ Kültürsanat Yayınları,İstanbul 2005.– 576 s.
- 4.Mehmet Gönübol, vd, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995), Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.– 730 s.
- 5.Zehra (Yalçınkaya) Cerrahoğlu, Birleşmiş Milletler Gözetiminde Kıbrıs Sorunu İle İlgili Olarak YapılanToplumlararası Görüşmeler (1968-1990), Kalkan Matbaacılık, Ankara 1998. – 283 s.
- 6.Hrisostomos Perikleus, Tarihsel Süreçten Kıbrıs Referandumuna, Galerî Kültür Yayınları, Lefkoşa2011. – 532 s.
- 7.Aslan Turlybek, Dinora Zhumatayeva, Kıbrıs'ta Kanlı Noel Olayları ve Yaşanan Gelişmeler, ҚазақМемлекеттік қыздар педогогикалық университетінің 70 жылдығына арналған «Нұрпейіс оқулары» аясында өтетін Қазақстан жолы 2050 және тарих ғылымы: жетістіктері мен болашағы, атты халықаралық ғылыми-тәжірбиелік конференция, Алматы 14 наурыз 2014.– 260-271 ss.
- 8.Soyalp Tamçelik, Kıbrıs'ta Güvenlik Stratejileri ve Kriz Yönetimi, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2003.– 460 s.
- 9.Kudret Özersay, Kıbrıs Sorunu Hukusal Bir İnceleme, ASAM Yayınları, Ankara 2002.– 423 s.
- 10.Erol Mütercimler, Kıbrıs Barış Harekatı'nın Bilinmeyen Yönleri Satılık Ada Kıbrıs, Alfa Yayınları,İstanbul 2007.– 752 s.

- 11.Djengis Hakov, Politicheskata Borba v Turtsia 1960 – 1971, Bulgarska Akademia na Naukite İnstitutpo Balkanisika, Sofia 1979.
- 12.Mehmet Hasgüler, Soğuk Savaştan Günümüze Kıbrıs Sorunu, Haz: Neşecan Balkan, Sungur Savran, “Sürekli Kriz PolitikalarıTürkiye’de Sınıf, İdeoloji ve Devlet”, Metis Yayınları, İstanbul 2004.
- 13.Fuat Aksu, Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi, Bağlam Yayınları, İstanbul 2008.– 309 s.
- 14.Kemal Akmaral, Kıbrıs Türkü’nü İmhayı Hedefleyen Akritas Planı ve Annan’a dek Uzanan PlanlarSüreciyle Kıbrıs, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2004.– 349 s.
- 15.Rauf R. Denктаş, Kıbrıs Girit Olmasın, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 2004.– 246 s.
- 16.Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.01.7.41.8.
- 17.Behçet Kemal Çağlar,“Kıbrıs’ta 1963 – 1964 Olayları”, Haz: DervişManizade, Kıbrıs dün bugün yarın,Yaylacık Matbaası, İstanbul 1975.– 573 s.
- 18.Kamuran Gürün, Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan Günümüze Kadar), Ankara ÜniversitesiSiyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.– 415 s.

References

- 1.Murat Sarıca, vd, Kıbrıs Sorunu, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1975. – 415 s.
- 2.Dinora Zhumatayeva, Kıbrıs Sorunu ve Kıbrıs Barış Harekatı’nın SSCB Kamuoyuna Yankıları,Basılmamış Doktor Tezi, Ankara 2013. – 454 s.
- 3.Süleyman Koch, Dünden – Bugüne Kıbrıs Sorunu ve Stratejik Yaklaşımlar, IQ Kültürsanat Yayınları,İstanbul 2005.– 576 s.
- 4.Mehmet Gönübol, vd, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995), Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.–730 s.
- 5.Zehra (Yalçınkaya) Cerrahoğlu, Birleşmiş Milletler Gözetiminde Kıbrıs Sorunu İle İlgili OlarakYapılan Toplumlararası Görüşmeler (1968-1990), Kalkan Matbaacılık, Ankara 1998. – 283 s.
- 6.Hrisostomos Perikleus, Tarihsel Sürechten Kıbrıs Referandumuna, Galeri Kültür Yayınları, Lefkosa2011. – 532 s.
- 7.Aslan Turlybek, Dinora Zhumatayeva, Kıbrıs’ta Kanlı Noel Olayları ve Yashanan Gelişmeler, Khazakmemlekettik kizdar pedogogykalik universitetinin 70 zhildigina arnalgan «Nurpeys okuları» ayasında otetin Kazakhstan zholı 2050 zhanе narih gilimi: zhetistikteri men bolashagi, atti halıkaralıq gılimitazhirbyelik konferensya, Almati, 14 nauriz 2014.– 260-271 ss.
- 8.Soyalp Tamchelık, Kıbrıs’ta Güvenlik Stratejileri ve Kriz Yönetimi, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2003.–460 s.
- 9.Kudret Özersay, Kıbrıs Sorunu Hukusal Bir İnceleme, ASAM Yayınları, Ankara 2002.– 423 s.
- 10.Erol Mütercimler, Kıbrıs Barış Harekatı’nın Bilinmeyen Yönleri Satılık Ada Kıbrıs, Alfa Yayınları,İstanbul 2007.– 752 s.
- 11.Djengis Hakov, Politicheskata Borba v Turtsia 1960 – 1971, Bulgarska Akademia na Naukite İnstitutpo Balkanisika, Sofia 1979.
- 12.Mehmet Hasgüler, Soğuk Savaştan Günümüze Kıbrıs Sorunu, Haz: Neşecan Balkan, SungurSavran, “Sürekli Kriz Politikaları Türkiye’de Sınıf, İdeoloji ve Devlet”, Metis Yayınları, İstanbul 2004.
- 13.Fuat Aksu, Turk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi, Bağlam Yayınları, İstanbul 2008.– 309 s.
- 14.Kemal Akmaral, Kıbrıs Turku’nu İmhayı Hedefleyen Akritas Planı ve Annan’a dek Uzanan PlanlarSureciyle Kıbrıs, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2004.– 349 s.
- 15.Rauf R. Denktash, Kıbrıs Girit Olmasın, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 2004.– 246 s.
- 16.Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.01.7.41.8.
- 17.Behçet Kemal Chaglar,“Kıbrıs’ta 1963 – 1964 Olayları”, Haz: DervishManizade, Kıbrıs dun bugunyarın, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1975.– 573 s.
- 18.Kamuran Gürün, Dış İlişkiler ve Turk Politikası (1939’dan Günümüze Kadar), Ankara ÜniversitesiSiyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.– 415 s.

АУЫЗША ТАРИХ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жүгенбаева Г.С., Қоңқабаева А.Н., Бұрханов Б.Б., Байжұманова З.Б.

Аңдатпа. Мақала ауызша тарих мәселелеріне арналған. Маңғыстау облысына жүргізілген экспедиция материалдарына деректанулық талдау тәжірибелері жасалынады. Ауызша тарих сипатында орындалған бұл жұмыстар, халық жадындағы естеліктердің тарихи дерек ретіндегі мүмкіндігін көрсетеді. Мағлұматтардың аса байлығы, оның дәстүрлі қазақ қоғамын және ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихын зерттеудегі пайдалы ақпараттық рөлін дәлелдей алады. Авторлар ауызша тарихтың методологиялық, тарихнамалық және деректанулық сұрақтарын қамтып, осы дерек түріне қатысты өз тұжырымдарын ұсынады.

Түйін сөздер: ауызша тарих, Қазақстан тарихы, шежіре, естеліктер, деректеме, тарихи жад

УСТНАЯ ИСТОРИЯ: ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА ДАННЫХ

Жүгенбаева Г.С., Қоңқабаева А.Н., Бұрханов Б.Б., Байжұманова З.Б.

Аннотация. Статья посвящена проблемам устной истории. Проводится анализ источников по материалам проведенной экспедиции в Мангистауской области. Данная работа, выполненная в форме устной истории, указывает на возможность относить воспоминания людей к историческим фактам. Огромное количество сведений доказывает бытность традиционного казахского общества и его полезную информационную роль в исследовании истории Казахстана в ХХ веке. Авторы пытаются охватить вопросы методологии, историографии и источниковедения, и предлагают свои выводы в отношении вышеуказанных данных.

Ключевые слова: Устная история, История Казахстана, Хроника, воспоминания, реквизит, историческая память

ORAL HISTORY: PROBLEMS OF REQUISITE ANALYSIS

Zhugenbaeva G.S., Konkabaeva A.N., Burkhanov B.B., Baizhumanova Z.B.

Abstract. The article is devoted to problems of oral history. It suggests the analysis of sources on materials of the carried-out expedition in Mangystau Region. This work performed in the form of oral history indicates an opportunity to refer people's reminiscences to historic facts. The huge number of data proves the existence of traditional Kazakh society that time and its useful information role in research of history of Kazakhstan in the 20th century. Authors try to cover the questions of methodology, historiography and source study, and offer their conclusions concerning the above-mentioned data.

Keywords: Oral History, History of Kazakhstan, genealogy, memoirs, requisites, historical memory

Ұлттық тарихнамасы ресми басқыншы биліктің ықпалында саяси- идеологиялық штампта дамуға мәжбүр болған қазақ халқының тарихына иелік етуі – тәуелсіздіктің еншісі. Тәуелсіз ел тұрғысында ғана қазақтар өз тарихына барынша объективтілікпен, табиғи шынайылықпен, заманауи ғылыми танымның мүддесінде қайрылуды жүзеге асыра бастады. Қазақ халқының тарихи өткеніне қатысты тарихи деректерді анықтау, оларды сұрыптау, сараптау, деректемелік талдау жүргізіп, ең соңында тарихымызды зерттеуді қатыстыру отандық деректанушылардан салмақты ізденістерді талап етеді.

Тарихшылардың бұл бағытта атқаратын істері ауыр екендігіне алмағайып, күрделі саяси

катаклизмдерге толы XX ғасыр тарихы, оның деректемелік қор кешені куәлік етеді. Тіптен оған дейін дәстүрлі қоғамда тіршілік етіп, көшпенді өмір салтын сақтаған халықтың тарихын түгендеудің күрделілігі өз алдына, кейінгі кезеңнің алапат сыртқы күштен туған қасіреті бұл мақсатты жүзеге асырудың ауыр боларын көрсетіп берді. Бұл ауырлық тарихи деректерді аршуға қатысты объективті себептер мен халық тарихының тасада қалуға мәжбүр болған тұстарының күрделілігімен байланысты.

Еліміздің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының № 1896/ГФ4 «Халық жадындағы құжаттық хроникалар: пәнаралық синтез әдістерімен деректанулық зерттеу (компьютерлендірілген талдау және мәліметтер базасын құру)» тақырыбындағы [1] ғылыми-зерттеу жобасын орындау мақсатында Маңғыстау облысына барған ғылыми іссапарымыз осындай мақсатміндеттерді көздеген еді.

Бұл жұмыс «XX ғасыр тарихы көзі тірі куәгерлер естеліктерінде» атты жұмыс бағдарламасымен Маңғыстау облысының Ақтау-Жаңаөзен қалалары, Сенек, Түйесу, Теңге, Қызылсай, Рахат, т.б. елдімекендерінде жүргізілді [2].

оңтүстік-батысында орналасқан. Бүгінде 606, 9 мыңның үстінде халқы бар [3], республика экономикасының мұнай-газ өндірісін және ауыл шаруашылығы әлеуетін дамытуымен қоса, бірден-бір су-теңіз жолы (Ақтау теңіз айлағы) орналасқан аймақ болып табылады. Иран Ислам Республикасы, Ресей Федерациясы, Кавказ сырты елдерімен және Түрікменстанмен шекаралас аймақтың өткен тарихы сонысымен ерекшеленіп тұрады. Қазақ халқының Кіші жүз Байұлынан тарайтын Адай тайпасы тұрғылықты қоныстанған аймақтың өткені белгілі бір деңгейде, сол тайпаның тарихымен өзектесе дамиды [4].

Антикалық тарихнамалардан [5] бастап ономастикалық дерек ретінде танылған Каспийдің Маңғыстау түбегі империялық Ресей мен Кеңестік билік тұсында географиялық-саяси мақсатта және табиғи қазба байлықтары үшін ғана ескеріліп келді [4]. Еліміздің ғылыми-мәдени және саяси астаналық орталықтарынан қашық орналасуы аймақтың негізінен алғанда, тарихи аспектіде зерттелуін жұтаңдандырып жіберген. Өлке тарихының тарихнамалық қорытылуға түсуі әлі ертерек.

Сондықтан, аймақтың өткеніне қатысты тарихи деректерді ғылыми айналымға енгізу жұмыстары бұл істің ең бастысы саналады. Біздің зерттеу жұмыстарымыз осыған орай XX ғасырдың көзі тірі куәгерлерінің естеліктерін, ауызша тарих сипатында іздеуге, жинауға негізделді [6]. Өлке тарихының дәстүрлі ауызша тарихы деректемелерін жинауға мән берілді.

Зерттеу барысында 50-95 жас аралығындағы 120-дан астам өңір тұрғындарының өз өмірі жайындағы Ауызша тарихы жиналды (Қосымша). Олардың арасында осы өңірде туып-өскен жергілікті тұрғындар, көршілес облыстардан көшіп келгендер және кеңестік модернизацияның зардабы жылдарында Иран, Ауғанстан, Түрікменстан, Қарақалпақстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Түркия, Ресей елдеріне қоныс аударуға мәжбүр болған қандас ағайындар бар.

Жұмыс әдісі сауалнама сұрақтарын толтыру (информанттың өз қолтаңбасымен жазып беруі, балашағасы, отбасы мүшелері немесе зерттеушілерге жаздыртуы), диктофонға жазып алу, фотоаппаратқа түсіріп алу түрінде жүргізілді. Сауалнаманы толтыру, респонденттермен жұмыс жасау алдын-ала хабарланып, бұл істің мәнісі, оның тарихи, тәрбиелік маңызы қозғалды [7]. Сұхбат берушілердің жеке құқықтары толық сақталып, өткен туралы естелігін барынша еркін, өз еркімен жеткізуіне мән берілді. Алынған мағлұматтың шынайылығы респонденттің жадындағы өткенді еркін еске түсіруіне байланысты. Респондентке қолайлы жағдай жасалуының ескерілуі шарт.

Бұл әдістің нәтижесі респонденттердің ерекше құлшынысы мен жадындағы үзік естеліктерді кеңейте толықтыруы мен тың мәліметтерді еске түсіруіне ықпал етті. Респонденттер құрамы әр текті әлеуметтік ортадан шыққан тұлғалар болып табылды. Білім деңгейлері, атқарған қызметтері мен кәсіп-мамандықтары, жас мөлшері түрліше болуы олардың өткен өмірге деген көзқарасын

айқындаған. Сол себепті жиналған мәліметтер мен өмірбаяндардың мазмұны және олардың ғылыми тарихи құндылығы алуан сапаға ие болады.

Информанттар жеке өмірбаяндарын айта отырып, өлкенің әр кезеңдегі тарихына қатысты және XX ғасырдың өздері куә болған немесе әке-шешелерінен естіген тарихи оқиғалары жайында мағлұматтар берді. Бұл деректерде өңір халқының ру-тайпалық құрамы, олардың рулықтерриториялық қоныс-қыстаулары, кәсіпшілігі мен күнелтіс көздері, өлке топонимикасы мен тарихи фольклоры, көршілес мемлекеттермен (Ресей, Хиуа, Иран, Кавказ сырты) түрлі байланыстары, Ресей империясының түбекке қатынасы, әр кезеңде жүргізген саясаты, акциялары мен экспедициялары, 1836-1838 жж. Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы, 1870 ж. Иса-Досан көтерілісі, Кеңес үкіметінің орнауы, Әліби Жанкелдин экспедициясы, ұжымдастыру, тәркілеу, атакты да қасіретті «Адай көтерілісі», әр кезеңдегі орын алған аштық-күйзелістер жайында, шет мемлекеттерге ауа көшу, жергілікті халықтың арасындағы үш әлеуметтік топқа, яғни ауқатты, зиялы және дін өкілдеріне кеңестік биліктің жүргізген саяси қуғын-сүргіндері, екінші дүние жүзілік соғысқа қатысқан өлке азаматтары және тылдағы өмір, Таушық елдімекеніне түскен «неміс бомбасы», өлкенің геологиясы мен кен орындарының тарихы, өңірдің «суық соғыс» жылдарында атом және уран өндірісіне қатысы, кеңестік экономиканың XX ғ. 60-80 жылдары мұнай-газ саласына бетбұру науқаны, алғашқы мұнай фонтанының атқылауы, ауыл шаруашылығының, балық кәсіпшілігінің дамуы, жаңа аудандардың құрылуы, қалалардың салынуы, құрылыстар мен жолдар, жергілікті дәстүрлі руханият пен мәдениет, кеңестік мәдени модернизация, тәуелсіздік жылдарындағы аймақтың экономикалық-әлеуметтік ахуалы және қоғамдық-саяси, мәдени-ағарту саласы, халық демографиясына қатысты мәліметтер бар [2].

Өлке тарихына қосылуға шамасы жетерлік Ауызша тарих мәліметтерінің тарихи деректемелік деңгейін сараптап, ғылыми айналымға енгізу дербес зерттеу жұмыстарын жүйелі жүргізуді талап етеді. Мұның маңыздылығы қазақ халқының біртұтас тарихындағы бос кеңістіктерді толтырады. Ұлттық тарихнаманың жаңа тың тарихи тақырыптармен толығуы, сондай-ақ халық жадында «сақтаулы» тарихтың жарыққа шығуы осындай ізденістермен жүзеге асады.

Тарих ғылымының одан бергі кезеңдегі үздіксіз дамуы аталмыш мәселенің орнын, сипатын анықтап берді. «Ауызша тарих» терминінің мән-мағынасы тереңдей түсті: 1) тарихи материал, ауызша тараған білім мен мұра, яғни зерттеу нысаны; 2) тарихи зерттеудің бағытталған әдісі (интервью – ауызша мәдениет элементтерін құжаттандыру белгісі; қоғамда «ауыздан-ауызға» берілетін білімді тіркеуге алу (жазып алу); 3) бұл әдістің нәтижесі – жасалынған тарихи дерек, ауызша өмір сүруге бейімделген дерек; 4) реквизиттері және түсіндірме-ұғымдық аппараты бар ғылыми пән [10, 4 б.]. Ғылыми әдіс ретінде ауызша тарих болашақ үшін дыбыс пен бейнелеуде көрініс тапқан өткен өмірді сақтауға мүмкіндік жасайды; ресми деректерден алынған мәліметтерді толықтырады, кейде оны түзетеді, ауызша баяндалған және ауызекі сөйлеу тілінің байлығын, әуезділігін, бояуын, сұлулығын сезінуге нақты әсер етеді; т.б. [10].

Түйіндей айтқанда, Ауызша тарих бұған дейін дайын тарихи деректермен шектелетін тарихшылардың дерек құрастыру мүмкіндігіне жол ашты. Түрлі ғылым салаларында

(журналистика, саясаттану, этнография, социология, фольклортану) кездесетін осы бір дерек түрі өзіне тән әдіспен, ең соңында тарихи өткенді толықтыруға қызмет ететін, яғни қалың бұқараның, көпшіліктің тарихқа қатысуына еркіндік беретін бірегей дерек түріне айналды.

Отандық тарихнамада халық жадындағы тарихи деректерге, соның ішінде Ауызша тарихқа көңіл аудару соңғы жылдардың жемісі. Оған қатысты арнайы ұйымдастырылған конференцияларды, мақалалар, курс бағдарламаларын, бірқатар орталықтарды атап өтуге болады [12-14]. Өз деңгейінде қалыптасуы, орнығуы кәсіби тарихшылардың тұрақты зерттеу бағытына айналдыру белсенділігіне байланысты.

Жадқа сүйеніп пайда болатын «өткен тарих мәліметтерін» тарихи дерек тұрғысында

талдауда жоғарыдағы зерттеу методикасы мен методологиясын негізге алуы қажет. Жеке адамдық құжаттар тұрғысында жалпы айдарлауға болатын бұл тарихи деректер, сонымен қоса әрқайсысы дара ерекшелікке, айрықша белгілерге айрылады. Оларды деректанулық талдау пәнаралық синтез әдістерімен ғана толымды нәтижеге жетелейді.

Сауалнамалардың деректік ақпаратына және респонденттердің өз тарихын жеткізудегі өткен тарихқа қатынасына, оған деген көзқарасына тоқталайық.

Ең алдымен тарихи санасын айқындауда респонденттерге ортақ ұстаным – әр адамның өз руының шежірелік аталуы, шежіре тарихын, ру-тайпасының қоныс-қыстауы, жайлау-мекенімен байланыстыра дәлелдеуі еді. Бұл оның нақтылы кім екендігін айқындайтын төлқұжаттық мәндегі факторға айналған.

Қазақ халқының өткенін отырықшы халықтардың тарихына қатысты теориялық-методологиялық негіздемелермен байланыстыру қисынсыз. Шын мәнісінде, халық XX ғасырдың 20-жылдарына дейін өмір сүру тіршілігі мен ұлттық болмысы бойынша дәстүрлі қоғамның [15] барлық сипатты белгілерін бойына жинады. Бұған «Тарих толқынында» [16] еңбегінде Н.Ә. Назарбаев кеңінен тоқталғаны белгілі: «Қазақстан осы ғасырдың бас кезіне дейін тарих көшінің табиғи даму жолында қалыптасқан құндылықтары мен біте қайнасқан тұтастығын сақтай білген дәстүрлі көшпелі қоғам еді.

Көшпелілер қоғамының негізі және оның мүшелері болған. Тайпа, ру, олардың барлық мүшелері бір-бірімен қандас туыстар болып, олардың барша әрекет-тірліктері тұтасып жатқан.

Ол заманда дәстүр атаулы мифтер мен ауызша поэзиялық туындылар арқылы, парасат-пайым мен шаруашылық үлгілерінің сабақтастығы арқылы және әдет-ғұрыптар мен ырым-жоралар арқылы жалғасып отырған» [16, 35-36 бб.].

Дәстүрлі қоғам тұрғындары қазақтардың сол кезеңдегі тарихи жады міндетін шежірелік таным атқарды. Көшпелі халық өміріндегі шежіренің рөлін, оның ұлтты өзіне танытушы хас белгісін Н.Ә. Назарбаев аталған еңбегінде одан әрі тереңдей талдап береді: «...Көшпелілер қоғамының өзіне тән жағдайында қазақ халқы өзін орнықтыру үшін өз ішінде ғажайып тірек қалыптастыра білген. Сол тірегі, міне, он ғасыр бойы біртұтастығына кепіл болып келеді. Мемлекеттік құрсаудың болғанболмағанына қарамастан қазақ халқының біртұтас тарихи туынды ретінде сақталып қалуына да сол тірек себепші. Бұл жерде әңгіме әрбір қазақтың жеті аталық зердесі туралы болып отыр. Сахараның қазағы үшін шыққан тегін білу айдын төсіндегі теңізшінің қолындағы компас сияқты. Осы қасиет қазақ халқының маңдайына жазылған тарихи, географиялық, шаруашылық, саяси, экономикалық, мәдени ахуалына бірден-бір сай келіп отырған.

...Қазақтың бір тамырдан өсіп-өнген тектік тұтастығының сыр-себебі де осында. Көшпелі қазақтың өз шыққан тегін және рулық байланыстарын міндетті түрде білуі шарт. Бұл бүкіл ұлттың әрбір мүшесі үшін моральдық-этикалық қағидаға айналған. Жеті атасын білу арқылы әркім көрші рулармен байланысын тарата отырып, одан әрі ісі қазақтың біте қайнасқан туыстастығына көзі жеткен» [16, 31-38 бб.].

Бұл ұлттық тұтастықты өмір сүру дағдысымен қоса күйреткен сырттан таңылған кеңестік билік болды. Кеңестік саяси-идеологияға бағындырылған халықтар тағдыры осы саясаттың құралы мен сынағына айналды. Кеңестік биліктің орнығуы кезіндегі әр қазақ баласының және оның отбасының тағдыры тұтас халықтың өмірін көрсете алады. Жетімдік пен жоқшылық сұхбат берушінің балалық, жастық шағының өкінішті шындығы. Табиғи апат, экономикалық-әлеуметтік мұқтаждық немесе өзара билік үшін соғыстар емес, сырттан мәжбүрлеп таңылған басқыншылықтан туған қасіретті жергілікті ұлттың өкілдерінің өмірдеректері арқылы терең сезінуге, түйсінуге болады.

Кеңестік жүйенің сән-салтанатын, заңдылығын барынша паш етіп, насихаттайтын ресми жазба деректерге таңылған жансыз тарихи танымның тым біржақтылығын мойындайтын уақыт

келді деректерге таңылған жансыз тарихи танымның тым біржақтылығын мойындайтын уақыт келді. Қоғамның дамуы, оның болашағы өткен тарихты терең зерделеумен, пайымдаумен ұштасқанда ғана баянды. Әсіресе, ұлттық мемлекеттің өз тарихынан алған тағылымына жүгіну ұлттық салқынқандылықты сақтауға ықпал етеді.

Өз азаматтарын дәстүрлі қоғамнан басқа қоғамдық жүйеге өту кезеңіне даярлауға ықыласты болмаған кеңес үкіметі 20-ж. соңына қарай экономикалық науқандарын бастап жіберді [15, 251-263 бб.]. Мұның нәтижесі халықтың орынды наразылығына «Адай көтерілісі» [2, 28 б.] ұштасып, бірқатарының шет елдерге босып кетуіне, ауа көшуіне түрткі болды. Жат елге барған қандастарымыз, өз руы мен ру қонысы арқылы ғана тарихи жадын сақтап қалды. Тек осы факт қана жат елде мәжбүрліктен жүрген халықтың өзінің тарихи Отанын қандай жағдайда да ұмытпауға жетелейтін Темірқазыққа айналған. Шет елдерде өмірге келген қандастарымыздың ұрпақтары тек осы тарихи сананың мықты белгісіне айналған шежіре деректері негізінде өзін таныды, кім екенін, қайдан келгенін, тарихи Отанын біліп өсті. Бұл тарихи саналық естеліктер Иран, Ауғанстан, Түркия сияқты алыс шет елдерге ауа көшкен халықтың тәуелсіздіктен соң елге оралуына, өткеннен өзінің ізін табуына мықты рухани, моральдық күш берген.

Сол сияқты өткен ғасырдың 50-ж. соңы 60-жылдарынан бастап Маңғыстау қазба байлығының жаппай игерілуіне байланысты [2, 30 б.] Түрікменстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Қарақалпақстан елдерінен оралған қандас ағайындар да атажұртпен сол шежіре – естелік арқылы қауышып, тарихи Отанына сіңісіп кетті.

Бұл пікірімізді сұхбат берушілердің жас жағынан үлкендері қатарынан Жаңаөзен қаласының тұрғыны Айтмағамбетұлы Мұхамеди (1922 ж.т.) ақсақалдың естелік-сұхбатымен қорыта түселік. «1929 жылы әкесі Бейбіт тәркілеу кезінде ұсталып, бес баламен қалған анасымен бірге 1933 жылы Түрікменстанға көшкен Мұхамеди 1965 ж. Маңғыстауға оралады. 94 жасқа келгенше қолынан қаламы түспеген, мұнайшы кәсібін игерген Мұхамеди ақсақал өз өміріндегі (Кенес үкіметінен көрген жетімдігі мен жоқшылығы, жат елге кіріптар болған қиындығы, т.б.) ауыртпалықтарға қарамастан, өзінің ата-тегі, ру шежіресі жайында жанкештілікпен ізденуге кіріскен. Кіші Жүздің Адай-мұнал тайпасына жататын Байбоз руының генеалогиялық шежіресі [2, 15 б.], қандайда бір сыртқы факторларға қарамастан көшпенділердің тарихи жадына беріктігін айғақтап береді.

Тарихи жадынан ру шежіресін шығармау, аласапыран жылдарында мәжбүрліктен сырт елдерге кетіп, өміріне араша іздеген ағайынның арада жартығасырдан да көп уақыттан соң туыстарын, аталастарын іздеп-табуына, ағайындарымен қосылуына мүмкіндік берген. Иранға кеткен қандастарымыздың ұрпағы Н. Тобыштың (1957 ж.т.), Түрікменстаннан қоныс аударған Ү. Максимовтың (1960 ж.т.) естеліктері осындай мәліметтерімен құнды [2, 18, 25 бб.].

Кеңестік саяси-идеологияның қуғындауына ұшыраған асыл мұра – шежіре [17-18] көшпенділердің тарихи санасының бірегейлігін негіздеуші тарихи деректік болмысымен қатар қолданбалық міндетін көрсетті. Шежіре жад пен есті жоғалтпай, қайткенде де біріктірушілік миссиясын барынша атқарып шықты.

Кеңестік идеологияның ұлтсыздандыру саясатына қарамастан Маңғыстаудан қоныс аудармаған жергілікті тұрғындар да – шежіренің ұлттық бірегейлікті және өзін айқындаушы рөлін ішкі түйсікпен қабылдаған. Жеті атасын білу шарттылығын қатаң сақтаған жергілікті маңғыстаулықтар ауызша дәстүрде сақталып келген шежірелік танымды меңгергені сауалнамаларда көрінеді. Респонденттердің қай-қайсысының да шежіреге мұқияттылығы байқалады.

Әрбір рудың аталарын жалаң тізбектеумен шектелмей, оның немесе сол рудың елге іс-әрекетімен өнегелі, үлгі болған, басқа қырларымен танымал адамдарын қоса көрсету шежіренің тарихи, тәрбиелік функциясы екенін ескеру болып табылады. Бұл өлкенің тарихи фольклоры мен ономастикасының зерттелуіне үлес қосады. Әр ру шежіресінде Маңғыстаудың жер-су атаулары,

топонимдері, дәстүрлі ауызша тарих туындылары, батырлық, тарихи жырлар, аңыздар, «АқбөбекҚайып» махаббат дастанына дейін кездесетіні осы бір тарихи фольклордың деректемелік мол қорының сипаты. Кеңес үкіметі тұсында да халықтың рухани демеушісі болған Бекет ата тектітарихи құндылықтардың тұғырына айналған [2].

Ауызша тарихтың маңыздылығы жекелей тарихи құбылыстарды ғана көрсететін арнайы деректерден әлдеқайда ауқымды ақпараттық мүмкіндігінде. Сұхбат беруші өз өмірін айтумен ғана шектелмей, ата-бабасының өмір тарихын қосып, тұтас тарихи деректік ақпаратқа жетелейді. Шежіремен өскен қазақ халқының зейінділігі тарихымыздың шындығы ел ішінде сақталғанын меңзей түседі.

Жергілікті маңғыстаулық, Сенек аулының тұрғыны, руы – Адай-Кедей Қ. Нұрғараевтың (1947 ж.т.) естелік сұхбаты тарихи деректік молдығымен сипатталады [2,13 б.]. Кеңестік кезеңде өмір сүріп тәрбиеленген, жоғары білім алған сұхбат иесінің өз естелігіне кезек берелік: «Мен, Нұрғараев Қойшыбай 1947 жылы ақпанның 1-ші жұлдызында (Гурьев) Маңғыстау облысы, Түпқараған ауданы, Таушық елді мекенінде шахтерлер отбасында дүниеге келіппін.

Таушықта 1939 жылдан 1948 жылдарға дейін көмір өндірілді, себеп Украинаның көміркеніштері немістердің қолында қалды.

1965 жылы Шахта орта мектебін үздік бітіріп шығып, Ленинград политехникалық институтының автоматика және есептеуіш техника факультетіне оқуға түсіп, 1971 жылы В.И. Ленин атындағы политехникалық институтының азаматтық өндірістік құрылыс инженері мамандығы бойынша үздік бітіріп шығып, институтқа ассистент болып қалдырылды.

1971 жылдың желтоқсан айында СССР қарулы күштер қатарына шақырылып, Венгрия, Моңғолия республикаларында рота командирінің орынбасары қызметінде әскери қызметімді 1973 жылдың республикаларында рота командирінің орынбасары қызметінде әскери қызметімді 1973 жылдың аяғында аяқтадым. 1973 жылдан 1977 жылдарға дейін Жанаөзен қаласында ГПТУ-162 училищесінде директордың өндірістік және оқу жөніндегі орынбасары қызметін атқардым. 1977 жылы Жанаөзен мұнайшыларын ауыз су мен қамтитын Түйесу кен орнына Жанаөзен қалалық атқару комитеті басшылыққа жіберді.

1977 жылдан 2014 жылдарға дейін ҚазМұнайГаз Р.Д. акционерлік қоғамының Түйесу кен орны ұжым бөлімінің басшысы қызметін атқардым.

Әкем Нұрғараев Қыстаубай 1922 жылы Гурьев облысы, Маңғыстау ауданы, Қарашық Сайқұдық жерінде, шешем Әли қызы Фәния (Нұрғараева) 1926 жылы Тұщықұдық ауылында дүниеге келген. Шешем 1870 жылы Маңғыстаудағы патшалық Ресейге қарсы шаруалар көтерілісінің қолбасшысы, ақын, батыр, би Тленбайұлы Исаның Орақ деген інісінің Ақбас баласының қызы. Иса Тленбайұлының ұрпақтары қудалауға түскенде шешемнің әке-шешесі қоныс аударып, Кавказға Махачқала қаласында бас сауғалайды. 1942 жылы Таушықта көмір өндірісі ашылған соң елге қайтады.

Балалық, жастық шақтарымыз екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталып, қираған қалаларды, күйзелген шаруашылықтарды қалпына келтіру, елдің аш-жалаңаш, жұтаң кезіне тұспа-тұс келді.

Маңғыстау ойында 29 ірілі-уақты колхоз болды. Әке-шешеміз «Қызылтаң» колхозында мал бақты. 6-7 жастан бастап, еңбекке араласып, мал жаю, түнету, қырқу, оны суару үшін таңертеннен кешке дейін шығырға жегілген. Көліктің үстінде отырып шаршайтынбыз. Баланың ойыны дегенді ойымызға да алмадық. 1954 жылы мектепке бардым. Әрине, ол кездерде оқуға деген талап, қатты болатын-ды. Бір сабақтан үлгермесең сол жылы қайтып оқитынсың. Сам орталау мектебіне бірінші сыныпқа оқуға жалаң аяқ, жалаң бас, қолымда киізден тігілген кітапқап бар, әкем алып барды. Жоқшылық не істетпейді.

Салқын түсе денешынықтыру сабақтарында қатарда аяғымыздың астына қи қатып, сыз өтпес үшін тұратынбыз.

Есімде қалғаны 1953 жылы 5 наурызда В.И. Лениннің серігі, коммунистік партиямен Совет

халқының данышпан көсемі әрі ұстазы И.В. Сталин қайтыс болды, – деп Левитан радиодан хабарлады. Естіген ауылдағы адамдардың бәрі жылады, кейбіреулері, ендігі жағдайымыз қалай болар екен, – деген де болды.

1965 жылдан бастап халықтың тұрмыстық, әлеуметтік жағдайлары жақсарып, өрлей бастады. Мұны тәптіштеп жазып отырғаным, ол кезеңдерде мектеп қабырғасында оқушыларға саяси сабақ жүргізіліп, жаңалықтар жариялы түрде айтылатын және оқушылар материалдарды білуге тиісті еді» [2, 14 б.]. Респондент естелігінде оның әлеуметтік тегі, өмірге көзқарасы, өзі өмір сүрген жүйе тұсындағы тұрмыс шындығы, қоғамдық-саяси ахуал, халықтың әлеуметтік жағдайы, өзінің жеке тұлға ретінде қалыптасуы, әке-шешесінің өмірі, т.б. көзімен көрген, өз басынан өткізген фактілері келтірілуі Ауызша тарихтың тарихи деректер арасындағы салмақты орнын көрсетеді.

Респонденттің бұдан да басқа мәліметтерге толы естелік-жазбасына деректанулық талдау жасап, қаншама тың тарихи мағлұматтар алатынымыз шүбәсіз.

Сауалнамаларға жауап беру барысында қарапайым адамдар өз өмірі жайындағы фактілерді талдап, көзқарасын берумен қоса, өздері өмір сүрген қоғамды оның толыққанды мүшесі ретінде қабылдайды. Бұл билік пен жеке тұлға арасындағы қарым-қатынасты барынша түсіну, мойындаумен сипатталады. Естеліктер қоғамдық мүдденің алдыңғы орынға қойылуымен ерекше. Қазақ халқының қанағатшылдығы, табиғи болмысының кеңдігі кеңестік жүйенің барлық сынына төзімділікпен төтеп берген.

Қарама-қайшылыққа толы кеңестік жүйенің қоғамның рухани байлығын насихаттауға үндеуі сол заманның адамдарына өз нәтижесін берді. Кеңестік кезеңде өмір сүрген еңбек адамдарының сауаттылығы, дүниетаным, ойлау жүйелерінің кеңдігі, жаппай оқу-білімге ұмтылыстары жергілікті және Түрікменстан, Қарқалпақстаннан келген қандастарымыздың сұхбаттарында аңғарылады [2]. Әсіресе басым көпшілігі жергілікті тұрғындарды құрайтын Сенек ауылынан жиналған естеліктерде, сұхбат иелерінің өткен тарихына, өз өміріне қатысты фактілерді қоғамның мүддесі тұрғысында байланыстыруы байқалды [2, 27-36 бб.].

Түрікменстан, Қарақалпақстан елдерінің мұрағат қорларының қазақ халқының тарихына қатысты деректерді сақтағанына назар аударуымыз қажет. Сұхбат иелерімен кездесулер барысында ғылыми айналымға беймәлім тарихи деректердің мол қоры табыларына сенім молайды. Теңге, Рахат ауылдары тұрғындары арасында түрікмен тілінде білім алған азаматтар және түрікмен еліне еңбегі сіңген 75 жастағы Әбілхайырова Маусым сынды (Теңге ауылы тұрғыны) адай қыздары мағыналы естеліктерін айтты [2, 38 б.].

Маңғыстау азаматтары кеңестік саяси қуғын-сүргіннің нәубетін көрді. Ақтау қаласының тұрғыны С. Қилыбаев (1940 ж.т.), естелік-сұхбатында өз өмірбаянын айтумен қоса, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әкесі Қилыбаев Байбоз (1897-1988 жж.) туралы өз ізденістерімен бөлісті. Б. Қилыбаев 1936 ж. Мәскеудегі Халықаралық сауда институтын бітірген. КСРО сыртқы сауда Халық комиссариатының Қытайдағы төтенше өкілі, Гурьевте балық-консерв комбинатының директоры т.б. қоғамдық-мемлекеттік жұмыстарымен айналысқан. 1937 жылдың 24 қыркүйегінде НКВД қудалап, еңбекпен түзеу лагеріне жазасын өтеуге үкім шығарады. 1946 жылы босатылып, Таушықтағы аудандық қаржы бөлімінде жұмыс жасаған. Одан кейін 1948 жылы екінші рет қуғындалып, 1953 жылы шығады. 1956 жылы ССРО Жоғарғы Сот Әскери алқасы ақтайды. Қазіргі кезде ФортШевченко қаласынан №2 көшеге – Байбоз Қилыбайұлы, қоғам қайраткері атауы берілген.

Маңғыстау мұнай-газының ардагері, 40 жыл көлік саласында еңбек еткен баласы С. Қилыбаевпен болған сұхбатта тоталитарлық жүйенің адамдар тағдырына қиянаты, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған отбасының тағдыры, соған қарамастан еш мойымаған әкелі-бабалы Қилыбаевтар өмірі жайындағы мол мәліметтерге қанықтық [2, 27 б.]. Байбоз Қилыбаев туралы арнайы зерттеулер жүргізудің өзектілігін ескеруге тиіспіз.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы маңғыстаулықтардың тұрмыс-тіршілігі және «Таушыққа түскен неміс бомбасы» жайында да естелік айтушылар кездесті. Педагог, өлкетанушы Қаражанов Қойлыбай (1937 ж.т.) балалық шағындағы қиындық туралы айтып берді. «35-55 грамм нан болмаған кезде тұз қатықпен сұйық көже жеген. Сонымен қатар, 1939-1940 жылдары балалар арасында қызылша ауруы көп болып, біраз балалар осы аурудың құрбаны болған.

1943 жылы Маңғыстау өңірінде малда топалаң ауруы көп болып, оның зардабы адамдарға қауіпті болуынан, Саратов қаласындағы осы ауруды зерттейтін Орталық институттың мамандары шақыртылып, бір топ мал дәрігерлері екпе жұмыстарын жүргізген». Сондай-ақ, ағартушы, ұстаз Әбілханқызы Күләш Таушық елдімекеніне түскен неміс бомбасының куәгері екенін естелік сұхбатында жеткізді [2, 37 б.].

Маңғыстау қазба байлығының игерілуі, мұнай-газ саласының дамуы жайында, алғашқы мұнай фонтанының куәгерлері, ардагер-мұнайшылар Т. Қойшыбаев, І. Құлжұмыров, Ө. Жалқанұлы, т.б. естелік-сұхбаттарында қамтылды [2,34-40 бб.]. Ауызша тарихтың кең ауқымды мүмкіндігі сұхбат иелерінен өлке экономикасындағы өндірістік бағыттың басымдығы, жергілікті табиғатқа әсері, мұнай игерушілердің басқа ұлт өкілдерімен (кавказ халықтары, орыстар, т.б.) көбеюі, сырттан кадрлар тарту мәселесі, Жаңаөзен қаласының тұрғызылуы, мұнайшы мамандықтарын қазақтардың игеруі, т.б. аса маңызды мәліметтерді куәгерлерден көзбе-көз естуге, жазып алуға қол жеткізді. 1989 жылғы Жаңаөзен оқиғасы туралы куәгер, Жаңаөзен мұнай-газ саласындағы сан алуан жұмыстарды атқарған Ж. Мәтжанов (1952 ж.т.) өз естелік-сұхбатында осы кезеңді басқа қырынан тануға ой салды [2,41 б.].

Кеңестік экономиканың ауыл шаруашылығындағы табыстары халықты жұмылдырумен, кадр саясатын икемдеумен жалғасты. Жоғары оқу орнын бітірген түлектің кәсіби мамандығына қарамастан партиялық жұмысқа тартылуы, оның мемлекет алдындағы жауапкершілігін күшейтуге байланыстырылды. Сол кезеңдегі тұлғаның әлеуметтенуі, оның қоғам ісіндегі зор орны жайындағы естеліктерді түрлі басшылық, жауапты қызмет атқарған ардагерлер еңбектерінде байқалады. Мұны Маңғыстау облысының халық шаруашылығы саласына өмірін арнаған Д. Әріптің (1938 ж.т.) сан алуан деректік мағлұматқа толы баспадан жарық көрген естеліктері және күнделіктері дәлелдей түседі. Маңғыстаудың төл перзенті, қазір Ақтау қаласының тұрғыны, еңбек жолын физика пәнінің мұғалімі болып бастаған тұлғадан алынған Ауызша тарих сұхбаты мағыналы, әсерлі жүргізілді. Халыққа, қоғамға адал қызмет етудің негізі білім мен тәрбиені ұштастыру екені, естелік иесінің өмірлік ұстанымына айналған [19].

Маңғыстау өңіріндегі денсаулық сақтау саласын ұйымдастыруға бүкіл өмірін арнаған, осы өңірдің жергілікті тұрғыны Б. Тұрарбекпен (1940 ж.т.) кездесуіміз, жиналған естелік-сұхбаттың мәліметтері, бейбіт өмірдің қаһармандары туралы ой туғызды [2,43 б.].

Естеліктерді тарихи дерек ретінде өлкетанушылық еңбектеріне кеңінен қатыстырған О. Көшбайұлы, М. Ұлықпан, Ж. Көңілімқосұлы тәрізді авторлардың сұхбат сауалнамаларға жауаптары, ой-пікірлері өңірдің тарихи өткеніне қатысты деректерімен ерекшеленеді [20-24].

Өзіміз кездесе алмаған белгілі өлкетанушы Ә. Спанның тарихи тақырыптарға арналған еңбектерінде, жазба мұрағаттық деректермен қатар естеліктер кеңінен тартылғанын ерекше атап өту керек [25-26].

Сол өңірдің перзенттері немесе тарихи Отанына оралған қандастарымыз болып табылатын өлкетанушылар түрлі кәсіп иелері бола тұра, халықтың тарихына, этнографиясына, мәдениетіне қатысты деректемелік құнды мәліметтерді үздіксіз жинап, информанттармен үзбей жұмыстар жүргізіп, нәтижелі іс атқарған [27-32]. Қоғамдағы тарихи танымға деген сұраныс пен қажеттілікті өтеуге атсалысқан жандардың азаматтық белсенділіктерінің арқасында бүгінде арамызда жоқ көнекөз қариялардан өлке тарихының «ақтаңдақтарына» қатысты естеліктері дер кезінде жазып алынды [2].

Маңғыстау өңірінде қоғамның тарихи жадына, оның отансүйгіштік рухының қалыптасуына

терең мән берілетінін ерекше атап айтқан жөн. Бұған облыста тарихи танымдық шаралардың ұдайы және тұрақты түрде жүргізілуі, мәселен, 14 наурыз «Амал» мерекесін кең көлемде насихаттап, атап өту, тарихи, зиярат ету орындарын ұлттық тарихи жадының заттай ескерткіштері тұрғысында тарихипатриоттық тәрбиеге орынды пайдалана білу, ұлттық салт-дәстүр мен ұлттық киім үлгілерін жарасымды қолдану және жергілікті өлкетанушылардың туған жерінің тарихын зерттеуге, таныпбілуге деген ерекше құлшыныстары мен еңбектерін жатқызуға болады.

Сапарымыздың мақсаты облыстық, қалалық, ауылдық әкімдіктер, облыстық мемлекеттік мұрағат, мұражайлар, «Ардагерлер кеңесі» орталықтары және жергілікті өлкетанушылар тарапынан қолдауға ие болды. Келген сапарымыз жайлы «Жаңаөзен» қалалық газетіне, «Қазақстан-Ақтау» телеканалына сұхбат, блицсұхбат және ғаламторлық ақпарат алмасу тетіктері түрінде хабар беріліп, түрлі кездесулер ұйымдастырылды [6-7].

Бұл шаралар келген сапарымыздың мән-жайын жұртшылыққа кеңінен жеткізуге мүмкіндік туғызып, жұмысымыздың тиянақты жүргізілуіне септігін тигізді. Жинақталған мәліметтерді деректанулық сыннан өткізіп, деректемелік құндылығын анықтап, тарихымыздың күрделі, беймәлім тұстарын зерттеуге қатыстыру – бұл істің жалғасы болмақшы.

Естеліктердің Ауызша тарих әдісімен жиналуы деректік мағлұматтың сан қабатына жол ашты. Сұхбат иелерінің әрқайсысының ауызша және жазбаша сауалнамаларындағы мәліметтерді талдаудың өзі бірнеше сатыдан тұрады. Әр алуан тарихи деректерге бай халық жадындағы құжаттарды деректанулық сыннан өткізу күрделі жұмыстарды талап етеді. Өткен туралы бай ақпараттық тарихи мағлұматтар Ауызша тарих әдісіндегі дерек жинау барысында ғана қалыптасады. Жиналған материалдарға қысқа ғана тоқталған шолудың өзі осындай пікірді алға тартып отыр.

Ауызша тарихтың әлеуеті оны отандық тарих ғылымында дербес бағыт ретінде орнықтыруға қозғау салады. Қазақ халқының аса бай күрделі тарихи өткенін барынша объективті, тарихилық принциптерімен толыққанды танып-білу, зерттеу қаншалықты өзектілікке ие болса, тарихи деректердің сан алуан, көп түрлілігі де соншалықты маңызды.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1. ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының № 1896/ҒФ4 «Халықжадындағы құжаттық хроникалар: пәнаралық синтез әдістерімен деректанулық зерттеу (компьютерлендірілген талдау және мәліметтер базасын құру)» атты гранттық ғылыми жобасы. 2015-2017 жж.
2. ҚР БҒМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының № 1896/ҒФ4 «Халықжадындағы құжаттық хроникалар: пәнаралық синтез әдістерімен деректанулық зерттеу (компьютерлендірілген талдау және мәліметтер базасын құру)» атты гранттық ғылыми жоба бойынша Маңғыстау облысына іссапардың есебі. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ. Тарихнама, деректану және заманауи методология бөлімі. 2015-2016.
3. Население Казахстана за 2015 год выросло на 250 тысяч человек // Мына сайтты қараңыз. <https://vlast.kz/novosti/15608-naselenie-kazahstana-za-2015-god-vyroslo-na-250-tysac-celovek.html> [Электрондық ресурс]. Қаралған уақыты: 16 шілде 2016 ж.
4. Маңғыстау энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 1997. – 384 б.
5. Ирмуханов Б.Б. Прошлое Казахстана в письменных источниках. V в. до н.э. – XV в. н.э. (Извлечения из источников). – Алматы: Өлке, 1997. – 370 с.
6. Жүгенбаева Г. Маңғыстау тарихы – халық жадында // Жаңаөзен. 1916 ж. – 7 қаңтар.
7. Жүгенбаева Г. XX ғасырдың Маңғыстаудың халық жадындағы тарихы / Қазақстан-Ақтау телеканалына блиц-интервью. 1916 ж. – 6 қаңтар.
8. Урсу Д.П. Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории. – М.: Наука, 1989. – 268 с.
9. Бердинских В.А. Проблемы устной истории в СССР // Этнографическое обозрение. – 1992. – №5. – С. 149-152.
10. Устная история Программа курса / Сост. Хубова Д.Н. – М.: РГГУ, 1997. – 20 с.
11. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. – М.: Весь мир, 2003. – 368 с.
12. Жакыпбеков С. Ауызша тарих айту дәстүрі // Қазақ тарихы. – 1994. – №3. – 33 б.
13. Мәдени мұра: халықтың тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары // 2005 жылғы 26-27 мамыр күндері Оңтүстік Қазақстан облысы Бәйдібек ауданы Қошқарата ауылында өткен халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: ҚазАқпарат, 2005. – 302 б.
14. Қойгелдиев М., Нұртазина Н., Жангуттин Б., Тілеубаев Ш., Нұрман Ш., Мырзатаева З., Қалыбекова М., Болатхан Ә. Айтылған тарих. – Алматы: Дәстүр, 2015. – 240 б.
15. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – Т.4. – Алматы. Атамұра, 2010. – 752 б.

16. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
17. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Шежірелік деректерді пайымдау. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 б.
18. Алпысбес М. Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде. Тарих ғыл. д-ры дисс...авторефераты: 07.00.09. – Алматы, 2007. – 57 б.
19. Әріп Д. Бел-белестер. – Алматы: Нұрақынов баспасы, 2015. – 356 б.
20. Көшбайұлы О. Халқына жарық сыйлаған. – Алматы: Орхон, 2013, 304 б.
21. Көшбайұлы О. Сыбызғы сыңсып жылдайды. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 248 бет.
22. Ұлықпан М. Шоғы батыр оралды Маңғыстауға. – Ақтөбе:А-Полиграфия, 2013. – 114 б.
23. Ұлықпан М. Тылсымы терең құпиялы Маңғыстау. Ақтөбе, 2010. –220 бет.
24. Көңілімқосұлы Ж. Бабалар баяны – ұрпағына аманат (ақиқат пен аңыздан өрілген Адай-бабашежіре жинағы). – А.: Нұрлы Әлем, 2013. – 392 б.
25. Спан Ә. Маңғыстау мақтаныштары. Иса Тіленбайұлы. –А.:Нұрлы-Әлем, 2004. – 288 б.
26. Спан Ә. Адай қасіреті. – А.: Нұрлы әлем, 2011. – 224 б.
- 27 О б Ө А А Н Ә 2011 352 б
27. Озғанбаев Ө. Аманқостан қалған аманат. –А.: Нұрлы Әлем, 2011.– 352 б.
28. Спанов Ә., Сатыбалдиев Е. Маңғыстау деген бұл аймақ. Мангистау: становление индустрии иллюди. –Астана: Парасат, 1999. - 377 с.
29. Киай Мансур. Иран казактарының салт-дәстүрлері /Парсы тілінен аударған Нияз Тобыш. –Алматы:Орхон, 2012. – 200 бет.
30. Ақкенжеев Ш. Дәуір-дәурен. – Алматы: Бабамұра - М., 2009. – 448 б.
31. Ақкенжеев Ш. Тағдырым тоғысқан құрылыстар. – Алматы:Үш қиян, 2003. – 320 б.
32. Сегізбаев М. Таушық ауылына кош келдіңіз. Ауылымда ізі жатыр ұлылардың. – Алматы: Нұрлыәлем, 2009. – 384 б.
- 33.

ҚОСЫМША

Респонденттер тізімі

№	Аты-жөні	Туған жылы
1	Тәженов А.	1947 ж.
2	Мухамедиев Г.	1933 ж.
3	Жаланұлы Ө.	1932 ж.
4	Аязбай Х.	1934 ж.
5	Нұрұлы С.	1947 ж.
6	Уразбаев Дж.	1943 ж.
7	Ғумаров А.	1941 ж.
8	Баязов Қ.	1941 ж.
9	Тұрғанбаев Т.	1938 ж.
10	Есенкөбеков Қ.	1934 ж.
11	Елкеев О.	1939 ж.
12	Кенжебеков И.	1942 ж.
13	Ташимов Б.	1937 ж.
14	Утекова А.	1952 ж.
15	Қыдырбаев Қ.	1936 ж.
16	Махутов А.	1941 ж.
17	Шәкен С.	1936 ж.
18	Бекенов Н.	1933 ж.
19	Досбаева С.	1941 ж.
20	Балықбаева Т.	1950 ж.
21	Чукаев Б.	1955 ж.
22	Сенгерев Д.	1943 ж.
23	Тинов Н.	1947 ж.
24	Ұлықпан М.	1958 ж.
25	Жайлыхан Т.	1951 ж.
26	Турарбек Б.	1940 ж.
27	Нұрпанұлы С.	1933 ж.
28	Жуматова А.	1959 ж.
29	Қилыбаев С.	1940 ж.
30	Бисенбай Б.	1954 ж.
31	Әбенев С.	1939 ж.
32	Қожабергенов А.	1957 ж.
33	Амелов І.	1941 ж.
34	Көшбаев О.	1938 ж.
35	Назаров Т.	1946 ж.
36	Құлжұмыров І.	1941 ж.
37	Ырыскелдиев Қ.	1939 ж.

38	Байқұлов Т.	1934 ж.
39	Жапарбаев Ж.	1952 ж.
40	Еңсегенов К.	1924 ж.
41	Бекбанов Ы.	1921 ж.
42	Қонақбаев С.	1941 ж.
43	Бекмағамбетов Қ.	1944 ж.
44	Әбілханқызы К.	1937 ж.
45	Жалқанұлы Ө.	1932 ж.
46	Бекмұратов Д.	1951 ж.
47	Баязов Қ.	1941 ж.
48	Еділхан А.	1952 ж.
49	Ырзаханов К.	1938 ж.
50	Нұрқабасев М.	1943 ж.
51	Матжанова А.	1955 ж.
52	Сүндетов А.	1947 ж.
53	Мұханов Н.	1948 ж.
54	Қаржаубайұлы Ж.	1937 ж.
55	Тәшінханов Ж.	1947 ж.
56	Таушанов Қ.	1943 ж.
57	Исатай Б.	1941 ж.
58	Айтжанов Ж.	1941 ж.
59	Меңкеев А.	1947 ж.
60	Исенбаев Ж.	1952 ж.
61	Қойшыбаев Т.	1932 ж.
62	Көңілқосұлы Ж.	1942 ж.
63	Қараманұлы Қ.	1937 ж.
64	Чукаев Б.	1955 ж.
65	Шақрат С.	1939 ж.
66	Нияз Т.	1957 ж.
67	Тұрарбеков Б.	1940 ж.
68	Қәкімбаева К.	1939 ж.
69	Матжанов А.	1952 ж.
70	Дүйсенбі Ө.	1933 ж.
71	Айдарханов Т.	1941 ж.
72	Аманова М.	1937 ж.
73	Сұлтан Ш.	1936 ж.
74	Жұмашева Т.	1956 ж.
75	Джакиев Ж.	1936 ж.
76	Назаров Т.	1946 ж.
77	Жарылғасов Б.	1952 ж.
78	Қаржаубаев Ж.	1947 ж.
79	Исембаев Ж.	1957 ж.
80	Көңілімқосұлы Ж.	1942 ж.
81	Аскенбаев Б.	1944 ж.
82	Джанаева А.	1965 ж.
83	Ағатаева Г.	1964 ж.
84	Өтебаев Н.	1941 ж.
85	Жангілеуов М.	1953 ж.
86	Балықбаев Т.	1946 ж.
87	Садақбаев Н.	1940 ж.
88	Өтебаев К.	1935 ж.
89	Шопанов Б.	1937 ж.
90	Ақназаров А.	1935 ж.
91	Бөршеєв О.	1931 ж.
92	Жариев Ш.	1938 ж.
93	Қойшыбаев Ш.	1941 ж.
94	Тасмағамбетов А.	1950 ж.
95	Айдаров А.	1940 ж.
96	Қалиев Е.	1939 ж.
97	Абдигулов Т.	1947 ж.
98	Қордабаев Ж.	1943 ж.
99	Бекібаев А.	1938 ж.
100	Максимов У.	1960 ж.

101	Бультеков З.	1936 ж.
102	Әбілхасов Қ.	1943 ж.
103	Баймұханов Ж.	1946 ж.
104	Ахаев А.	1952 ж.
105	Бегеніш Б.	1938 ж.
106	Салықова К.	1925 ж.
107	Токмұханов Ж.	1947 ж.
108	Медетбаев О.	1943 ж.
109	Джолаев А.	1945 ж.
110	Әбілхайырова М.	1940 ж.
111	Есбосынов С.	1953 ж.
112	Балықбаева А.	1944 ж.
113	Жүгенбаев С.	1943 ж.
114	Қалдыбаев О.	1938 ж.
115	Нұрғараев Қ.	1947 ж.
116	Дүйсенбаева Н.	1937 ж.
117	Құлбеков О.	1963 ж.
118	Керимов Ғ.	1949 ж.
119	Айтмағамбетұлы М.	1922 ж.
120	Досанов І.	1938 ж.
121	Болатбаев А.	1914 ж.
122	Жақсылықұлы Ә.	1958 ж.
123	Нұржауов Б.	1963 ж.
124	Тулегенов Т.	1941 ж.
125	Қаражанов Қ.	1937 ж.

ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ МУЗЕЙЛЕРДІҢ КОЛЛЕКЦИЯЛЫҚ ҚОРИН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ибраева А.Ғ., Құнанбаева Ш.Б.

Андатпа. Ғылыми мақала Қазақстан жерінде құрылған алғашқы музейлердің коллекциялық қорының қалыптасуына арналған. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында құрылған Орынбор, Жетісу, Семей музейлерінің қор жабдықтау, есепке алу, ғылыми-зерттеу, музей заттарын сақтау барысындағы жұмыстарының негізгі бағыттары ғылыми тұрғыда пайымдалып, коллекциялық қорларының қалыптасу барысы мәселенің ашылуына арқау болды. Аталмыш музейлер жұмысының оңтайлы жолға қойылуында белгілі ғалымдар мен қызығушылардың еңбектері назардан тыс қалған жоқ. Мақаланың жазылу барысында мұрағаттық деректер мен мәселе төңірегінде жарық көрген еңбектер ғылыми айналымға қосылды.

Түйін сөздер: тарихи-өлкетану, коллекция, жабдықтау, экспедиция, экспозиция, қор, жүйелеу, музейлік, заттар, сипаттау.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОЛЛЕКЦИОННОГО ФОНДА ПЕРВЫХ МУЗЕЕВ НА ЗЕМЛЕ КАЗАХСТАНА

Ибраева А.Ғ., Құнанбаева Ш.Б.

Аннотация. Научная статья посвящена формированию коллекционного фонда первых музеев, созданных на земле Казахстана. Основными направлениями работы музеев Оренбурга, Жетысу, Семей, созданных во второй половине XIX-начале XX века, в ходе фондирования, учета, научно-исследовательских работ, хранения музейных предметов были научно осмыслены и раскрыты проблемы формирования коллекционных фондов. В оптимальном налаживании работы этих музеев не остались без внимания труды известных ученых и интересующихся. В ходе написания статьи в научный оборот были включены архивные данные и опубликованные работы по проблеме.

Ключевые слова: историко-краеведческий, Коллекционирование, снабжение, экспедиция, экспозиция, фонд, систематизация, музей, предметы, описание.

FEATURES OF THE FORMATION OF THE COLLECTION FUND OF THE FIRST MUSEUMS IN KAZAKHSTAN

Ibraeva A.G., Kunanbayeva Sh.B.

Abstract. The scientific article is devoted to the formation of the collection fund of the first museums created on the territory of Kazakhstan. The main directions of the work of the Orenburg, Zhetysu, Semipalatinsk museums, created in the second half of the XIX-early XX centuries, in the process of equipping funds, accounting, research, storage of museum items, were scientifically analyzed, and the course of the formation of collection funds became the basis for the disclosure of the problem. The works of well-known scientists and curious people were not ignored in the optimal way of working of these museums. During the writing of the article, archival data and published works on the issue were included in the scientific circulation.

Keywords: Local History, Collection, supply, expedition, exposition, fund, systematization, museum, objects, description.

Қашаннан кез-келген қазақтың шаңырағынан ата-бабасынан естелік ретінде сақтап, ұрпақтанұрпаққа ардақтап, мұра етіп қалдырып келе жатқан сан-алуан бұйымдарды кездестіруге болады. Олардың арасында тарихта белгілі тұлғалардың жеке заттары, халқымыздың жаугершілік замандарда қолданған қару-жарақтары, қолөнер туындылары, әшекейлік бұйымдар бар. Сондықтан, қазақ ертеден өз ұясының ең қастерлі бұрышын қазіргі тілмен айтқанда шағын музей ретінде пайдаланды десек қателеспейміз. Ата-бабадан қалған мұраға деген осындай құрметпен қарап, қастерлеу нәтижесінде көптеген тарихи құнды бұйымдар қазіргі заманда тәуелсіз республикамыздың алтын қорын, мәдени қазынасын құрып, ұлттық мақтанышымыз болып отыр. Бұл жерде айта кететін бәр жәйт, «музей» терминін біз шартты түрде қолданып отырмыз, себебі бүгінгі музейлердің прототиптері Қазақстан жерінде белгілі бір себептер мен қажеттіліктерге және саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістерге байланысты пайда болды.

Әлемдік өркениеттік деңгейден алып қарасақ сонау ежелгі заманда Вавилон, Египет, Греция, Рим мемлекеттерінде өнер туындыларына жататын материалдық мәдениет құндылықтары храмдар мен сарайларда сақталса, қайта өрлеу дәуірінде кунсткамералар немесе сирек кездесетін дүниелер кабиеті музейлердің алғашқы үлгілері болды [1]. Іргелес жатқан Ресейде музейлердің Тарих беттерін парақтап қарайтын болсақ, Қазақстанда музейлердің пайда болуы мен қалыптасуын сонау XIX ғасырға алып барады. Бұл кезеңде патша үкіметінің бұғауында болған қазақтың кең байтақ жерін бір жағынан отарлаушылар сүліктей сорып жатса, екінші жағынан сол отарлаушы елдің алдыңғы қатарлы, озық ойлы өкілдері бірі жер аударылып, енді біреулері үкіметтің тапсырысымен осы өлкені зерттеу мақсатында ағылып келіп жатты. Жергілікті халық өкілдерінің арасынан шыққан көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар да аз болған жоқ. Түнек басқан қараңғы елге сәл де болса жарық шуағын төгетін мәдени ошақтардың ашылуы солардың арқасы болар. XIX ғасырда Қазақстан территориясындағы бірқатар өзгерістер желісі музейлердің де пайда болуына септігін тигізді. Алдымен қазан революциясына дейін өлкеде қанша музей қалыптасып, толыққанды қызмет атқарды?

Бұл сұраққа жауап беру үшін музейлер жайында жарық көрген ғылыми басылымдардың тапшылығын ескере отырып, мұрағат қорларында сақталған деректік құжаттарды негізге алдық. Деректерді көктей шала қарайтын болсақ Қазақстан жерінде алғашқы музейлер Орынборда (1831), Семейде (1883), Жетісуда (1897) ашылған екен [2]. Кейінгі кезде музей саласында қызмет атқарып жүрген бірқатар мамандар Орал музейінің қалыптасуын 1859 жылмен байланыстырып жүр [3].

Мұрағат құжаттары музейдің ресми түрде ашылуын 1920 жылмен байланыстырады. Оған дейінгі уақытта аталмыш музей мектеп деңгейінде ұйымдастырылып, үкімет тарапынан еш қолдау таппаған. Дегенмен, жоғарыда көрсетілген музейлердің пайда болуы өлкенің мәдени дамуын ілгерілетіп, халықтың біліми-ағартушылық деңгейін арттыруға септігін тигізгені анық.

Ендігі жерде қазақ жерінде алғаш құрылған музейлердің коллекциялық қорының құрылу барысына тоқталайық. Мәселеге теориялық тұрғыдан келетін болсақ, музейлік коллекция дегеніміз – негізгі қордағы біртұтас ғылыми қызығушылық тудыратын музейлік заттар жиынтығы. Коллекцияға заттар бір немесе бірнеше белгілері (шығу тегі, мазмұны, түр-түсі т.б.) арқылы топтастырылады [4].

Музей жұмысының негізгі бағыты оның қорлары, дәлірек айтқанда қорда жинақталған музейлік заттар арқылы жүзеге асырылады. Музейлік зат дегеніміз – музей қорындағы, белгілі бір тарихи кезеңге тиісті, шынайы өмірден алынған, ұзақ мерзім сақталатын, оның міндеттерін жүзеге асыруда қолданылатын музейлік құны бар зат. Музей қоры – дегеніміз музей жинағы құрамындағы ғылымиқосалқы материалдар және музейлік мәні бар заттардың ұйымдасқан жиынтығы. Музейтану ғылымында музей қоры негізгі, ғылыми-көмекші қорлардан тұрса, музейге қажет емес немесе қайталанып келген заттардан айырбас қоры құралады. Ал, жаратылыстану музейлерінде аталған қор жиынтығымен қоса шикізат қоры болады. Музей

қорларындағы заттар, музей саласына қарай топтастырылып, бүкіл музей жұмысында пайдаланылады. Музей қорларының жабдықталуы а) экспедициялық-жинақтау; ә) жеке адамдар коллекциялары; б) мекемелерден, ғылыми орталықтардан, басқа музейлерден келіп түскен заттар арқылы толығып отырады. Оның ішінде музей қорларының үнемі толығып отыруына тиімдісі экспедициялық-жинақтау арқылы жабдықтау.

Музейлердің экспедициялық-жинақтау жұмысының жоспары бірнеше жылға жасалып, ол музейдің экспозициялық, ғылыми-зерттеу және қорларды есепке алу жұмысымен етене байланысты болды. Жинақтау жұмысының талаптарына: а) материалдың ғылыми сұрыпталуы (заттың атауы, шыққан жері, пайдаланылуы, жасаушысы, өмір сүрген ортасы, шыққан жылы т.б.) жатады; ә) заттың құндылығын анықтау мақсатында неғұрлым мол ақпарат жинастыру (суретке түсіру, әңгімелесу); б) жинақталған заттарды ғылыми зерттеу арқылы әрқайсысын тіркеу кітабына еңгізу; в) заттың ғылыми төлқұжатын жасау [5]. Музейдің толыққанды қызмет істеуі жоғарыда айтылған талаптардың тұрмысы және этнографиялық бұйымдар, кітаптар мен портреттер болды. Осы жинастырылған жәдігерлер негізінде 1831 жылы Неплюев әскери училищесі жанынан Орынбор губерниялық музейі ашылды”

Генерал-губернатор үндеуінің орындалу барысы арнайы шақырылған қонақтардың үлесінде болды. Шақырылған қонақтардың негізгі дені жоғарғы лауызымды өкілдер болғандықтан, олардың ішінде қалмақ князі Г.Түменов пен Ішкі Бөкей Ордасының ханы Жәңгір де бар еді. Қонақтарға хатпен бірге «музей коллекциясын құрайтын заттардың тізімі» жіберілген болатын. Алғашқыда музейде жаратылыс тарихы мен өнер және өнеркәсіпке арналған екі бөлім ашу жоспарланды. Жаратылыс тарихы бөлімі зоологиялық, ботаникалық, минералогиялық, ал өнер және өнеркәсіп бөлімдері түрлі халықтар киімі, әшекейлер, қару-жарақ, үй жиһаздары, құрал-жабдықтар бөлімшелерінен деректерден музейдің ашылуына бірден-бір себеп болған бай өлкенің тым аз зерттелуі болып табылған.

Музей жұмысының жандануына үлес қосқан белгілі ғалымдардың еңбектері күні бүгінге дейін құндылығын жойған жоқ. Мысалы, географтар Г.С. Карелин мен П.Г. Зотовтың музейге сыйға берген коллекцияларын айта кетуге болады. П.Г. Зотовтың коллекциясы Орынбор өлкесінің бай табиғатын бейнелейтін 541 минерал нұсқасынан тұрды. Профессор В. Турчанинов музейге 700 өсімдіктен құралған сібір гербариін сыйласа, профессор И. Бессер құрғақ өсімдіктің 350 түрін сыйға тартты. Ал, Бөкей Ордасының ханы Жәңгірден қазақ әйелдері мен қыздарының қысқы және жазғы киімдері музей қорына түсті. Түсіп жатқан заттардың көпшілігі музейді ашу барысында талаптарға сай келмеді. Себебі көптеген материалдар өлкеден тыс жерлерден түскен еді. Сондықтан музей мәні мен мазмұны жағынан кунскамера күйінде қала берді. Біздің ойымызша алғашқы кезеңде музейдің арнайы тұжырымдамасы (концепциясы) да болмаған сияқты. Дегенмен, 1831 жылдың 1 сәуірінде музеум өзінің алғашқы көрермендерін қабылдады. Музейдің ашылуының сипатталуы, экспозициясының құрылымы жайында мәліметтер кездеспейді. Алғашқыда музейдің бар жабдығы екі сөре, төрт үстел, алты орындық екенін ескерсек құрылған экспозицияны көз алдымызға елестету қиын емес. 1831 жылдың 25 қаңтарында губернатор Сухтелен ұлты поляк, философия магистрі Фома Занды музейдің меңгерушісі етіп етіп тағайындайды. Музей жұмысын жүйеге келтіру мақсатында Ф.Зан үлкен еңбек сіңірді. Музей қорына сыйға тарту және сатып алу негізінде үздіксіз түсіп жатқан заттардың саны 1832 жылдың аяғында 3566 жетті. Оның ішінде: геологиядан – 9726, ботаникадан – 1572, зоологиядан – 443, нумизматикадан – 646, археологидан – 30 жәдігер болды

Орынбор өлкесіндегі ғылыми және мәдени ошақтардың біріне айналып келе жатқан музей жұмысының өркендеуіне Ресейдегі XIX ғасырдың 60 жылдары басталған реформалар, 1881 жылы Орынбор генерал-губернаторлығының қысқаруы, 1905-1907 жылдар аралығындағы бірінші орыс революциясы, Ресей империясының қатысуымен 1914 жылы басталған бірінші дүниежүзілік соғыс және олардың салдары едәуір кедергі келтіре отырып, көптеген жәдігерлердің бүлінуіне,

ал жекелегендерінің талан-таражға түсіп мәңгілікке жоқ болуына әкеліп соқты. Осы және басқа да себептерге орай Орынбор музейі өз жұмысын бірнеше рет тоқтатып отыруға мәжбүр болды.

Семейде 1878 жылы облыстық статистикалық комитеттің құрылуы, Орыс географиялық қоғамы бөлімшесінің ашылуы қаланы Қазақстанның шығысындағы ғылым мен мәдениет орталығына айналдырды. Белгілі зерттеуші ғалым Е.П.Михаэлис басшылық еткен комитет мүшелері өлкеде географиялық, этнографиялық және экономикалық зерттеу жұмыстарын жүргізе отырып, ашылғалы отырған музейге көптеген мағлұматтар мен жәдігерлер жинастырды. 1883 жылдың 11 қыркүйегінде жинастырылған жәдігерлер мен кітаптар негізінде Семей қаласында алғашқа музей мен кітапхана ашылды. Музей қажеттілігіне қалалық басқарма 1884-1885 жылдары 200 сом, 1887-1889 жылдары 100 сом қаражат бөлгенімен кейіннен қаржыландыру мәселесі қиындай берді. 1893 жылы 21 шілде күні музей жергілікті ағарту мекемесі қарамағына берілді. Семей статистикалық комитеті 1896 жылдан бастап музейге жылына 200 сом, қалалық басқарма 1897 жылдан бастап жылына 400 сом ақша бөлуге шешім қабылдады [8]. Сол кезеңде музей және кітапхана жұмысының жандануына саяси жер аударылған А. Леонтьев, А.А. Блок, Н.Я. Коншиннің еңдегі зор болды. Олар музей қорларының коллекциялармен жабдықталып, олардың ғылыми сұыпталуына етене араласты [9].

Түрлі бағыттағы кітаптардың жинақталуы музейдің кітапхана қорын ұлғайтып, келуші оқырмандар санын арттырды. Қазақ халқының ұлы кеменгер ақыны және ойшылы Абай Құнанбайұлы өзінің досы Е.П. Михаэлиспен Семей кітапханасында танысқан еді. Бұл кітапхана Абайдың әлемге аттары әйгілі классик жазушылар мен ақындардың еңбектерімен танысатын орынына айналды. 1886 жылы 4 мамыр күні Е. Михаэлистің ұсынуымен Абай Құнанбайұлы Семей статистикалық комитетіне мүше болып қабылданды. Сонымен қатар, Абай және оның әкесі Құнанбай Семей музейіне ұлттық үлгіде жасалынған әйелдердің түрлі әшекейлерін, киім-кешек пен алашакілемдерді сыйға тартты [10].

Семей музейінің қалыптасуында оның алғашқы ашылған күнінен 1897 жылға дейін меңгерушісі болып келген М.И. Суворцев едәуір еңбек сіңірді. Ол музей қорын сол өңірдегі археологиялық, этнографиялық және табиғатты бейнелейтін жәдігерлермен толықтыруға күш сала отырып, оларды дұрыс, жүйелі түрде орналастыра білді.

Семей жерінде өлкетану жұмысы мен музей ұйымдастыруда ағайынды Белослюдовтардың қосқан үлесі ерекше. Осы өңірде бірнеше жылдар бойына түрлі зерттеу жұмыстарын жүргізген ағайынды Белослюдовтар өз үйлерінен геология, минералогия, палентология, антропология, археология және көне бұйымдар бөлімдеріне тұратын мұражай ашты. Мұражайда тек археологиядан ғана 600 астам жәдігерлер, нумизматикадан жалпы саны бір мыңнан асатын алтын, күміс және мыс тиындар, қағаз ақшалар болды. Өздерінің жеке музейін ұйымдастырудағы жинаған тәжірибелерін ағайынды Белослюдовтар Семей қалалық мұражайын құрушыларға үйретіп, бұл істің қыр-сырымен барынша бөлісті. 1911 жылы олар өз жәдігерлері жинағынан қала мұражайына 500 аса қымбат бағалы бұйымдарды сыйға тартты [11]. Жан-жақтан түсіп жатқан заттардың негізінде музейдің коллекциялық қоры құрылып, этнология, археология, зоология, палеонтология, тау ісі сияқты жекелеген бөлімдердің ашылуына негіз болды. Осы кезеңде музей қорында 2296 заттар және 800ге жуық түрлі атаулы кітаптар тіркелді.

Музейді ұйымдастыруда және оның жәдігерлерімен жабдықталуына Верный статистикалық комитетінің 1896-1907 жылдар аралығында басшысы болған белгілі ғалым Н.Н. Пантусов (1849-1909) көп еңбек сіңірді. Жаңа ашылып отырған музейдің алдына қойып отырған мақсаттары жайында оны ұйымдастырушылардың бірі демалыстағы генерал-лейтенант Г.И. Иванов Н.

Пугасовқа: Музей біздің өлкеміздің табиғи және тарихи байлықтарын ауыл шаруашылығы мен Пугасовқа: «Музей біздің өлкеміздің табиғи және тарихи байлықтарын, ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібін көрсетуге қызмет етуі керек» – деп жазған еді [12]. Музейді физика-жағрафиялық, археологиялық, этнографиялық және ауылшаруашылық бөлімдері құрады. Музей

қоры көбіне жеке адамдардың сыйлықтары негізінде толықтырылып отырды. Осы жайында музей меңгерушісі В.Е. Недзведский Санкт Петербургке былай деп хабарлайды: «Өкінішке орай мұражай қорын толықтыру мақсатында жәдігерлер сатып алуға қазынадан еш қаржы бөлінбей отыр. Жәдігерлер көбіне жекелеген адамдардың сыйлықтары негізінде жиналуда» [13].

Сонымен қатар, музей қоры қалада өткізілетін түрлі көрмелер арқылы да толықты. Атап айтсақ, 1902 жылы Верный қаласында болған бірінші ауылшаруашылық көрмесінен музей көптеген жәдігерлерді сыйға алды. Жинақталып жатқан жәдігерлердің арасында жарамсыздары және зақымдалғандары да болды. Осыған орай, музей қызметкерлері тиісті мамандардың жетіспеушілігінен жәдігерлерді өңдеу жұмыстарына жергілікті ұста шеберлерді пайдаланып отырды. Мысалы, статистикалық комитет хатшысы өзінің Жетісу генерал-губернаторына жазған хатында: «Серікбай зақымдалған аң мен құс тұлыптарын қалпына келтіруге және оларды өзі жасауға әбден үйреніп алды. Ол өз ісінің маманына айналды» - деп баяндаған [14].

1905 жылы мұражай орналасып келген ескі әрі тар ғимараттан қаланың Талғар көшесінде орналасқан 6 бөлмелі үйге көшірілді. Ал 1913 жылы мұражай үшін қаланың Қапал көшесінде орналасқан Шербакова деген азаматшаның үйі сатылып алынды [15].

Байқап отырғанымыздай музейлердің ұйымдастырылуы алдымен сол өлкені бейнелейтін жәдігерлерді жинастырудан басталғанымен, қорға келіп түсіп жатқан материалдар әртүрлі болды. Дегенмен, музейлердің коллекциялар қорын толықтыру тек сыйға тартудан жұмыстың өнбейтінін түсінген статистикалық комитет мүшелері және музей қызметкерлері заттарды жинастырудың жаңа жолдарын іздестіре бастады. Ең алдымен қаржы мәселесінің шешілуі, оның негізінде ғылыми экспедициялар жасақтау және түрлі көрмелерге қатысу нәтижесінде қорын толықтыруға тырысты. Мұндай әдіс қор жабдықтаудың тағы бір тиімді бағыты болды. Мысалы, Жетісу музейі 1902 жылдың күзінде Верный (қазіргі Алматы қаласы) өтілген алғашқы ауылшаруашылық, өнеркәсіп көрмесіне қатысып, одан түскен заттар музейде өзінің лайықты орнын алды. Осы кезеңде комитет музейге тек 200 рубль бөліп отырса да, бұл ақшаға комитет мүшелері ғылыми экспедициялар жасақтап, оның екеуі 1903 жылы ботаникалық мақсатта Ақай өзенінің оң сағасы Тасты-Бұлақтың жоғарғы ағысында, ал Санкт-Петербург Ботаника бау-бақшасының бас ботанигі В.И. Липский бастаған топ Іле өзені бойында іздестіру жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде өте құнды этимологиялық коллекциялар жинақталып, музей қорына өткізілді [16].

Музейге келіп түсіп жатқан жәдігерлер негізінде музейлердің коллекциялық қоры құрылды. Қазан төңкерісіне дейінгі музейлердің алдында өлкенің тарихы мен табиғатын бейнелейтін заттарды жинақтау міндеттері тұрғандықтан негізінен археологиялық, этнографиялық, нумизматикалық, зоологиялық, ботаникалық, палеонтологиялық коллекциялар жинағы қалыптасты. Мысалы, Орынбор музейі (қазіргі ҚР Орталық Мемлекеттік музейі – А. Ибраева) табиғи бөлімнің құнды заттармен жабдықталуына белгілі профессорлар Э. Эверсман, Н.А. Зарудный, Борышов, Карелин, Каржинскийдің коллекциялары мен ғылыми еңбектері негіз болса, ал Семей музейінде музейдің негізін салушылар Абай Құнанбайұлының, оның досы Е.П. Михаэлистің, Ш. Уәлиханұлының жеке коллекциялары мен кітаптары сақталған. Сонымен қатар, музейлерде сатып алу, сыйға тарту негізінде құрылған кітапханалар болды. Өкінішке орай, музей қоры үшін жинақталған Э. Эверсман коллекцияларының бір бөлігі бүгінгі таңда Қазан және Мәскеу университеттерінің музейлерінде, бір бөлігі Ресей Ғылым Академиясының Зоология музейінде, ал аса құндылары Берлин музейінде сақталған. Н.А. Зарудныйдың құнды орнитологиялық коллекциясы Ресей Ғылым Академиясының Зоология музейінде лайықты орнын алған [17]. Мұның өзі кешегі әумесер орталық озбырлығының айғағы болар. Музей заттарының жүйесіз жинақталуы салдарынан тек өлкені бейнелейтін ғана емес, “кунскамералық” және әртүрлі құнды заттар коллекциялар қорына келіп түсіп жатты. Уақыт өте өлкенің табиғатын, тарихын, рухани және материалдық мәдениетін, жануарлар мен өсімдіктер әлемін бейнелейтін түрлі заттардың келіп түсуі біртіндеп жабдықталудың әдіс-тәсілін қалыптастырды. XIX ғасырдың

екінші жартысынан бастап музейлер қорларының жабдықталуы жоспарлы негізде ұйымдастырыла бастайды. Музейлер қорларының үнемі толығып отыруы музей заттарын ғылыми сипаттау және жүйелеу әдісінің пайда болуы мен тиімді қолданылуына алып келді. Ендігі жерде музейлер ретсіз жинақтау емес, керісінше материалдың біркелкілігіне, шыққан ортасы мен түр-сипатына қарай сұрыптап, арнайы зерттеуден өткізетін болды.

Музей қорына түскен заттар жан-жақты зерттеліп, сұрыптаудан өткізілгеннен кейін, экспозицияда өзінің лайықты орнын алып отырды. Дұрыс жолға қойылған музей жұмысының нәтижесінде экспозиция құру қағидаларының күрделі өзгерістерге ұшырауына да әкелген еді. Өйткені бұрынғы шырмалған қиын экспозицияның орнын ғылыми жүйеленген, тұрақты эспозиция баса бастады. Кейінірек, жүйелендіру реті жағрафиялық (аймақтық) немесе топографиялық негізде толықтырылды. Музей жәдігерлерінің жағрафиялық жағынан сипатталуы ғылым үшін өте маңызды болды. Себебі, өлкені геологиялық, палеонтологиялық, зоологиялық жағынан зерттеп, көрсету мүмкіндігі ашылған еді. Неғұрлым музей заттары көбейген сайын олардың құндылығы артып, кейбіреулері тіпті бүлініске ұшырап, қолданыстан шыға бастады. Сондықтан музей қызметкерлері музей заттарын сақтауды ұйымдастырудың әдістерін жетілдіруді қолға алған еді. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей музейлерінің тәжірибесін игерген Қазақстан музейлері заттарды өңдеу технологиясын жетілдіріп, олардың 40-50 жылға дейін сақталуын қамтамасыз етті. Осы тұрғыда Орынбор музейінің қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан В.И. Даль Ресей Ғылым академиясының корреспондент мүшесі болып тағайындалса, жалпы өлкеде мәдени өмірдің жандануына үлес қосқан С.Қ. Бабажанов Орыс Географиялық қоғамының күміс медальмен марапатталған [18].

Қазақстан жерінде қалыптасқан алғашқы музейлер қорының құрылымынегізінен әлеуметтік және жаратылыстану тарихын бейнелейтін заттардан тұрды. Табиғи бөлім зоологиялық (аңдар, жануарлар әлемінің көрінісі), ботаникалық (өсімдіктер әлемінің көрінісі), геологиялық (өлкенің өлі табиғаты көрінісі) бөлімшелерден құрастырылды. Тарихи-жаратылыстану бөлімі негізінен археологиялық, этнографиялық, нумизматикалық заттардан құрылды. Музей жұмысының ғылыми тұрғыда жүйеленуі және сыныпталуы жинақталған коллекциялармен жұмыс істеудің теориялық және әдістемелік негізін қалыптастырды. Әлеуметтік институт ретінде музейлердің қоғамда алатын орны мен рөлінің артуы салалық музейлердің қалыптасуына, музейлердің қоғамдық институт ретінде дамуына арқау болды.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ БЕТАШАР РӘСІМІ

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы

Аңдатпа. Беташар рәсімі – қазақ халқының үйлену тойының басты ғұрпы. Беташар қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа беріліп сақталып келе жатырған ерекше дәстүрі. Беташар рәсімін өткізуге сөзге шебер, сурып салма ақындығы бар, танымал жыршы жігіт шақырылады. Беташар рәсімінің басты ғұрпы келіннің бетін ашу үшін айтылатын беташар әнінің орындалуы. Беташар рәсімі сән-салтанатты өтілетін отбасылық әдет-ғұрып. Беташар рәсімінің басты мақсаты «беташар әнінің» көмегімен жас келінге ақыл-кеңес беру, жаңа отбасының мүшелерімен таныстыру, осылайша жаңа отбасылық өмірге бейімдеу. Беташар рәсімінен соң келіннің шәй құю рәсімі өтеді. Мақалада беташар рәсімінің аймақтық ерекшеліктеріне талдау жасалады.

Түйін сөздер: әдет-ғұрып, атрибуттары, беташар, тойы, үйлену, Қазақтың, беташар, әні, келін.

ЦЕРЕМОНИЯ БЕТАШАРА В КАЗАХСКОМ НАРОДЕ

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы

Аннотация. Церемония Беташар-главный ритуал свадьбы казахского народа. Беташар-уникальная традиция казахского народа, передаваемая из поколения в поколение. К проведению ритуала Беташар приглашается известный поэт-песенник, искусный в слове. Главный ритуал ритуала Беташар-это исполнение песни беташар, которую поют, чтобы обнажить лицо невесты. Ритуал Беташар-это семейный обычай, который проходит в роскоши. Главная цель церемонии Беташар-с помощью» песни беташар " дать советы молодой невесте, познакомить с членами новой семьи и, таким образом, приспособиться к новой семейной жизни. После церемонии беташара состоится церемония заваривания чая невесты. В статье будет проведен анализ региональных особенностей процедуры беташар.

Ключевые слова: обычай, атрибуты, беташар, свадьба, свадьба, казахская, беташар, песня, Невеста.

BETASHAR CEREMONY IN THE KAZAKH PEOPLE

Kartayeva Tattigul Yersainovna

Abstract. The betashar ceremony is the main wedding ritual of the Kazakh people. Betashar is a unique tradition of the Kazakh people, which has been passed down from generation to generation. A well-known poet, a man who is good at words, has suryp Salma poetry, is invited to conduct the betashar ceremony. The main ritual of the betashar ceremony is the performance of the betashar song, which is sung to reveal the face of the bride. The betashar ceremony is a family custom that takes place in luxury. The main goal of the betashar ceremony is to give advice to the young bride with the help of the "betashar song", introduce her to the members of the new family, thereby adapting to the new family life. After the betashar ceremony, the bride's tea ceremony is held. The article analyzes the regional features of the betashar ceremony.

Keywords: customs, attributes, betashar, wedding, wedding, Kazakh, betashar, song, bride.

Беташар – үйлену тойының келін түсіру рәсімінің басты бөлігі, келінмен қайын жұртын өлеңмен таныстыру рәсімі. Беташар қазақ жерінің барлық өңірінде ұрпақтан ұрпаққа жалғасып жеткен дәстүр. Беташарға ауылдағы тілді-ауызды, ойын-сауықшыл, беташарға қанық, ел алдында

бетбеделі бар, жолы жақсы деген жігіт таңдалады. Жыраулық мектеп, соның ішінде көмеймен жыр айту дәстүрі дамыған Қармақшы өңірінде беташарға ел ішінде танымал жырауларды шақыру дәстүрге айналған екен.

Дәстүрлі қазақ қоғамында қалыңдық көші ауылға жақындаған кезде, ауылға 3-4 шақырым жер қалғанда ауыл қыздары алдарынан шығып, жас келінді қарсы алған. Жас келін аттан түсіп, ауыл қыздарының қайын сіңілілерінің қоршауымен, бетін көлегейлеп, күйеу жігіт ауылына жаяу бет алған. Жас келін күтіп алған қыздарға сақиналар үлестірген. Жас келінді оң аяғымен аттаттырып, отқа май құю рәсімін орындатады. Рәсімді орындату әулеттің үлкен қария аналарына жүктелген. Қазақтар ұғымында от үйдің жарылқаушысы, ошақты түтетуші саналып, отқа май құю рәсіміне ерекше мән берген. Отқа май салып, тағзым ету келіннің әруақтарға, ата-енесіне деген құрметін білдіреді. Ы.Алтынсарин бойынша келін отқа май құярда рәсімді орын датушы қария аналар «от – әулие, Ұмай – әулие» деп айтады. Отқа май құйғыздырған аналар от жалынына қолдарын тигізіп, маңдайларын, төстерін сипап әруаққа тағзым еткен. Май құйылған отқа алақанын қыздырып алып, келіннің бетін сипайды [1, с.4-5; 2, 194; 3, с.77]. Бұл келіннің жүзі жылы, өзімізге ыстық болсын дегені. Отқа май құюдың мәні көне шамандық пен анимизм дінінің сарқыншақтарының қазақтар арасында сақталып қалуынан көрінеді.

Түскен келінді келген жеріне үйреніп кетсін, деп үш күн шымылдық артында ауылдың қыздарымен бірге отырғызған. Үшінші күні «беташар» рәсімі жасалған. Келіннің шымылдық артында 3 күн отыруы Сыр өңірінде беріге дейін сақталып келді. Қазіргі күні келінді түсірген күннің ертеңінде есік алдында күндіз сағат 11-12 де орындайды (АЭМ).

Беташар рәсімінен соң қайын атасы «көкпар» тартқызған [3, с.77-78]. Қазақ жерінің орталығы мен солтүстігінде беташар рәсімі қайын атасының үйінің алдында орындалған [2, с.195]. Жас келінді көз тиюден сақтау үшін келін шымылдығын үкі қадап әсемдеген. Жаңа түскен келінді шымылдық артына отырғызу және баташардан соң көкпар тартқызу Сырдария өзенің төменгі ағысы бойындағы ауылдарда әлі күнге дейін сақталған (АЭМ).

Қазақ халқында келінді беташар рәсіміне бетін жаулықпен жауып, жүзін көрсетпей алып шығады. Беташардағы аймақтық ерекшеліктерде байқалады, ерекшеліктер әсіресе келінді осы рәсімге қалай алып шығудан, сондай-ақ келіннің басына жапқан жаулықты ұстап тұрудан көрінеді.

Қазақ жерінің шығысында баташарда келіннің аяғының астына ақ қойдың терісін немесе ақ ешкінің тулағын тастайды. Бұл келініміз қойдай жұмсақ болсын, балалары көп болсын деген наныммен байланысты [8, с.29-30].

Сырдың төменгі ағысы бойындағы Арал, Қазалы, Қармақшы өңірінде келіннің басына ләтте жібектен ақ жаулық жауып, оған ұзындығы 2 метрдей қызыл мата, оған қамшы сабын жалғап, оны бет ашушы жыршының көмекшісі ұстап тұрады. Сырдария өзенінің Тереңөзек, Қараөзек сағалары өңірінде келін басына жапқан ақ жаулыққа 1,5-2 метрдей ақтық, ақтықты одан әрі қамыс немесе талшыбыққа жалғап байлайды. Ал, Қызылордадан шығыс өңіріне қарай Шиелі, Жаңақорғанда ақ матаға оқтау байлайды. Мұндағы ақ матаның байлануы қадамың оң, ақ болсын дегені, қызыл матаның байлануы келінді көз тиюден сақтау, қам шы, қамыс, шыбықтың байлануы келін құрақтай жұмсақ болсын, оқтаудың байлануы келініміз үй шаруасына берік, адал болсын деген ырыммен байланысты.

Сурет 1 – Беташар. Арал. Қызылорда облысы. Этнограф Д. Қатран түсірген.

Қамшы, қамыс, оқтау, шыбықты үйленбеген жас жігіт немесе күйеу жігіттің жолдасы ұстайды.

Беташар жаулығына жалғанған қамшы, қамыс, оқтау, шыбық шарты түрде «таяқ» деп аталады. Таяқтың әр түрлі болуы да жергілікті жердің өз ішіндегі аймақтық ерекшелікке байланысты. Қамшы, шыбықты бет ашып болғасын «сен де осындайға жет» деп таяқ ұстаған жігітке береді. Оқтауды «бұл сенің үйіңнің мүлкі, ас үйдің иесісің», – деп жаңа түскен келінге береді. Беташарда келіннің басына сол шаңыраққа бұрын түскен келін болса, соған жабылған жаулықты сақтап қойып кейін гісіне салады. Беташарда келіннің екі жағынан сол әулетке бұрын түскен келіндер ұстап тұрады және де бұл рәсімді сол үйдің туған келіні емес, жақын ағайын келіндері атқарады. Бұл туысқандарға деген құрметті білдіреді (АЭМ).

Қазақ жерінің солтүстігінде абысындары келіннің қолтығынан сүйемейді, олар жаулық орнына жабылған матаның төрт ұшынан ұстап тұрады да, сәлем салу кезінде матаның төрт ұшынан абысындары көтеріп белгі береді, келін сол кезде жамылғы астында иіліп сәлем салады [1, с.3]. Бұл өңірде осы күні де беташарда жас келіннің қолтығын абысындары сүйемейді, басына жабылған ұзын мата шетінен ұстап тұрады. Қазақ жерінің батысында келін мен қолтық ұстаған абысындар бір тізесін бүгіп сәлем береді (АЭМ). Ертеде келіннің бетін ашуға арналған жаулықтың ұшын берен мылтықтың ұшына байлап тұру ритуалының болғандығы ерекше назар аударады [6].

Беташарда келіннің қолтығын жесір әйелдер, бала таппаған әйелдер ұстамайды.

Беташарда келін есте сақтауға тиісті қазақ дәстүрлері таныстырыла келіп, келінге ел-жұртына жағымды, ата-енесіне сыйласымды, туыс-туғандарына қайырымды болуды, босағаны, шаңырақты сыйлауды, оған дақ түсірмеуді, ибалы, биязы болуды, көрегенді болып, тату-тәтті, берекелі отбасын құрып, ата-бабасының отын өшірмей, ұрпағын жалғауды насихаттайды.

Беташар жырының көне нұсқасын Ә. Диваев Сырдария экспедициясы кезінде жазып алып жариялаған:

«Айт, келін, айт, келін!
 Аттың басын тарт келін!
 Сауысқаннан сақ келін!
 Жұмыртқадан ақ келін!
 Алдыңғы түйең итіншек,
 Итіншек деп, келіншек, Басқа ұрма келіншек!

Артқы түйең тартыншақ, Тартыншақ деп, келіншек Көтке ұрма, келіншек!
 Айран аппақ келіншек,
 Кейінгі келген, келіншек,
 Еріншек болма, келіншек!
 Кей келіншек көңілшек
 Кей келіншек көңілшек,
 Көңілшек болма келіншек!
 Көк етігім тозар деп,
 Көтере баспа келіншек! Сәуір етігім тозар деп,
 Санай баспа, келіншек! Қаптың аузы бос тұр деп, Құрт ұрлама, келіншек!
 Өзің жатып, байыңды
 Тұр-тұрлама, келіншек! Аузы-басың сүйрендеп, Өсек айтпа келіншек!
 Дудардай қылып басынды,
 Төсекте жатпа, келіншек!...», –

деп ақыл-кеңес беріп болған соң келін болып түсіп шаңырақтың мүше лерімен өлеңдетіп таныстырады [4, с.12-13]. Осыған ұқсас беташар мәтінін Н.И.Гродеков те жариялаған [3, приложение, с.13-15]. Ә.Диваев, Н.И. Гродековтер жазып алып жариялаған осы байырғы беташар мәтінінің алдыңғы төрт қатары әлі күнге еш өзгеріссіз жеткен.

Беташар әнінің көне мәтінін сондай-ақ «W» деген бүркеншік атта қолданған автор 1905 жылы «Торғай газетінде», «П» деген автор 1878 жылы «Русский вестник» газетінде жариялаған [6; 9; 5, с.212-215]. Сондай-ақ қазақ халқында беташар әнінің келесі мәтіндері де ұрпақтан-ұрпаққа өзгеріссіз жетіп, халық арасында кеңінен айтылып келеді:

«Бет ашайын бісімілла,
 Жаңа түскен
 Келін үйге еніп тұр,
 Қайын жұртына халқына
 Иіліп сәлем беріп тұр»

Таныстыру қайын атасынан басталып, қайын ене, қайын аға, абысын, қайын аға, қайны, қайын сіңілісі, одан кейін беташарға келіп отырған көпшілікке арнаумен аяқталады. Беташарға ауылдың күйеуге шықпаған қыздары жеңгелерімен келген. Беташарға қатысқан ауыл қыздарының барлығын дерлік қайын сіңілі ретінде беташаршы ерекше дәріптеген. Беташарда бет ашушы жігіт күйеуінің ет жақын туыстарының әрқайсысына арнау өлең айтып болған бойда, ұстап тұрған таяқты көтеріп қалып, белгі береді, сол кезде келін де, қолтықтап тұрған келіндер де иіліп сәлем салады. Сәлем алған ене, абысындары келінге бірі күміс сақина, бірі орамал берген. Беташар қайын атасы мен қайын ағаларының мырзалығына сын болған. Беташаршыға риза болған қайын атасы ат мінгізіп, шапан жауып жіберген екен (АЭМ). Ертеде сәлем алған қайын атасы, енесі, қайын ағаларының мал атағанын жазба деректер растайды:

«Келін келді, көріңіз, көрімдігін беріңіз!
 Беретұғын малыңның түсін айтып қойыңыз.
 Нар берсеңіз, мая бер, үстіне кілем жая бер...
 Жылқы берсең биеден, кем болмасын түйеден...
 Сиыр берсең қызылдан, шұбалаң құйрық ұзыннан.
 Қой берсең, үлкен ағынан, егіз болсын қозысы,
 Болмасын жалқы тағынан» [6; 5, 56 б.]
 «Алдындағы атасы
 Бес-алты қойды артық бер,
 Қонағына сойғандай...
 Ала-құла деменіз,
 Түсін айтып қойыңыз.

...Анау тұрған қайын аға,
 Қайын аға жарар пайдаға...
 Ала тұғын бұйым ба?,
 Бере тұғын сиыр ма?...
 ... Анау тұрған қайнысы,
 Қайнысы емей қай кісі?
 Қайнысының беретіні,
 Атан түйе байғазысы,
 Атан түйе берген соң,
 Сөгетұғын қай кісі...» [5, 212-214 бб; 9].

Қариялардың айтуы бойынша кеңестік дәуірде кейбір ауылдарда ер жігіт қызды алып қашып келіп, аяқ астынан үйленгенде, егер де жыршы домбырашы болмаса, ауылдың ақын жігіттері домбыра тарту білмесе де,

«Келіншек бетін ашайын,
 Ашпай неден сасайын.
 Қалың топты қақ жарып,
 Аққан судай тасайын», –

деп тақпақтап айтып, таяқты өзі ұстап тұрып, көтеріп қалып сәлем салғызған екен.

Қазіргі кезде, әсіресе Жетісу, шығыс, оңтүстік-шығыс, солтүстікте беташаршы жігіт сәлем салуды таяқпен жаулықтан көтеріп белгі бермейді. Бұл күнде беташарда үстіне орамал жайылған табақ қойылып, аты атылғандардың бәрі дерлік ақша салу дәстүрі қариялардың айтуынша 1960-жылдардың аяғы – 1970-жылдардың басынан басталған (АЭМ).

Келін ең алғаш шаңырақты аттағанда аруақтарға үш рет тағзым етіп сәлем салған. Ал, күйеуінің туыстарына «сәлем салуы» осы беташардан басталады. Келін беташар рәсімен бастап, қайын жұртынан күйеуінен үлкендерді көргенде «сәлем бердік» деп иіледі, олар «көп жаса» деп жауап қайтарады. Сәлем салу мен күйеу туыстарының атын атамау, келін дәстүрінің ерекше ғұрпы. 1915 жылы белгілі түркітанушы А.Н.Самайловичке М. Шоқай: «жақсы келін, қалыңдық кезінде-ақ болашақ күйеуінің туыстарының атын атамайды», - деп мәлімет берген [7, с. 161-162]. Сәлем салу рәсімі қазақ жерінің оңтүстігі, Сыр-Арал, батыс өңірінде берік сақталған (АЭМ).

Беташар жыры аяқталған соң, келіннің жүзін көрсету үшін жаулығын ашуда да айырмашылықтар бар. Оңтүстік, Сыр-Арал өріңі мен батыста сол әулеттің жасы үлкен қария анасы жас келіннің басындағы жаулығын ашып, маңдайынан сүйеді. Жетісу, шығыс, оңтүстік-шығыс, солтүстікте беташар жыры айтылып болғаннан кейін, бет ашушы қолындағы домбыраның сабымен келіннің бетіндегі жабулы шәліні еппен сиырып, қайырып ашады. Беташаршы жігіт ата-анасынан және басқа ауылдағы туыс-туғандарынан көрімдігін алады. Келіннің қайын енесі, қайын енесі жоқ болса, енесі жолындағы біреуі келіннің маңдайынан иіскеп, қолына жүзік салады, ата-енесі ағынан ақтарыла бата береді.

Беташардан соң келін қолынан шәй ішу ұйымдастырылады. Келіннің беташардан соң шәй құю рәсімі Сыр өңірінде «тәтті шәй», басқа өңірлерде «келін шәй» деп аталады. Келін шәйға жиналған қонақтар ырымын (орамал, жүзік, теңге) береді. Шәй құю рәсімінде жас келін қысылмас үшін, абысыны көмек береді. Әсіресе, Сыр өңірі келіндеріне «шәй құю» дәстүрі ежелден осы күнге дейін үлкен сын болып саналады. Сыр келіндері шәйді кесенің түбінен ортасынан асырмай, кесені қисайта бір шетінен құяды. Кесені самаурын шүмегінің ортасына қарай ұстау, яғни Сыр қазақтарының тілімен айтқанда сапырып құю болмайтын немесе болмаған жағдай, ол әдепсіздік болып саналады.

Қазақтың беташар рәсімін орындауында екі түрлі мақсат көзделеді. Оның бірі, келін түсіруді аңсаған, келіннің жүзін көруге асыққан жігіт ауылына келіндерің міне, «айдай жүзін көріңдер, көрімдігін беріңдер, аялап, әлпештеп, қолдарыңа қондырыңдар, енді осы үйдің адамы дегені. Енді

бірі, ақыл-кеңес, батыра айтылған әзіл-қалжың арқылы түскен елін келінге таныстырып, келіннің жатырқаған көңілі-күйін жазып, қайын жұрты жағына үйірсектетіп, бауыр басуға бастағаны.

Қорыта айтқанда, «беташар» рәсімі мен «беташар» жыры қазақтың салт-дәстүрінің, әсіресе, келін түсіру салтының ең тамаша, барынша салтанатты, көркемдік өресі өте жоғары, қазақта ғана бар озық мәдениет саналады.

Әдебиеттер

1 Алтынсарин Ы. Очерки обычаев при сватовстве и свадеб у киргизов Оренбургского ведомства // Машинописная рукопись. Отдел рукописей и редких книг Национальной библиотеки. Оренбург, 1870. 15 лист.

2 Арғынбаев Х. Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар, 1996. 288 б.

3 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1. Ташкент: Типо-литография С.И.Лахтина, 1889. 205 с.

4 Диваев А. Несколько слов о свадебном ритуале киргизов Сыр-Дарьинской области. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1900. 28 с.

5 Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Дүниеге келгеннен озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша. Алматы: «Арыс» баспасы. 2006. 416 б.

6 П. Обычай киргизов Семипалатинской области. // Русский вестник. 1878. №9. С.22-66.

7 Самойлович А.Н. Запретные слова в языке казак-киргизской замужней женщины. // ЖС., Отд. Этнография. Год XXIV. Вып. 1-2. СПб.: Типография В.Д.Смирнова, 1915. С. 161-168.

8 Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – нач. XX вв.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 214 с.

9 W. Беташар. Вступление молодой жены в новую семью. // Тургайская газета. 1905. №47.

10 АЭМ – автордың экспедициялық материалдары

1 Altynsarin I. Oчерки обычаев при сватовстве и свадеб у киргизов Оренбургского ведомства // Mashinopisnaja rukopis'. Otdel rukopisej i redkih knih Nacional'noi biblioteki. Orenburg, 1870. 15 list.

2 Argyubaev H. Qazaq otbasy. Almaty: Qainar, 1996. 288 b.

3 Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti. Juridicheskii byt. T.1. Tashkent: Tipo-litografiya S.I.Lahtina, 1889. 205 s.

4 Divaev A. Neskol'ko slov o svadebnom rituale kirgizov Syr-Dar'inskoj oblasti. Kazan': Tipo-litografiya Imperatorskogo Universiteta, 1900. 28 s.

5 Qazaq halqynyn dastyrleri men adet-gyryptary. 2-tom. Dyniege kelgennen ozganga deiin (otbasylyq adet-gyryptar erterektegi avtorlardyn enbekteri boiynsha. Almaty: «Arys» baspasy. 2006. 416 b.

6 P. Obychai kirgizov Semipalatinskoi oblasti. // Russkii vestnik. 1878. №9. S.22-66.

7 Samoilovich A.N. Zapretnye slova v jazyke kazak-kirgizskoi zamuzhnei zhenshhiny. // ZhS., Otd. Jetnografija. God NNIV. Vyp. 1-2. SPb.: Tipografiya V.D.Smirnova, 1915. S. 161-168.

8 Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovaniy v semejnoy obrjadnosti kazahov (XIX – nach. XX vv.). Alma-Ata: Gylym, 1991. 214 s.

9 W. Betashar. Vstuplenie molodoi zheny v novuiu sem'iu. // Turgaiskaiya gazeta. 1905. №47.

10 АЕМ – avtordyn ekspediciyalik materialdary

УДК 94 (993)

**MUSLIM SOLDIERS IN THE SOVIET ARMED FORCES: IDENTITY TEST?
(Historiographical Review)****Kubeyev R.D.**

Research Fellow of the Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology

Abstract. The paper deals with some issues of the Soviet Muslims' participation in the Soviet Union's military conflicts (on the example of the Great Patriotic War and the war in Afghanistan). There was considered how the religious leaders and officials interacted, the history of the Religious Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan (SADUM) formation during the Great Patriotic War, as well as the usage of Muslim soldiers in the Afghan war.

Keywords: Soviet, War, Great, Patriotic, leaders, religious, conflicts, military, SADUM, Muslims, conflict., Afghan

**КЕҢЕС АРМИЯСЫНДАҒЫ СОЛДАТ-МҰСЫЛМАНДАР: ҰҚСАСТЫҚҚА ТЕСТ?
(тарихнамалық шолу)****Көбеев Р.Д.**

Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері

Аңдатпа. Мақалада кеңес мұсылмандарының КСРО әскери қақтығыстарына қатысуының кейбір қырлары (Ұлы Отан соғысы мен Ауған соғысы мысалында) қарастырылады. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы діни басшылар мен билік арасындағы қарым-қатынас, Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасының (САДУМ) құрылу тарихына, сондай-ақ кеңестік мұсылман солдаттарды Ауғанстандағы соғыс қимылдарында пайдалану мәселелеріне назар аударылған.

Түйін сөздер: кеңес мұсылмандары, САДУМ, әскери қақтығыстар, діни басшылар, Ұлы Отан соғысы, Ауғанстандағы қақтығыстар.

**СОЛДАТЫ-МУСУЛЬМАНЕ В СОВЕТСКОЙ АРМИИ: ТЕСТ НА ИДЕНТИЧНОСТЬ?
(историографический обзор)****Көбеев Р.Д.**

Научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые вопросы участия советских мусульман в военных конфликтах СССР (на примере Великой Отечественной войны и войны в Афганистане). Уделено внимание взаимодействию религиозных лидеров и властей, истории создания Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана (САДУМ) во время Великой Отечественной войны, а также использованию советских солдат мусульман во время войны в Афганистане.

Ключевые слова: советские мусульмане, САДУМ, военные конфликты, религиозные лидеры, Великая Отечественная война, конфликт в Афганистане.

It is well-known, that in the nation-building process it is very important to have a unifying idea which represents interest of all the segments of population. The Marxist ideology which was the driving force of the October revolution and which became the state ideology in the USSR is atheistic in its essence, and it is very interesting to trace its relations with religion in the Soviet Union generally, and especially with Islam – the religion regulating absolutely all the aspects of human life and this way serving as a frame for the believers' consciousness, kind of filter for accepting or not accepting some new ideas.

At that Thomas S. Szayna in his book 'The Ethnic Factor of the Soviet Armed Forces: the Muslim Dimension' points out that 'prior to the Russian conquest, religion was not a distinguishing feature to the Muslims inhabited lands now part of the USSR'. He shares the opinions of other famous scholars that 'loyalties were primarily local and distinctions were based on towns or villages of origination, tribe, occupation, or Sufi membership. The Russian seizure of the Muslim lands transformed Islam to the major aspect of identity because it became a central cause of the large socio-cultural chasm between the Russian and the Muslims'. [1, p. 3]

Obviously, the rivalry of these two ideologies was unavoidable. After the establishment and strengthening of the Soviet regime, the authorities having a real power started their persecutions of Islam (by A. Benningsen it started in 1928 and continued up to the beginning of the World War II) [2, pp.115-133].

And what happened during the War? It is clear that the authorities needed everyone's help, without any exception. Talking about the Muslim population, firstly, they were considered as a human reserve, and in the second, contrary to the German propaganda using the ideological controversies between the

As noted Aidar Khabutdinov in his article 'On the 70th anniversary of the Religious Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan (SADUM)',

after the series of victories in 1943 there appeared a chance to change the relations between the state and religion. By the proposal of the Imam Eshon Babakhan there was formed a preparatory committee for holding the Kurultai. Some prominent theologians from Uzbekistan, Kazakhstan, Kirgizia, Tajikistan and Turkmenistan and other regions of the USSR entered to this committee.

In August-September, 1943 the Committee members were visiting the regions of 5 Central Asian republics for explanation on the Committee formed and for choosing the delegates for Kurultai. The region's Muslims were wary of the explanations of the committee members, because many of them or their family members experienced the wrath of atheists and saw the destructive power of communist ideology in relation to the followers of Islam.

But generally the militant policy was changed with relative religious tolerance. Eshon Babakhan sensed this moment and in winter of 1943 he addressed to the Muslim communities of Central Asia and Kazakhstan with a call for unity, Along with a group of religious leaders through the Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Uzbek SSR Yuldash Akhunbabayev Eshon Babakhan started negotiations with the Soviet government on the establishment of the Religious Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan.

On July 12, 1943 the initiative group headed by Eshon Babakhanov officially appealed to the Chairman of the Supreme Soviet of the USSR Mikhail Kalinin. Soon, the initiative on the establishment of the Islamic religious center in Central Asia was approved in Moscow and for these needs the government returned the house of Eshon Babakhan in Hazrat Imam mahalla of Tashkent which was confiscated in 1928.

The author mentions that according to the legend, in July 1943 Eshon Babakhan was summoned to Moscow. In the Kremlin he met with I. V. Stalin, who suggested Eshon Babakhan to arrange Kurultai of Muslims and form a Religious Administration in Tashkent. Stalin emphasized that the priority of the Muslim community should be a real help in the fight against the German fascist invaders.

The first Kurultai (congress) of Muslim Ulemas was held on October 15-20, 1943 in Tashkent in

the house of EshonBabakhan. It was attended by 160 delegates from the republics of Central Asia and Kazakhstan. The Kurultai decided to form the Religious Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan (SADUM). Sheikh EshonBabakhanAbdulmashhidhan was unanimously elected its chairman. At the same time he was awarded the rank of the Mufti of five republics.

The authorities allowed to open over 200 mosques in the Central Asian republics (the most of these mosques started really working only by the end of the war. At the same time there was determined a staff and departments of the Administration (Department of fatwas, Department of Mosques etc.). Later there was founded Mir-i Arab madrasah (1946) and the Higher Islamic Institute (1971).

AidarKhabutdinovnotices that the Holy Quran and Sunnah of the Prophet Muhammad (Peace be upon Him) were declared as a basis for Central Asian Religious Administration's (SADUM) guidance, which is a very interesting fact taking into account the character of the Soviet state and its traditional attitude to religion. In SADUM's statute there were

established the right and duties of the Board as a highest religious body of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan, determined functions of the departments in the center and on the ground. Besides, in the Statute there were determined the following tasks:

- to manage religious affairs and ceremonies through the official religious organizations, located in Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan;
- to preach the fundamentals of Islam among the believers;
- to solve some complex and conflicting issues relating to religious rites, explain the guidance on these matters to believers through Imam-Khatibs;
- to educate believers in the spirit of truthfulness, honesty, diligence and compliance with the law;
- to fight against harmful practices among the clergy and believers;
- to promulgate fatwas on the above issues;
- to publish religious literature;
- to establish relations with foreign Muslim organizations, to familiarize foreign Muslim brothers with the spiritual and social life of five republics' Muslims.

The Board of SAADUM was located in the house of EshonBabakhan. Besides, the Mufti handed over more than a thousand books and manuscripts from his collection to the library formed at SADUM.

The Mufti EshonBabakhan mobilized Muftiyat on targeted front assistance work. At the Muftiyat there was organized the collection of clothing for the soldiers and money for weapons, initiated the establishment of a permanent committee to provide material assistance and moral support to the families of soldiers.

The author concludes that the formation of a single Religious Muslim Administration of Central Asia became a part of the Soviet policy to ensure the unity of the Soviet people during the War, so the Soviet Ummah had a time of relative religious freedom and tolerance. [3]

In the context of this Soviet Policy's it is interesting to consider the project of the Address of Muslim

In the context of this Soviet Policy s it is interesting to consider the project of the Address of Muslim leaders to the Muslims of USSR from Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan, Kirgizstan and Kazakhstan gathered at the Kurultai (under the leadership of Sheikh ul-Islam IshanBabakhanAbdumadzhidkhanov).

The project of document was declaring support to the Soviet authorities. At that providing substantiation for war with the German occupants the Muslim leaders used the Islamic terminology, concepts, and fragments of Qur'an and hadiths about protection of religion, freedom, love to Motherland. The fight of Muslims against occupants was called 'Gazavat' (fighting for Allah), the believers who died in this war were declared martyrs, and every Muslim who killed the enemy was called 'Gazi' (fighter for the faith).

Muslim leaders gave an example of Crimea, where ‘Germans and Romanians ruined this flourishing region, liquidated the national independence of the Crimean Muslims, subjected to unprecedented bullying their domestic customs and faith’.

There was mentioned Hitler’s intention to destroy such places connected with pious peoples as Shakhzind, Ferghana, Bukhara, Turkestan, Tashkent and others.

Besides they stressed that Germans are going to ‘destroy the national culture of the people of Turkestan and Kazakhstan, burn the treasures of science and knowledge accumulated and stored at the libraries of Bukhara, Urgench, Samarkand, Tashkent, Ashkhabad, Khujand, Alma-Ata, Frunze’.

It was pointed out that the Hitler’s soldiers are going to defile their wives and daughters, destroy their homes and normal life of their elders and children.

‘...Following the precepts of our fathers the people of Turkestan along with other people of the Soviet Union have taken a great fight with the fascists for their dear homeland, for freedom and prosperity, for the faith and law, for the honor and glory’.

Besides in this document a special attention was paid to the ‘race theory’ supported by Hitler, the ideas of ‘purity and supremacy of German race’, and to his perception of Oriental nations ‘as monkeys’.

On behalf of all the devout Muslims of Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan, Kazakhstan and Kirgizstan the representatives of the Muslim clergy called on their brothers to fight against Hitler’s army.

The letter was also addressed to home front workers: the clergymen used hadiths saying that helping to arm the warriors marching to the front is equivalent to participation in battle.

At the end the document there was an address to imams, the spiritual leaders of the Muslims where they were called to pray for the victory and urge the Muslims to fight bravely. [4, pp. 318-326]

In the comment it was mentioned that this project of the letter was recommended by the State Security People’s Commissar V. Merkulov for consideration of Secretary of VKP (b) comrade Shcherbakov. It was proposed to publish this text in Turkic, Arabic, Uzbek and other languages of the ‘Muslim’ ethnic groups of the USSR and to distribute it among the Soviet Muslims and even abroad.

Another proposal was to publish the project of this letter in central newspapers. Since there was no answer, in December Merkulov sent another letter to Shcherbakov (Top Secret, 08.12.1943. #3124/M TsKVKP (b) to Comrade Shcherbakov, recommending to publish the Muslim leaders’ letter (published edition 15 000) in Uzbek, Tajik, Turkmen, Kirgiz and Kazakh languages and to distribute it among the Soviet Muslims with help of the Religious Administration.

Anyway, the decision on this issue was never made. The reasons were not mentioned, so we can only guess whether it happened this way due to unwillingness to use such instruments as religion in the atheistic state’s policy, or because of fears of religiosity growth. This issue needs to be studied particularly.

Besides, the Muslim leaders prepared the project of the similar Address to the Muslims of Crimea (the letter dated the period between October 15 and October 26, 1943).

Again, they appealed Muslims mentioning some advantages given by the Soviet authorities (national autonomy, development of the Crimean Tatar language, and some possibility to observe ‘national... and religious habits’.

In this text it was stressed that after coming to Crimea the Germans firstly played on religious and national feelings of the region’s population. And now everyone (even those who trust Germans) can see that they bring only devastation, blood and tears. Germans impoverish local population, expropriating even home stuff, making people die of hunger. Besides, they make Tatar Muslims raise pigs for German army.

At the end the letter’s authors urged the Crimean population to render all the resistance to Germans, and assured that the Red Army is coming to Crimea. So the Crimeans should protect their wealth from destroying and burning by Germans and Romanians. [4, pp. 326-329]

A prominent French researcher A. Benningsen marks out these following stages of the state policy towards Islam in the USSR:

1.1918 – 1928: this period could be characterized with a liberal position of new power towards Islam;

2.1928 – the beginning of the World War II is a period of persecution;

3.1941 – 1960: –temporary lightening period;

4.Beginning of 1960 – 1964 –the beginning of the new pressure period;

5.1965 – 1970: decreasing of pressure on Islam.

6.70-ies – the period of harsh policies and tensions. [2, pp. 115-133].

Another example of how the Soviet authorities were dealing with the Muslim identity is the case of the Afghan conflict.

At the beginning of 80-ies the number of the Soviet Muslims according to some scholars' opinion was close to 50 million [5, p.1]

It seems very interesting to familiarize with some scholars' opinion on how the authorities relied (or showed a lack of confidence) the Muslim soldiers taking into account their commitment to traditions and own identity.

Of course there were some obvious successes in the authorities' policy on instilling the Soviet Muslims new identity.

Some results of this policy could be observed during the Afghan conflict, when on the one hand, it was decided to use the representatives of Soviet nationalities also inhabiting Afghanistan, and on the other hand, there was a concern about the loyalty of these soldiers in this particular conflict with their 'coreligionists and blood brothers'.

While there are some opinions saying that the Soviet Central Asians showed themselves as bad soldiers due to their belonging to the same religion and nationality, Jiayi Zhou, the researcher from the University of California, Berkeley, is trying to present a 'more balanced position':

'While the use of Tajiks, Uzbeks, and Turkmen in Soviet forces is often said to have been a failure, the material in this article points at a more balanced conclusion. While there are accounts of Central Asian and Soviet Muslim soldiers sympathizing with the Afghan cause and even defecting to the mujahedin, other evidence indicates that many Soviet Central Asian soldiers, if not the majority, served the Soviet Union's cause without viewing it from a separate nationalist or ethnic lens. This perhaps speaks to the strength of the 'Soviet identity' and the successes of Soviet nationality policy'. [6, p. 303]

'While the Muslim Battalion members may have been ethnically closer to Afghans, and more culturally and linguistically more attuned than their Slavic counterparts—based on the information obtained, it seems that these spetsnaz soldiers kept firm sight of their identity as Soviet soldiers' [6, p. 315].

Christian Bleuer in his study 'Muslim Soldiers in Non-Muslim Militaries at War in Muslim Lands: The Soviet, American and Indian Experience' adduces the opinion of Erica Marat:

'Most Central Asian veterans, however, say that they drew a clear line between their Soviet identity, calling themselves internationalists, and the local Afghan population, despite often similar physical appearances and languages' and that Central Asian veterans 'in particular remained loyal to the Soviet ideology' regarding the Soviet–Afghan War'. [7, p.5]

Besides, he cites some other scholars, arguing that:

'In general, neither Muslim nor non-Muslim soldiers in the Red Army held much affinity for the Afghans. Galeotti, the author of an in-depth study on the Soviet military, commented that 'One can [...] safely discount tales of Central Asians galvanized, as a whole, into resistance by the thought of fighting their coreligionists,...'. He later states that 'To an extent, even to Soviet Central Asians, but especially Slav soldiers, the Afghan remained alien, unknowable and suspicious. As a result, neither those supporting nor repudiating the war had much fellow feeling for the rebels' [7, p. 5]

However, about this issue Jiayi Zhou writes about the very interesting ‘case of Darzob district’, which serves as a good example of good relations between the Soviet Muslim Battalions and locals. He adduces the memoirs of the Commander Kerimbaev who describes that ‘through patient work, reconstruction of the village infrastructure, and the show of good will to the locals, residents of the town who had fled to the mountains (numbering 10,000), started to return’. Besides, the local rebel leader Mavlavi Pahlavan and about 120-150 soldiers switched the side of the government.

When leaving the Muslim Battalion had very good relations ‘– So much so that when 177 ooSpN was ordered out of the area, Darzob village elders petitioned President Kamal for part of the group to stay behind in the village, on the villages’ own allowance’. [6, p. 312].

Besides, at interviewing one the Muslim Battalion soldier it was fixed that he was not driven by a national or ethnic identity, but by a Soviet, international, humanitarian-motivated mission to help Afghans [6, p. 325].

It is necessary to mention that initially the idea of using the Soviet representatives of the nationalities inhabiting Afghanistan does not belong to the Soviet authorities.

Jiayi Zhou cites the Moscow Russian Television Network in Russian, ‘Special File’ program, 14 July 1992:

‘The DRA President Nur Muhammad Taraki phoned Soviet Premier Kosygin in his first major appeal for intervention: I ask you to extend assistance. I suggest you place Afghan markings on your tanks and aircraft and no one will know the difference. Your troops could advance from the direction of Kushka and Kabul. In our view, no one would catch on. They’d think they were government troops . . .

Why can’t the Soviet Union send Uzbeks, Tajiks, and Turkmen in civilian clothing? No one would recognize them. We want you to send them. They could drive the tanks because we have all those nationalities in Afghanistan. Put them in Afghan costume and give them Afghan badges and no one will recognize them. It’s very easy work, in our view’ (here author cites the Moscow Russian Television Network in Russian, ‘Special File’ program, 14 July 1992, as translated in FBIS-SOV-92-138 (17 July 1992), pp. 30–31, in Feifer, Gregory, *The Great Gamble* Harper, New York, pp. 31–32) [6, p. 305].

Christian Bleuer in his work mentions that ‘...Not only did Central Asians serve in combat units, but they were also prominent in psychological operations units as their language skills were an asset. The most prominent example of Muslims in combat roles are the two Muslim Battalions, the first of which (officially the 154th Special Operations Detachment) was composed of Uzbeks, Tajiks and Turkmen, and was tasked to perform covert operations disguised as locals’.

Firstly their task was to protect the President Taraki, but later it was directly involved in the attack on President Amin’s palace in the first days of the war.

And the second battalion, despite claims that Central Asian and Muslim soldiers had been withdrawn, served in the very dangerous Panjshir Valley through 1982. [7, p.4]

The history of using the Muslim soldiers in the Soviet Union is ambiguous. On the one hand in some historical moments their participation and active assistance was necessary. On the other hand the authorities were afraid of raise of Islamic and nationalistic sentiments. In 70-es and 80-ies, as we know, the situation became more complicated, as the number of Muslims comparing to Slavonic population increased, and the authorities had to do something with it.

However, in spite of the Soviet Muslim soldiers proven themselves well, first of all identifying themselves as Soviet soldiers, the officials preferred to limit their presence on the higher military positions. Generally, such a delicate issue as involvement of soldiers whose specific identity considerably determines their perception of reality, regulates the everyday life and keeps them within certain frames is very interesting topic and it requires a detailed research.

References

1. The Ethnic Factor of the Soviet Armed Forces: the Muslim Dimension, Santa Monica, CA, 1960, p. 3.
2. Bennisgsen A. 'Islam in the Soviet Union' // Journal of South Asian and Middle Eastern Studies. Villanova, 1985. - Vol. 8. № 4. - P.115-133.
3. Айдар Хабутдинов, «К 70-летию Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана (САДУМ)», <http://www.islamsng.com/kaz/falls/7326> - 08.02.2016]
4. Л.С. Гагагова, «Советская этнополитика, 1930-1940-е годы. Сборник документов», М. 2012 г., pp. 318-326, 326-329.
5. S. Enders Wimbush and Alex Alexiev // 'Is the Soviet Union Islam's Best Friend? Not Exactly', Rand Corporation, 1980, Document Number P-6529, p.1.
6. Jiayi Zhou, University of California, Berkeley, The Muslim Battalions: Soviet Central Asians in the Soviet-Afghan War // Journal of Slavic Military Studies, 2012. - pp. 303, 305, 312, 315, 325.
7. Christian Bleuer, 'Muslim Soldiers in Non-Muslim Militaries at War in Muslim Lands: The Soviet, American and Indian Experience', Journal of Muslim Minority Affairs 2012, 1–15, First article, pp.4, 5.

ПРОБЛЕМА АФГАНИСТАНА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И УЧАСТИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ И НЕРЕГИОНАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ (2001-2011 ГГ.)

Малбаков Д.М.¹, Сарыбаев М.С.²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, факультет международных отношений, Казахстан, г. Алматы

E-mail: malbakov.darkhan@mail.ru

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, факультет международных отн.

Аннотация. В статье производится анализ одной из ключевых проблем безопасности для стран Центральной Азии и Республики Казахстан – афганская проблема. В статье системно проанализированы факторы, влияющие на безопасность Исламской Республики Афганистан, а также влияние проблемы Афганистана на Республику Казахстан, роль афганской проблемы во внешней политике Казахстана, Текущие проблемы, риски и угрозы для национальной безопасности стран Центральной Азии, интересы внерегиональных факторов как США, НАТО, Россия, позиция стран региона ЦАР и возможные сценарий развития ситуаций в Афганистане.

Ключевые слова: политика, внешняя, безопасность, национальная, Россия, Казахстана, Центральной, афганская, Азии, Казахстана, НАТО, проблема, страны

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ АУҒАНСТАН МӘСЕЛЕСІ МЕН АЙМАҚТЫҚ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ЕМЕС АҚТОРЛАР (2001-2011 ЖЖ.)

Малбаков Д.М., Сарыбаев М.С.

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия мемлекеттері мен Қазақстан Республикасы үшін өзекті мәселелердің бірі – Ауғанстан мәселесі сараланған. Мақалада Ауғанстан Ислам Республикасының қауіпсіздігіне әсер етуші факторлар мен Ауғанстан мәселесінің Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы орны, ағымдағы проблемалар, Орталық Азия елдерінің ұлттық қауіпсіздігіне тиетін қауіп-қатерлер, АҚШ, НАТО, Ресей сияқты аймақтық емес факторлардың мүдделері, Орталық Азия мемлекеттерінің позициялары мен Ауғанстан мәселесіндегі мүмкін сценарийлер қарастырылған.

Түйін сөздер: ауған мәселесі, Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты, Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі, Орталық Азия мемлекеттері, НАТО, Ресей

THE PROBLEM OF AFGHANISTAN IN THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND PARTICIPATION OF REGIONAL AND NON-REGIONAL ACTORS (2001-2011)

Malbakov D.M., Sarybaev M.S.

Abstract. In the article there is an analysis of one of the key security issues in Central Asia and the Republic of Kazakhstan - the Afghan problem. Article systematically analyzes the factors influencing the security of the Islamic Republic of Afghanistan and the impact of the problems of Afghanistan to the Republic of Kazakhstan, the role of the Afghan problem in Kazakhstan's foreign policy, the current challenges, risks and threats to the national security of the Central Asian countries, the interests of extra-regional actors as the US, NATO , Russia, the position of the CAR countries in the region and possible development scenarios in Afghanistan.

Keywords: Afghan problem, Kazakhstan's foreign policy, national security of Kazakhstan, Central Asia, NATO, Russia

Проблема Афганистана - ключевая для безопасности Центральной Азии и национальной безопасности Казахстана. Чрезвычайно важно - знать и понимать стратегию и планы Запада в отношении этой страны - источника военно-политических, религиозных и наркотических угроз.

В геополитическом контексте Афганистан затрагивает безопасность широкого региона, включая Южную Азию, Средний и Ближний Восток, СНГ, КНР.

Внутриполитическое положение в Афганистане остается крайне неустойчивым. Но и западные союзники не в состоянии обеспечить контроль на всей территории страны и между Кабулом и западными союзниками существует ряд противоречий. Саммит ОБСЕ в Астане 2010 вновь продемонстрировал, насколько сильное влияние на безопасность Центральной Азии и шире Центральной Евразии — имеет военно стратегическая ситуация в Афганистане и вокруг него.

Ситуация осложняется тем, что США приступили к изменению своей стратегии в Афганистане.

Вследствие своего географического положения, сложной внутриполитической ситуации, глубокой вовлеченности в теневую часть мировой экономики, Афганистан и в начале XXI века - в центре сложного переплетения интересов многих государств и негосударственных сил.

Изменения в стратегии США. В последнее время среди американских экспертов речь идет о создании в Афганистане т.н. «государства децентрализованной демократии»[1], что на определенных условиях должно стать приемлемым вариантом для США. При таком варианте будет сохранено централизованное государство (с широкой автономией регионов и установлении демократических институтов), обладающее контролем для того, чтобы не допустить использование территории Афганистана для дестабилизации Пакистана или планирования атак против США.

Принятие такого решения явилось бы частичным признанием афганских реалий, которые установились после 2001 г. Власть многих губернаторов и местных чиновников, держится не на мандате центрального правительства. Местные руководители правят скорее благодаря собственным структурам, обеспечивающим их экономическую силу и безопасность, а также функционирующих вне правовых рамок, но при молчаливом согласии Кабула.

Администрация Обамы признала, что централизованная демократия для Афганистана - это слишком амбициозная задача. Нынешний курс направлен в сторону децентрализации; вопрос лишь в том, насколько далеко данный процесс должен пойти и в состоянии ли афганские и американские чиновники успешно управлять этим переходом.

Изменения в стратегии НАТО. Анализ стратегии НАТО в Афганистане и развитие событий начиная с 2010 г. дают возможность очертить перспективы дальнейшего пребывания Североатлантического альянса в этой стране.

Очевидно, что НАТО под давлением своих европейских членов основной упор в видоизмененной стратегии будет делать на принцип «афганизации» безопасности, то есть основные усилия направлять на подготовку афганской полиции и армии, которые к 2015 должны были взять на себя всю полноту ответственности за безопасность в стране.

Поскольку сегодня европейские члены НАТО делают ставку на усиление подготовки собственных сил безопасности Афганистана, то в дальнейшем отправка в эту страну не столько армейских частей, сколько специалистов, способных профессионально обучить афганские подразделения будет и далее практиковаться Западом.

Руководство НАТО и Соединенных Штатов будет продолжать обозначившуюся в 2009 г. линию на негласную политическую амнистию талибов. Возможны переговоры с умеренными лидерами «Талибана» и предоставления последним шансов для официального участия в

политической жизни Афганистана. В долгосрочной перспективе, рано или поздно, контингентам НАТО и США придется покинуть страну полностью, а центральное правительство Кабула останется один на один с талибами. Между тем даже сам факт переговоров НАТО с талибами, а тем более их возвращение во власть, по сути, будет означать неудачу политической миссии альянса в Афганистане, поскольку Западу придется признать, что он так и не смог справиться с присутствием талибов в стране.

Осознавая свою ресурсную ограниченность, в том числе в плане подготовки афганских сил безопасности, НАТО, вероятнее всего, будет постоянно ставить вопрос о расширении международного участия в Афганистане. Это возможно за счет подключения к миротворческой операции разных международных и региональных гуманитарных и иных организаций, готовых взять на себя задачи политической и социально-экономической реконструкции страны.

Россия и Афганистан. Интересы России, связанные с Афганистаном, носят, политический (безопасность), нежели экономический характер. Они завязаны на угрозах, исходящих с территории этой страны, в первую очередь радикального исламизма и транзита наркотиков. В более широком геополитическом контексте опасения России концентрируются вокруг военностратегической активности США и их союзников по НАТО в регионе.

В региональном плане Россия на фоне усиливающейся децентрализации Афганистана возвращается к поддержке Северного альянса (создание т.н. «пояса безопасности»).

При всех сложностях отношений России с Западом существуют сферы, где их сотрудничество неизбежно будет крепнуть. Одно из первых мест в этом отношении, безусловно, занимает Афганистан.

В январе 2009 г. в Брюсселе состоялось первое после войны на Кавказе заседание Совета Россия

—НАТО на уровне начальников генштабов, ключевой темой которого стало сотрудничество в Афганистане. Была озвучена готовность России обучать афганских специалистов в российских вузах, восстанавливать объекты народного хозяйства Афганистана. Россия готова помочь Афганистану восстановить там 142 объекта индустрии и инфраструктуры, построенные в советское время. Москва рассчитывала, что все подряды получит без тендеров, а финансировать их будет мировое сообщество. Однако данный проект не был реализован вследствие неготовности (или нежелания) Запада его финансировать.

За исключением военных поставок Афганистан заинтересован не столько в российских товарах, сколько в российских капиталах. Наиболее перспективными для России могли бы стать инвестиции в добычу полезных ископаемых. Многие месторождения - нефти, газа, меди - были найдены советскими геологами. Интерес представляют месторождения нефти на севере страны, с годовым объемом добычи около 1 млн. т. при общем объеме запасов Афганистана оцениваемых в 40 млн. т нефти и 137 млрд. кубометров природного газа.

Прогресс отмечен в сфере борьбы с наркотиками. С 2010 г. Россия помогает решению этой задачи: благодаря соглашению о транзите со странами НАТО и, предоставляя афганским госслужащим, возможность обучаться в сфере предотвращения незаконного оборота наркотиков.

Российско-американское соглашение о сотрудничестве в борьбе с наркоугрозой из Афганистана подписано 4 февр. 2010 в Москве. Основная цель совместной работы - сокращение посевов опиийного мака в этой стране и пресечение наркотрафика в Россию и другие страны Европы.

Россия и Афганистан поддерживают реализацию важных проектов в области железнодорожного транспорта и энергетики, в частности проектов формирования системы передачи электроэнергии из Таджикистана в Афганистан и Пакистан CASA-1000 и строительство газопровода Туркмения— Афганистан—Пакистан—Индия.

Афганистан и Центральная Азия. Афганистан по-прежнему остается наиболее критическим

фактором безопасности Центральной Азии. Все эксперты абсолютно уверены, что талибы не останутся, вернув себе власть в Афганистане. Следующей целью, вероятнее всего, станет Исламабад. Лавирование экс- президента Пакистана Первеза Мушаррафа и его спецслужб между отношениями с США и заигрыванием с «Аль-Каидой» и талибами было возможно относительно мирное время. Но тотальный кризис в Афганистане с уходом оттуда сил коалиции чреват любыми экстремальными событиями вплоть до военного переворота, в результате которого пакистанское ядерное оружие может оказаться в руках экстремистов.

Другим направлением экспансии талибов могут стать центральноазиатские государства. В последние годы обозначились новые цели - захват месторождений урановых руд и заводов по их переработке. В Казахстане, Кыргызстане, Таджикистане и Узбекистане сосредоточены огромные залежи урана, функционируют мощности по его переработке. Исходя из этих целей страны ЦА потенциальные объекты экспансии исламистов.

Таким образом, среди представителей экспертного сообщества и спецслужб нет единой точки зрения на дальнейшее развитие событий. Некоторые эксперты склонны считать, что опасность преувеличена и прямой угрозы стабильности Центральной Азии нет. Однако ряд осведомленных специалистов придерживаются мнения, что скрытая активность исламистов и экстремистов достаточно высока. Она тесно переплетена с криминальной деятельностью и наркобизнесом.

Позиция Казахстана. Республика Казахстан занимает достаточно активную позицию в отношении Афганистана. На Лондонской конференции по Афганистану в 2006 г. Астана поддержала Договор по Афганистану между правительством ИРА и международным сообществом, который позволил определить перспективы и временные рамки восстановления афганской экономики, перечень социально-экономических проектов, актуальные проблемы региональной безопасности, в т.ч. проблему борьбы с наркотиками.

В июне 2008 на Парижской международной конференции Казахстан поддержал Стратегию национального развития до 2013 г. Между РК и ИРА происходит взаимодействие и в рамках ШОС, ОБСЕ (Астанинский саммит 2010 г.), СВМДА и ПИМ НАТО.

В 2009-11 гг. Казахстан выделил 1,5 млн. долл. согласно Плану содействия Афганистану. В 2008 г.

Казахстан выделил 2,4 млн. долл. для реализации проектов по строительству школ на территории ИРА. В рамках международной поддержки образования в Афганистане Казахстан выделил 50 млн. долл. на обучение афганских студентов в Казахстане.

В период 2006-2010 выработана повестка дня экономического сотрудничества между РК и ИРА которая включает в себя строительство Казахстаном железной дороги в Афганистане, инвестирования в разведку и добычу минеральных ресурсов (нефти, газа, железной руды, каменного угля, меди) на территории ИРА Торговый оборот между двумя странами вырос в период 2007-2010 с 196,5 млн. до 290 млн. долл. в основном за счет казахстанского экспорта.

В целом, Астана поддерживает все мирные инициативы и процессы по урегулированию конфликта в Афганистане. В Казахстане существует ясное понимание важности Афганистана для сохранения региональной безопасности в Центральной Азии. В мае 2011 г. Казахстан направил в ИРА ограниченный персонал (в составе 4 чел.), в миссию которого входит дипломатическое и техническое обеспечение гуманитарной помощи со стороны РК.

Вероятные сценарии развития ситуации в Афганистане. В настоящее время специалисты обсуждают в основном три вероятных сценария развития событий. Сценарий № 1 носит идеальный характер и потому невозможен. В этой версии развития событий войска коалиции одерживают сравнительно быструю победу, создают эффективные государственные институты, закладывают прочные основы гражданского общества и покидают страну. Но даже при таком фантастическом сценарии нельзя гарантировать необратимость перемен. Остается вероятность

постепенной реставрации конфликта с возвратом талибов.

В соответствии со сценарием № 2 войска коалиции покидают Афганистан полностью, не одержав победы. Причины такого исхода связаны с невозможностью достижения военного успеха, то есть установления контроля над всеми провинциями, включая и те, где размещены войска коалиции, а также с недостаточностью финансовых средств, неверностью союзников по коалиции. Отсутствие позитивных результатов вынуждает Вашингтон отказаться от планов по умиротворению Афганистана. Официально американская миссия объявляется успешно завершённой, но фактически уход вооружённых сил США означает поражение.

Наиболее вероятен сценарий № 3, в его пользу говорят и нынешние действия американской администрации: противостояние с талибами затягивается на неопределённо долгий срок, и окончательное решение «афганского вопроса» раз за разом откладывается. Собственно говоря, именно в этой постоянной отложенности и состоит решение. На такой сценарий указывает то, что Обама объявлял об усилении американской группировки в Афганистане. Таким образом, Следуя логике Обамы, временное наращивание численности войск - кратчайший путь к их окончательному выводу.

Некоторые эксперты высказывают предположение, что окончательно разобраться и с талибами, и с их союзниками, которых считают «международными террористами», может помочь реставрация ситуации противостояния между «северянами» и талибами в новых условиях и с новыми возможностями. Однако такое впечатление в корне неверно.

«Северный альянс», опиравшийся в основном на национальные меньшинства, смог в конце концов удержать под своим контролем лишь около 10% территории страны (в конце 1990-х). И если бы не помощь России, Ирана и центральноазиатских государств (Таджикистана и

Узбекистана), и прямое вмешательство США и их союзников в 2001, «Северный альянс» не только не смог бы предъявлять претензии на власть в общенациональном масштабе, но и просто, скорее всего, не выстоял бы. Можно предположить, что с прямой военной помощью США и стран НАТО и при возможном содействии Пакистана (чья позиция в афганском вопросе сейчас гораздо сложнее и неоднозначнее, чем его безоговорочная поддержка талибов в конце 1990-х) «северяне» смогли бы контролировать гораздо большую территорию, а, возможно, и нанести ещё одно военное поражение талибам. Но подобное развитие событий маловероятно. Ставка только на национальные меньшинства, которые ни порознь, ни вместе, никогда не могли объединить Афганистан, не принесет иных результатов и в дальнейшем.

Периодически, те иные силы внутри Афганистана или вне его выступают с различными инициативами, планами и предложениями по урегулированию конфликта. Президент Карзай ранее предлагал предоставить амнистию боевикам «Талибана», которые сложат оружие. Он также неоднократно изъявлял готовность вступить в прямой контакт с лидером движения Муллою Омаром[3].

В 2009 году стороны уже пытались договориться о прекращении войны в Афганистане. В Саудовской Аравии под патронажем короля Абдаллы прошло несколько раундов переговоров. Однако в итоге стороны не смогли договориться. Препятствием стало требование талибов о немедленном выводе из Афганистана всех иностранных войск.

Талибы выдвигают собственные условия Х.Карзаю: они якобы больше не хотят править государством, но требуют полного вывода иностранных войск из Афганистана, введения закона шариата и организации совета, в котором приняли бы участие старейшины со всей страны под предводительством муллы Омара.

Основные условия, на которых «Талибан» готов сложить оружие и начать переговоры, известны. Это - изменение конституции страны, вывод иностранных войск, признание ДТ в качестве части афганской политической системы, открытие представительств «Талибана» в городах Афганистана, исключение руководителей движения из «чёрного списка» Совета

Безопасности ООН и, наконец, освобождение всех талибов из тюрем. Реализация первого условия, согласно афганскому законодательству, зависит от решения джирги. Карзай рассчитывает, что реализация его планов по национальному примирению и реинтеграции позволит привлечь не менее 70% афганских талибов к мирной жизни.

В январе 2010 г., накануне международной конференции по Афганистану в Лондоне было известно о том, что правительство Х.Карзая разработало новый план примирения с «Талибаном»[4]. Приверженцам этого движения, которые перейдут на сторону властей, будут предложены рабочие места, возможности получить образование, им будет обеспечена безопасность. Главным элементом нового плана стали гарантии безопасности амнистированным. Они не должны будут подвергаться арестам, их защитят и от возмездия со стороны мятежников. США в целом одобрили план. Афганское правительство рассчитывало, что финансировать его будет мировое сообщество. Однако, на реализацию плана потребовалось бы не менее 1 млрд. долл.

Выдвигались и другие альтернативы разрешения афганской проблемы рядом других внерегиональных акторов. К примеру, на Лондонской конференции Великобритания выдвинула (согласованный с США и другими членами НАТО) план урегулирования конфликта в Афганистане: безопасность, управление и развитие, региональные отношения. Согласно этому плану, к концу 2010 численность афганской национальной армии должна составить 134 тыс. человек, а афганской национальной полиции — 109 тыс. человек. То есть, подразумевалась передача контроля за безопасностью в стране афганским силовым структурам.

План подразумевал и создание международного фонда по реинтеграции. Средства из него пойдут на поддержку тех боевиков «Талибана», кто захочет вернуться к мирной жизни. Наконец, третий блок итогового документа - подразумевал более тесную координацию действий между афганскими силами (вкл. МССБ) и - соседними странами, прежде всего Пакистаном. План был рассчитан на то, что доноры внесут в специальный международный фонд не менее 500 млн. долл.

На практике Западом сделан ряд шагов по размораживанию ситуации и расколу талибов. По инициативе западных держав был начат процесс изъятия имен полевых командиров и политических деятелей движения «Талибан» из черных списков ООН. Совет Безопасности ООН «реабилитировал» 5-х бывших деятелей, занимавших официальные посты у талибов, создавая стимулы для раскола врага. Ранее Россия как постоянный член СовБеза блокировала такие попытки.

Стратегия американцев по «пуштунизации» афганской власти состоит из двух элементов. Прежде всего, США и их союзники намерены захватить или ликвидировать наиболее одиозных представителей антизападной коалиции (куда входят как талибы, так и другие радикальные группировки, состоящие в основном из пуштунов). А затем пустить во власть «умеренных» талибопуштунских боевиков, имеющих мотивом этнический национализм, а нерелигиозный фундаментализм.

США формально дистанцируются от переговоров, настаивая, что диалог с талибами должно вести правительство Карзая. Но наблюдатели неизменно отмечают растущее внутривластное давление на администрацию Обамы, от которого требуют либо поскорее закончить дорогостоящую и кровопролитную войну, либо продемонстрировать, что его стратегия наращивания сил приносит плоды. Кроме того, европейские союзники США, тоже уставшие от афганской войны, давят на Вашингтон, требуя от него быть более лояльным к межафганским переговорам.

Заключение. США не смогут полностью оставить Афганистан (и прекратить поддержку Пакистана в борьбе с собственными исламистами), не рискуя при этом поставить под угрозу собственную безопасность и безопасность своих многочисленных союзников и клиентов, в т.ч. в регионе Среднего и Ближнего Востока.

Скорее, военное присутствие США (и НАТО) будет и далее сокращаться, хотя и не такими масштабными темпами, как в Ираке. Предположительно, США будут вынуждены держать в Афганистане от 30 до 50 тыс. чел. своего контингента, чтобы не допустить полной дестабилизации военно-политического положения в стране.

Важно отметить, интересы основных мировых игроков (США, Россия, Китай), во многом противоречащие на глобальном уровне, полностью совпадают в Афганистане - любой ценой обеспечить там стабильность.

Интересы РК и стран ЦА состоят в том, чтобы военное присутствие сил НАТО в Афганистане продолжалось достаточно долго с целью стабилизации здесь обстановки. Однако в перспективе Запад рано или поздно поставит вопрос о расширении участия государств ЦА в реконструкции Афганистана. Это поставит страны региона перед сложным политическим и экономическим выбором.

Список использованных источников

1. Асефи А.А. Интервью журналу «Азия и Африка сегодня». М., 1995, № 10, с. 13
2. Булатов Ю.А. К вопросу о возникновении революционно-демократического движения в Афганистане (очерк из истории халь-кизма).- М.: МГИМО, 1992.- 164 с.
3. Афганистан: война и проблемы мира.- М.: ИВ РАН, 1998
4. Средний Восток. История и современность.- М.: МГИМО, 1995.- с. 104-141
5. Давыдов А.Д. Афганистан: куда ведут страну талибы?// Азия и Африка сегодня.- 2000.- № 6.
6. Умнов А. Афганистан: история, опрокинутая в прошлое// Азия и Африка сегодня.- 1999.- № 2.- с. 31-35
7. Соглашение о временных мероприятиях в Афганистане, на срок до формирования постоянных государственных институтов, 05.12.2001 г. //http://www.un.org/News/dh/latest/afghan/afghanagree.htm9. (дата обращения 20.05.2016)
8. Афганистан в начале XXI в. (Сб. статей. Под ред.В.Г.Коргун). М.:Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004.-208с.

References

1. Asefi A.A. Interv'yu zhurnalu «Aziya i Afrika segodnya». М., 1995, № 10, s. 13
2. Bulatov Y.A. K voprosu o vzniknovenii i revolyutsionno-demokraticeskogo dvizheniya v Afganistane (ocherki iz istorii khal'-kizma) .- М .: MGIMO, 1992.- 164 s.
3. Afganistan: vojna i problemy mira.- М .: IV RAN, 1998
4. Sredniy Vostok. Istoriya i sovremennost'-. М .: MGIMO, 1995.- s. 104-141
5. Davydov A.D. Afganistan: kuda vedut stranu taliby // Aziya i Afrika segodnya.- 2000.- № 6.
6. Umnov A. Afganistan: istoriya, oprokinutaya v proshloye // Aziya i Afrika segodnya.- 1999.- № 2.- s. 31-35
7. Soglasheniye o vremennykh meropriyatiyakh v Afganistane, na srok do formirovaniya postoyannykh gosudarstvennykh institutov, 05.12.2001 g. //http://www.un.org/News/dh/latest/afghan/afghanagree.htm9.(Reference date 20/05/2016)
8. Afganistan v nachale XXI v. (Sb. Stately. Pod red.V.G.Korgun). М.: In-t izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka, 2004.-208s.

ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ ӨЗБЕК – ТӘЖІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Мармонтова Т.В., Шадаева Ш.А.

Аңдатпа. Бұл мақалада екіжақты қарым-қатынастардың шарттық құқықтық базасы, экономикалық қатынастардың кезеңдері мен сыртқы сауда айналымы талданады. Қазіргі уақытта тараптар көлік, энергетика, мәдениет, және басқа да салаларда саяси диалог белсенділігін және шекаралық ынтымақтастықты арттыруды көздейді. Сауда қатынастарының дамуына Өзбекстан мен Тәжікстанда өнеркәсіптік көрмелер өткізу ықпал етуі тиіс. сондай-ақ Айта кетейік екі республика Қазақстанда өтетін ЭКСПО – 2017 ге де қатысуларына болады. Екі ел арасында шекара аумақтары бойынша келіспеушіліктер орын алуда, өзбек - тәжік арасындағы қарама-қайшылықтар өзінің дамуы бойынша ең созылыңқы болып табылады. Бұл екі мемлекет этникалық, тарихи,мәдени және экономикалық жағынан өзара тығыз байланысқан. Алайда келіспеушіліктер екі мемлекеттің Брнаы мүшелерінің көмегімен шешіліп, реттелуі мүмкін.

Түйін сөздер: соғысы, теміржол, саясат, экономика, қақтығыстар, этникааралық, диаспора, шиеленіс, режим, көлік, байланыстары, Рогун, СЭС, визалық, шекаралық, дау.

УЗБЕКСКО-ТАДЖИКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В НОВОЕ ВРЕМЯ

Мармонтова Т.В., Шадаева Ш.А.

Аннотация. В данной статье анализируется договорная правовая база двусторонних отношений, этапы экономических отношений и внешнеторговый оборот. В настоящее время стороны нацелены на повышение активности политического диалога и приграничного сотрудничества в транспортной, энергетической, культурной и других сферах. Развитию торговых отношений должно способствовать проведение промышленных выставок в Узбекистане и Таджикистане. также стоит отметить, что две республики также могут принять участие в ЭКСПО – 2017 в Казахстане. Между двумя странами возникают разногласия по пограничным территориям, наиболее продолжительными по своему развитию являются узбекско - таджикские противоречия. Эти два государства тесно связаны этнически, исторически,культурно и экономически. Однако разногласия могут быть разрешены и урегулированы с помощью постоянных членов обоих государств.

Ключевые слова: война, железная дорога, политика, экономика, конфликты, межэтническая, диаспора, напряженность, режим, транспорт, связи, Рогун, ГЭС, виза, граница, спор.

UZBEK-TAJIK RELATIONS IN THE NEW AGE

Marmontova T.V., Shadaeva Sh.A.

Abstract. This article analyzes the contractual legal framework of bilateral relations, the stages of economic relations and foreign trade turnover. Currently, the parties intend to increase the activity of political dialogue and cross-border cooperation in transport, energy, culture and other areas. The development of trade relations should be facilitated by holding industrial exhibitions in Uzbekistan and Tajikistan. it should also be noted that the two republics can take part in the EXPO – 2017 in Kazakhstan. There are disagreements between the two countries over the border territories, and the Uzbek - Tajik confrontation is the most protracted in its development. These two states are ethnically, historically,culturally and economically closely connected. However, disagreements can be resolved and settled with the help of Brna members of the two states.

Keywords: war, railway, politics, economy, conflict, interethnic, Diaspora, tension, regime, transport, relations, Rogun, SES, visa, border, dispute.

Тәжікстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы дипломатиялық қарым-қатынас 1992 жылдың 22 қазанында құрылған. 1995 жылдан бастап Тәжікстан Республикасының Ташкент қаласында елшілігі жұмыс істейді. 1998 жылдың 15 мамырынан бастап, Душанбеде өзбек елшілігі қызмет етуде. Тәжікстан, осы екі мемлекет көршілес мемлекет болса да, сол кезде Ташкент қарым-қатынас орнатқан мемлекеттер ішінде 55 орында болды.

Екі ел арасындағы екіжақты қарым-қатынастың құқықтық негізін мемлекетаралық, үкіметаралық және ведомство аралық деңгейде қол қойылған 111 келісімдер мен шарттар құрайды.

Ынтымақтастықтың негізгі бағытын анықтайтын маңызды құжаттар: ТР және ӨР арасындағы 1993 жылдың 4 қаңтарында Ташкентте қол қойылған достық, тату көршілік және ынтымақтастық туралы Келісім және 2000 жылдың 15 маусымында қол қойылған ТР мен ӨР арасындағы мәңгілік достық туралы Келісім. Осы құжаттарда, тараптар екіжақты қарым-қатынастардың негізгі қағидаттарын айқындады, яғни өзара тәуелсіздікті және ұлттық егемендікті құрметтеу, теңдік, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, мемлекеттік деңгейде және шаруашылық субъектілерінің деңгейінде де, экономикалық қарым-қатынастарды өзара тиімді серіктестік қарым-қатынас орнату үшін олардың өзара талпынысы [1].

Өзбекстан Республикасы мен Тәжікстан Республикасы арасындағы екіжақты қарым-қатынастың шежіресі

Мерзімі	Оқиға	Сипаттамасы
4 қаңтар 1998 жыл	ТР Президенті Эмомали Рахмон ресми іс-сапармен Өзбекстан Республикасында ӨР Президенті И.Каримов шақыруымен болды.	Бұл сапар тәжік-өзбек екіжақты қарым-қатынастарын жандандыруда айтарлықтай серпін берді.
4 ақпан 1998 жыл	Душанбеге Өзбекстан Республикасының Премьер-министрі У.С. Султанов барып қайтты	Сапар барысында екі ел арасындағы бірнеше құжаттарға қол қойылды.
маусым 2000 жыл	ӨЗ Президенті И.Каримовтың Душанбеге алғашқы ресми сапары	Сапар барысында сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық және гуманитарлық салалардағы екіжақты қарым-қатынастардың жай-күйі мен болашағын қарастырды.
2001 жылдың аяғы	Тәжікстан Республикасының Президенті Эмомали Рахмонның Өзбекстан Республикасына жұмыс сапары.	Сапар нәтижесі бойынша, тәжік-өзбек қатынастарындағы тұтас спектр бойынша мәселелердің шешу жолдары анықталып бекітілді.
5 қазан 2002 жыл	Тәжікстан мен Өзбекстан арасындағы тәжік-өзбек Мемлекеттік шекарасы туралы Келісімге қол қойылды.	Қазіргі таңда шекараның қалған 60 км бөлігін түпкілікті талқылау жұмыстары жалғасуда.
22 тамыз 2002 жыл	Үкіметаралық комиссияның бірінші отырысы.	Сауда-экономикалық ынтымақтастық мәселелері бойынша өзбек-тәжік үкіметаралық бірлескен комиссия құрылды.
18 ақпан 2009 жыл	Үкіметаралық комиссияның екінші отырысы.	Үкіметаралық комиссияның екінші отырысында көпжақты қарым-қатынасқа қатысты әртүрлі мәселелер қаралды.
27 сәуір 2010 жыл	Ташкентте ТР Премьер-министрінің орынбасары М.Алимардон мен ӨР Премьер-министрінің бірінші орынбасары Р.Азимовтың кездесуі өтті.	Сауда-экономикалық ынтымақтастық туралы келіссөздер өткізілді.

22 мамыр 2010 жыл	Ташкентте ТР Сыртқы істер министрі Х.Зарифи мен ӨР Сыртқы істер министрі В.Норовтың кездесуі	Кездесу барысында тараптар өзекті аймақтық және жаһандық мәселелер бойынша, сондай-ақ Орталық Азиядағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайту мәселелері бойынша пікір алмасылды.
5 қаңтар 2012 жыл	Ташкентте ТР Премьер-министрінің орынбасары М.Алимардон мен ӨР Премьер-министрінің бірінші орынбасары Р.Азимовтың кездесуі өтті.	Екіжақты қарым-қатынастардың мәселелері қарастырылды.
17-18 ақпан 2012 жыл	Ташкентте ТР Білім министрі Н.Саидовтің ӨР жалпы білім беру министрі Ш.Темировпен және жоғары және орта арнайы білім беру Министрі Б.Ходиевпен кездесулері өтті.	Кездесу барысында қазіргі таңдағы білім беру саласының жағдайы мен мәселелері, сондай-ақ екі ел арасындағы ынтымақтастықтың мәселелері қаралды.
4-6 маусым 2012 жыл	ТР Ұлттық қауіпсіздік жөніндегі мемлекеттік комитетінің төрағасы С.Ятимов пен ӨР Ұлттық қауіпсіздік қызметінің төрағасы Р. Иноятовтың кездесуі өтті.	Болашақта аймақтағы қауіпсіздік пен тұрақтылық саласындағы ынтымақтастықты нығайтуға қосқан бірқатар жұмыс жүргізілді.
Маусым 2014 жыл	Ташкентте сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі бірлескен тәжік-өзбек үкіметаралық комиссиясының III отырысы өтті.	Кездесу барысында тараптар, екі жақты ынтымақтастықтың өзекті мәселелерін, соның ішінде көлік және коммуникация саласындағы әріптестікті дамыту және сауда-экономикалық қарым-қатынастардың жағдайы мен келешегі, кедендік қызмет және басқа да мәселелер арасындағы ынтымақтастықты талқылады. Осы кездесу барысында тараптар екіжақты және көпжақты қарым-қатынастарды құрайтын, саяси, мәдени, гуманитарлық, экономикалық және басқа да салаларда, экономикалық даму және ынтымақтастық барлық негізгі мәселелерді шешудің кілті болып табылады деген қорытындыға келді.
Қыркүйек 2014 жыл	Душанбеде Тәжікстан Президенті Эмомали Рахмон мен Өзбекстан Президенті Ислам Каримовтің кездесуі	Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы саммиті шеңберінде
24-25 желтоқсан 2014 жыл	Көршілес елдердің дипломатиялық қатынастар орнатқан 23 жыл ішінде Сыртқы Істер Министрліктерінің алғашқы кеңесінің өтуі.	Екі елдің делегациялары қарым-қатынастарды дамытудың жағдайы мен келешегін талқылады және маңызды аймақтық және халықаралық мәселелер бойынша пікір алмасты. Сонымен қатар, сауда, экономика, көлік және байланыс саласындағы ынтымақтастықты, мәдени-гуманитарлық және басқа да салаларды дамыту, қолданыстағы нормативтік-құқықтық базаны кеңейту мен нығайту мәселелері қарастырылды. Екіжақты тауар айналымында тауарлар мен қызметтер номенклатурасын әртараптандыруда, қолданыстағы әлеуетті іске асырудағы өзара қызығушылық аталынып өтті. Тараптар ШЫҰ және ТМД дамуы мен перспективалары туралы мәселелерді, сонымен қатар, осы ұйымдар шеңберіндегі екі мемлекеттің ынтымақтастығына байланысты мәселелерді қарастырып, пікір алмасты. Тәжікстан Өзбекстанның ШЫҰ әлеуетін нығайтуға бағытталған күш-жігерін жоғары бағалады.

Кестедегі мәліметтерді талдау, екі ел арасындағы ресми байланыстың деңгейі төмен екенін көрсетеді. Негізінен, бұлар ресми қарым-қатынастарға ие мемлекеттерге тән хаттама сапарлары болып табылады, бірақ соның өзінде, екі онжылдықтан астам уақытта олардың саны көп болмады.

Байланыстардың белсендірілгендігін 2010 және 2012 жылдарда, яғни мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас нашарлаған кезінде байқауға болады [2].

Үкіметаралық комиссия қызметінің талдауы қызығушылық тудырады. Бүгінгі күнге дейін отырыстардың саны 3 болды, бұндай құрылым жұмысының қорытынды құжаттары ретінде декларациялар болады, бірақ олардың тиімділігі жоғары емес.

Тәжікстанның бастапқы тәуелсіздік алған жылдардан бастап бастан кешкен ауыр күйзелістерімен байланысты, бұл мемлекеттің шетел елдерімен емес, тіптен ең жақын көршілерімен (соның ішінде Өзбекстан Республикасымен) экономикалық қатынастарын сараптау қиындыққа әкеп соқтырады.

XXI ғасырдағы экономикалық қатынастар статистикасының сараптамасына тоқталар болсақ, 2006 жылы Өзбекстанның сыртқы сауда айналымында Тәжікстан үлесі 1,7% құрады, сонымен қоса, өсу қарқыны 2005 жылға 119,8% дейін жетті. Осыған қарамастан, Тәжікстан экспортқа қарағанда көп импорттайтын мемлекет болып табылады [3].

Экономикалық қарым-қатынастар дамуының деңгейлерін сипаттайтын бірнеше сандарды диаграмма жүзінде көрсете кетер болсақ:

2009 жылы өзбек экспортының көлемі \$143,5 млн. құрады, 2010 жылы - \$120,7 млн., 2011 жылы – \$119,0 млн., 2013 жылы – \$121,0 млн., Тәжікстаннан импорт – \$26,8 млн., \$12,7 млн., \$5,5 млн. және \$11,7 млн., сәйкесінше. Бірақ сарапшылардың пікірінше, бұл деректерде әртүрлі бағалаулар бойынша \$15-24 млн. жететін трансшекаралық сауда және \$5-9 млн.ға жететін контрабанда факторы назарға алынбады.

2014 жылдың қорытындысы бойынша, екіжақты тауарайналым көлемі 160,0 млн. АҚШ долларын құрады. Соңғы жылдардың ішінде екі ел арасындағы сауда қарым-қатынасының оң үрдісі алғашқы рет 2014-2015 жылдары байқалды. Тәжікстан Статистика агенттігінің мәліметі бойынша, 2014 жылдың қорытындысы бойынша Өзбекстанмен тауар айналымының көлемі 2013 жылмен салыстырғанда 9,2%-ға өсті.

Соңғы жылдарда екі ел арасындағы өзара сауда-саттық талдауы, олардың көрсеткіштерінің төмен екендігін дәлелдейді. Басым бөлігі қызмет көрсету саласында. Ортақ қызығушылықты тудыратын, екі елде өндірілген жаңа тауар тарту арқылы, өзара сауда дамуын қамтамасыз ету

және оның номенклатурасын әртараптандыру мақсатында, келісілген шараларды қабылдауға дайын сауда қатынастарында елеулі игерілмеген әлеует бар.

Сауда қатынастарын дамытуда Өзбекстанда және Тәжікстанда өнеркәсіп көрмелерін өткізу ықпал етуі тиіс. Сондай-ақ, Ташкент екіжақты сауда-экономикалық ынтымақтастықты айтарлықтай кеңейтуге, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада, өзара саудада айқын, ашық және болжамды шарттар мен қағидаларды қалыптастыруға мүмкіндік беретін, ТМД аясындағы еркін сауда аймағын құру туралы жаңа Шарттағы Өзбекстан Республикасының қатысуы туралы хаттаманы Тәжікстан ратификациялауын күтеді.

Қазіргі таңда Өзбекстанда тәжік фирмалары мен компанияларының қатысуымен 18 СП өз қызметін атқаруда. 2015 жылдың қаңтар-сәуір айларында өзара сауда көлемі 49,2 млн долларды құрады.

Қазіргі кезде тәжіктің Соғды облысында бірнеше өзбек анклавтары бар, атап айтқанда, Канибадам ауданындағы Равот ауылы. Олар осы даулы аумақта жер учаскелері бар тәжік шекара ауылдарының тұрғындары және өзбек шекарашыларының арасындағы қақтығыстың негізгі көзі болып табылады. Тәжік-өзбек шекарасындағы жерлерден миналарды алып тастау – ең өткір мәселелердің бірі. Тәжік тарапын ескертпестен және делимитация-демаркация мәселелерінің аяқталмағандығын ескерместен, өзбектермен бір жақты тәртіппен жабдықталған 54 миналанған мемлекеттік шекара жерлері анықталды. Шекара 1992-1996 жылдары Тәжікстанда азаматтық соғыстың өткір кезеңінде миналанған болатын. Өзбекстан құқық қорғау органдары тәжік топтарының шекарадан өтіп кету қауіпі бар, биіктігі 3,5 км аспайтын кей таулы шекара жерлерін миналауға тиіс болды. Бұл миналанған жерлер қоршалмаған және белгіленбеген де, сондықтан да, бұл жерлер бейбіт тұрғындар үшін өте қауіпті болып табылады. Бұл, шын мәнінде, 2000 жылы өзбек-тәжік шекарасы арқылы Өзбекстанның оңтүстік өңірлеріне Өзбекстан ислам қозғалысының (ӨИҚ) қаруланған топтарының шекарадан өтіп кетуімен байланысты болды. Өзбекстан Тәжікстанды қаруланған топтарды басқара амайтындығымен кінәлап, әлі демилитацияланбаған бірқатар шекаралық аймақтарды бір жақты тәртіппен миналап тастады. Сол миналардан 100-ге жуық адамдар қаза тапты, 150-ден астам адамдар жараланды, аталғандардың 50%-ы балалар [4].

Өзбек-тәжік қарым-қатынастары өз дамуы бойынша ең созылмалы болып табылады. Аталған мемлекеттер өзара этникалық, тарихи, экономикалық және мәдени байланыстармен байланысқан.

Өзбекстанда ресми түрде 1,5 миллион тәжіктер өмір сүреді. Тәжіктердің жартысынан астамы Өзбекстанның экономикалық жағынан артта қалған аудандарында өмір сүреді – Сурхадарья, Ферғана, Қашқадарья аудандарында. Сонымен қатар, Өзбекстанның тәжіктері арасында саяси өмірге белсенді араласушылық көрініс таппайды. Олар көбінесе өзінің енжарлығымен және өз мүмкіндіктеріне деген сенімсізділігімен сипатталады.

Тәжікстандағы өзбектер – Тәжікстан Республикасындағы ірі этно-лингвистикалық азшылық болып табылады. 2010 жылғы ресми санақ бойынша, олардың саны 926,3 мың адамды құрайды. Тәжік өзбектері – Өзбекстан шекарасынан тыс өмір сүретін өзбектер бойынша, абсолюттілігі бойынша екінші, ал салыстырмалы түрде бірінші орында. Тәжікстандағы өзбектер, өздерінің қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес мемлекеттегі жағдайға әсер ете отырып, елдің саяси және экономикалық өміріне белсенді араласуға, мемлекеттік құрылысқа қатысуға деген атлшынысымен сипатталады. Бұл талпыныстың ең айқын көрінісі, 90 жылдары азаматтық соғыс барысында, этникалық өзбектер Ташкенттің ресми қолдауымен мемлекеттегі болып жатқан жағдайларға елеулі әсерінен байқалады.

Жоғары қақтығыс әлеуетін, этникалық тәжіктер мен өзбектердің тарихи орналасу жағдайы ұлттық мемлекеттердің географиялық орналасу шекарасына сәйкес келмейтіндігі тудырады.

Өзбек-тәжік этникааралық қарым-қатынастарына Ташкент пен Душанбе арасындағы қалыптасқан ауыр мемлекетаралық қарым-қатынас әсер етеді. Өзбек-тәжік қарым-қатынасын одан әрі қиындататын факторлардың бірі, жана күшпен көтерілген екіжақты шекараның

қауіпсіздік мәселесі. Бұл қатынастардың оңай болмауының басты себебі, көшілес екі республикалар арасындағы шиеленісті ресми түрде мойындағысы келмейтіндігінде. Екі ел арасында 2000 жылдан бері визалық режим бар және 20 жыл уақыт бойында әуе және теміржол байланысы жоқ. Тәжікстандағы этникалық өзбектердің және Өзбекстанда этникалық тәжіктердің үлкен топтарының болуы жасырын, бірақ маңызды мәселе болып табылады. Ресми түрде Тәжікстан да Өзбекстан да бір-біріне деген территориялық талаптары жоқ, бірақ 2009 жылы Тәжікстан Президенті, өзінің атышулы сұхбатында, күндердің бір күнінде Тәжікстан өзіне Бұқара мен Самарқандты қайтарып алатындығы туралы мәлімдеді. Бұлар Өзбекстандағы қалалар, бірақ тәжіктердің пікірінше, бұл қалалар олардың тарихы мен мәдениетін сақтап қалған жерлер және Тәжікстанға қайтарылуы тиіс.

Қарым-қатынастардың нашарлауының соңғы сатысын көбінесе «Теміржол соғыс» деп атайды, ол Өзбекстан Тәжікстанға байлаулы жүк вагондарының транзитін тыйым салған кезден басталады.

2008-2009 жылдары Өзбекстан бірнеше рет оның «Қаракөл» қосалқы станциясының дұрыс жұмыс жасамау желеуімен түрікмен электр энергиясының транзитін тоқтатқан. 2009 жылдың ақпан айында Ташкент газ жеткізілімін екі есеге қысқартты. Екіжақты қарым-қатынастардың нашарлауына экономикалық «ынталандыру» әсері тобында, өзбек билігінің ұлттық ауыл шаруашылық өнімдерінің экспортына тыйым салу әсер етті. Нәтижесінде, жеміс-жидектер, көкөністер, кептірілген жемістер Өзбекстаннан көршілес Тәжікстан және Қырғызстанға контрабанда түрінде жетеді, одан өзбек тауарлары емес, тәжік немесе қырғыз тауарлары ретінде Қазақстанға немесе Ресейге кіргізіледі. Бұл экономикалық жағынан тиімді емес және сенімнің нашарлауына алып келеді. Тәжікстанда немесе Қырғызстанда тіркелген нөмерлері бар жүк автокөліктері өзбек шекарашылары тарапынан тіркеу рәсімін жүзеге асыру барысында үлкен қиындықтарға тап болады. 2009 жылдың желтоқсан айында Ташкент тәжіктің Соғды облысы территориясы арқылы өтетін «Ташкент — Андижан» және «Бұқара — Андижан» маршрутында жолаушылар пойызын тоқтатып, шиеленістің ушығуына себепші болды.

2010 жылдың басында өзбек теміржолында әртүрлі себептермен 150 жуық вагондар ұсталынды, ал ақпан айында олардың саны 400 жетті. Тәжікстан премьер-министрінің өзінің өзбек әріптесіне 178 ұсталған вагондар қайта жіберілді, бірақ жалпы теміржолда вагондарды өткізу жағдайы өзгермеді.

Тәжік тарапының айтуынша, 2010 жылдың ақпан айының басынан маусым айының басына дейін Өзбекстанда Тәжікстанға арналған тауарлаары бар 2000 вагон ұсталынған. Оңтүстік Хатлон облысына наурыз айының басынан мамыр айына дейін бірде-бір вагон жіберілмеді. Жалпы алғанда, 2010 жылдың бірінші жартысында Тәжік темір жолдары транзиті көлемі 40% -ға төмендеді. Аграрлы мемлекетте өндірістік қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін аса үлкен маңызға ие отынның жетіспеушілігі егін науқанының күйреу шегіне алып келді.

2011 жылдың қараша айында, Өзбекстан толығымен, өзбек-ауған шекарасында лаңкестік жарылыстың себебінен рельстердің қирағандығын алға тартып, «Термез-Курган-Төбе» темір жол желісін жапты. Өзбекстан БАҚ пайымдауынша, ол терракт болды. Тәжікстан үкіметі бірден Өзбекстанды, осы теміржол арқылы күнделікті пайдалану тауарларын алатын Тәжікстанның оңтүстігін блокада ұйымдастырғанымен айыптады. Душанбе пікірінше, өзбектер жасап отырған Тәжікстанның транспорттық блокадасы, Рогун СЭС жұмыстардың жандануымен байланысты.

2009 жылы Тәжікстан үкіметі халық арасында станция акцияларын орналастыру науқанын бастап, қалпына келтіру жұмыстарын да бастады. Өзбекстан құрылысқа кедергі болғысы келіп, жүк жеткізілімдерін тежей бастады. Рогун СЭС, Амудария ағысының қысқаруына себеп болатын құрылыс, ал Өзбекстан оны өзінің ең басты қауіпінің бірі ретінде санайды. Ел тұрғындарының 3/4 бөлігі ауыл шаруашылығымен айналысатын ауылдық жерлерде өмір сүріп жатыр, суаратын судың тапшылығы өте жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, 2010 жылы тәжік

құрылысшылары Рогун су электр станциясының құрылысы бойынша дайындық жұмыстарын аяқтады және 2011 жылдың маусым айында, олар Вахша арнасын жабуға дайын екендігін жариялады. Ол туралы шешімді мемлекеттік комиссия қабылдайды. Соңғы шешім Дүниежүзілік банктің сараптамасы аяқталғанға дейін кейінге қалдырылды. Алайда, бұл жоба аяқталғаннан бері 2 жылдан астам уақыт өтті, ал бұл мәселе әлі өз шешімін таппады.

2012 жылдың сәуірінен бастап Өзбекстан Қытайға газ жеткізудің шарттық міндеттемелері мен қажеттіліктерінің аяқталуына орай Тәжікстанға табиғи газ жеткізуді тоқтатты. Тәжікстан, Өзбекстанға транспорттық және энергетикалық жағынан қатты тәуелді болғандықтан Ташкентті Тәжікстандағы әлеуметтік және саяси жағдайды тұрақсыздандыруға бағытталған экономикалық қысымды ұйымдастырушы деп айыптады. Ташкент өзінің іс-әрекеттерін тиісті және ақылға қонымды екенін айтып, айыптауларды жоққа шығарды. Екі ел арасындағы теміржол қызметтері мен энергия көздерімен қамтамасыз ету мәселелері маңызды болғанына қарамастан, көптеген бақылаушылар ол екі ел арасындағы басты проблема су ресурстарына деген қарама қайшылықтар екенін баяндауда. Әмудария өзенінің 75 пайызы Тәжікстан аумағында болғанымен, бірақ төменгі ағысындағы мемлекет, әсіресе Өзбекстан суару үшін суды негізгі тұтынушылар болып табылады. Сонымен қатар, газ және мұнай ірі қорлары болмаған Тәжікстанда гидроэнергетика - электроэнергиясының негізгі көзі. Вахш өзенінде Рогун су электр станциясын салу Тәжікстан Республикасының Президенті Эмомали Рахмонның күн тәртібіндегі негізгі талаптардың бірі болып табылады. Осы ғимарат аяқталған жағдайда, ГЭС жылына 13 млрд кВт / сағ астам электр өндіретін Орталық Азиядағы ең ірі және ең қуатты генераторлық станцияларының бірі болады. Өзбекстан үшін аса маңызды болып табылатыны 14 млрд текше метр ден астам су көлемі, (335 метр) әлемдегі ең биік болатын Рогун платинасы. Өзбек билігі ірі гидротехникалық құрылыстарға қанша уақыттан бері қарсы шығып келеді. Олар жер сілкінісі болған жағдайда бөгеттің құлауы ықтимал деген апатты салдарларды алға тартуда. Сонымен қатар, өзбек үкіметінің «Правда Востока» газеті материалдарына сәйкес, Рогун су қоймасын толтыруға 8-10 жыл кетеді және Өзбекстанның экономикалық шығындары кем дегенде 20 млрд АҚШ \$ шығын жұмсалады. Тәжікстан үкіметі ұзақ мерзімді елдің энергетикалық қажеттіліктерін гидроэнергетиканы дамыту арқылы ғана қанағаттандырылуы мүмкін екенін айтады. Көптеген бақылаушылар кеңестік уақытта салынған Тәжікстандағы Нүрек ГЭС мысал ретінде келтіреді. Олар гидро құрылыс жоғарғы ағыстағы мемлекетке (электр энергиясы өндірісіне) қызмет етеді деп мәлімдейді, бірақ сонымен қатар, төменгі ағыс елдерінің мүддесіне, қыста су ағынын шектеу және жазда оны ұлғайту (суару үшін қажет болғанда) мүмкіндігін береді. Дегенмен, бұл техникалық мәселелерге қарамастан, Ташкент және Душанбенің ақпарат көздері алып Рогун мәселесі саяси мәні бар екенін айтады.

Осылайша, су туралы пікірталастарда техникалық айырмашылықтар бар, және олар негізінен екі елдің тиісті органдары арқылы талқыланып, шешілуі мүмкін. Алайда, бүгінгі күні осы мәселені екі ел Президенттері Каримов және Рахмонның арасындағы терең деңгейдегі сенімсіздікті ескере отырып, екі жақты деңгейде шешілуі мүмкіндігін елестету қиын. Рогун Күн тәртібіндегі басты мәселе болып табылады, бірақ Тәжікстан солтүстігінде Фархад бөгеті мен басқа да су электр станцияларын салуды бақылау туралы мәселелерді қоса алғанда, екі ел арасындағы су ресурстары туралы бірқатар мәселелер әлі де бар. Әзірге тараптар арасында осы мәселелердің кез келгеніне ымыраға дайын екеніне ешқандай айқын белгілері жоқ [5].

Осылайша, бұл жағдай жай мәселе емес екені айдан анық. Елдердің ешқайсысы өзара концессия жасау шартымен ғана орындалатын диалогқа дайын емес. Ташкент әлдеқашан Өзбекстанның өз мүдделері бар тәуелсіз елдермен қоршалғанын мойындауы тиіс еді. Әйтпесе, Ташкент көршілерінен кез-келген қауіп-қатерлер көрсе оны бақылауға алудың орнына оны тұрақтандыруға тырысады. Дегенмен, Душанбенің қылығы мінсіз деп санауға келмейді. Тәжікстан үкіметіне қолданыстағы мемлекеттік шекараны өзгертуге және тарих бойынша

тәжіктерге тиесілі аумақтарды қайтарудың қажеті жоқ.

Соңғы жылдары өзбек-тәжік ұлттарының қарым-қатынасының үрдістері

- шекаралық сауда көлемінің төмендеуі;
- көрші елдер азаматтарының келулерінің азаюы, шекарадан өту үшін қойылатын талаптардың қатаңдатылуы;
- әуе қатынасының болмауы;
- темір жол жүк транзитінің тарифтеріне тиым салынуы немесе жоғарылауы, әсіресе, Өзбекстан тарапынан;
- Тәжікстанға өзбек газының жеткізілімінің тоқтатылуы;
- тұрақты шекаралық жанжалдар, шекараны миналау;
- шекараны делимитациялау және демаркациялау;
- өңірдегі су-энергетикалық ресурстарын тиімді пайдалану жөніндегі келіспеушіліктер.

Өзбек-тәжік этносаралық қарым-қатынастардың жай-күйі бүгін Орталық Азиядағы ең күрделі және, тиісінше, ең қауіпті болып табылады. Бұл мәселені шешу үшін әрекет жасалғаны көрінбейді. Бұл екіжақты қарым-қатынастардың үлгісі қазіргі және орта мерзімді перспективада «ішкі» Орталық Азия мәселелерінің ең жарылғышы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Отношения Таджикистана с Узбекистаном// <http://mfa.tj/ru/otnosheniya-so-stranami-sng/tajikistan-uzbekistan.html> (дата обращения: 10.06.2016).
 2. Многократно переносившиеся консультации МИДов Узбекистана и Таджикистана по спорным вопросам наконец состоялись // <http://www.centrasia.ru/news2.php?st=1450937100> (дата обращения: 28.04.2016).
 3. Чедия Р. Узбекско-таджикские встречи: ничего нового, но с надеждой на позитив// <http://e-center.asia/ru/news/view?id=5395> (дата обращения: 18.05.2016).
 4. Бабаджанов А. Я., Чернявский С. И. Проблемы межгосударственных Азии (на примере таджикско-узбекских отношений) // Вестник МГИМО Университета № 4 - 2010 – с. 33-36
 5. Шустов А. Конфликт Узбекистана и Таджикистана обостряется // <http://www.centrasia.ru/news2.php?st=1327902300> (дата обращения: 05.05.2016).
1. Otnosheniya Tadzhiqistana s Uzbekistanom// <http://mfa.tj/ru/otnosheniya-so-stranami-sng/tajikistan-uzbekistan.html> (data obrashcheniya. 10-06-2016).
 2. Mnogokratno perenosivshiesya konsultacii MIDov Uzbekistana I Tadzhiqistana po spornym voprosam nakonec sostoyalis // <http://www.centrasia.ru/news2.php?st=1450937100> (data obrashcheniya. 28-04-2016).
 3. Chediya R. Uzbeksko-tadzhiqskie vstrechi: nichego novogo, no s nadezhdoj na pozitiv// <http://e-center.asia/ru/news/view?id=5395> (data obrashcheniya. 18-05-2016).
 4. Babadzhanov A. YA., Chernyavskij S.I. Problemy mezhgosudarstvennyh Azii (na primere tadhiksko-uzbekskih otnoshenij) Vestnik MGIMO Universiteta №4 – 2010 – s. 33-36
 5. Shustov A. Konflikt Uzbekistana I Tadzhiqistana obostryaetsya// <http://www.centrasia.ru/news2.php?st=1327902300> (data-obrashcheniya. 05-05-2016).

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ӨЗБЕК - ҚЫРҒЫЗ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Нурсултанова Л.Н., Мармونتова Т.В.

Аңдатпа. Бұл мақалада тәуелсіздігін жариялағаннан кейін екі мемлекет арасындағы саяси дипломатиялық, сауда экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастық мәселелер талданады. Қырғыз өзбек үкіметаралық комиссиясы түрлі кең ауқымды мәселелерді қарастырады. Сауда экономикалық қарым қатынастың дамуында айқындаушы рөлді шекара маңындағы сауда атқарады. Екі мемлекет арасындағы өзекті мәселелерге энергетика, шекара және миграция бойынша сұрақтарды жатқызуға болады. Екі мемлекеттің Ресми биліктерінің азаматтардың қауіпсіздігін арттыру және шекара саудасын жақсарту мәселелерін қарастыруы бұл этносаралық шиеленісін төмендетіп Ферғана алқабы тұрғындары үшін бітімгершілік құралы ретінде маңызы зор.

Түйін сөздер: оқиғасы, Әндіжан, жанжалдар, этносаралық, анклав, Ұйымы, Сауда, Дүниежүзілік, шиеленіс, Шекаралық, каскады, еркін, аймағы, сауда, өзбек, Баткент, оқиғасы, Қамбарата, диаспорасы, Ферғана, алқабы

УЗБЕКСКО - КЫРГЫЗСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Нурсултанова Л.Н., Мармونتова Т.В.

Анотация. В данной статье анализируются вопросы политико-дипломатического, торгово-экономического и гуманитарного сотрудничества между двумя странами после провозглашение независимости. Кыргызско-узбекская межправительственная комиссия рассматривает широкий круг разных вопросов. Определяющую роль в развитии торгово-экономических отношений занимает приграничная торговля. Среди актуальных проблем между двумя странами можно назвать вопросы энергетике, границы, миграции. Важным представляется рассмотрение официальными властями обоих государств вопросов повышения безопасности граждан и улучшения приграничной торговли как факторов влияющих на снижение градуса межэтнической напряженности и в качестве миротворческого инструмента для населения Ферганской долины.

Ключевые слова: Приграничный конфликт, Всемирная Торговая Организация, анклав, межэтнические противоречия, Андижанские и Баткенские события, Камбаратинский каскад, зона свободной торговли, узбекская диаспора, Ферганская долина.

THE MODERN RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND KYRGYZSTAN

Nursultan L.N., Marmontova T.V.

Abstract. In this paper analyze some aspects of political-diplomatic, trade-economical and humanitarian interactions between both countries after establish of independence. Kyrgyz-Uzbek Government Commission consider a broad number of different questions. Estimate role in development of tradeeconomical Relations play near-border trade. Around actual problems between both countries can call questions of energy, border, migration. Very important to see official vision the governments of both countries for the rise of security of citizens and improvement near-border trade as factor, affected for ethnical tension decrease and peace building tool for Fergana Valley population

Keywords: near-border Conflict, World Trade Organization. enclave, interethnic tensions, Andizhan and Batkent Events, Kambarata Kaskade, Free Trade Zone, Uzbek Diaspora, Fergana Valley

Өзбекстан мен Қырғызстан арасындағы өзара түсіністікті, тұрақты және құрметті қатынастарды сақтау және нығайту, өзара тиімді ұзақ мерзімді жобаларды жүзеге асыру екі ел халықтарының бірдей мүддесі болып табылады.

Өзбекстан Республикасы және Қырғызстан Республикасы арасындағы дипломатикалық қатынастар 1993 жылы 16 ақпанда орнатылды.

Екі жақты қатынастардың құқықтық негіздері келесі құжаттарда көрсетілген:

- әрекет етуші шарттар - 78, оның ішінде 45-і мемлекетаралық пен үкіметаралық және 53-і ведомствоаралық;

әрекетін тоқтатқан шарттар - 16, оның ішінде 9-ы мемлекетаралық пен үкіметаралық және 7-і ведомствоаралық;

мемлекетішілік рәсімдерді орындамауына байланысты күшіне енбеген шарттар - 4;

қосымша талқылау мен келісуді қажет ететін шарттар - 23; оның ішінде 15-і мемлекетаралық пен үкіметаралық және 8-і ведомствоаралық;

халықаралық келісім мәртебесі жоқ 21 халықаралық-құқықтық құжаттар (келісімдер, жұмыскездесулер хаттамалары, коммюнике, ынтымақтастық бағдарламалары, бірлескен мәлімдемелер)

[1].

Өзбекстан Республикасы және Қырғызстан Республикасы арасындағы екіжақты шарттар

Күні	Құжат атауы
24 желтоқсан 1996 жыл	Өзбекстан Республикасы және Қырғызстан Республикасы арасындағы мәңгі достық туралы келісім
24 желтоқсан 1996 жыл	Өзбекстан Республикасы үкіметі және Қырғызстан Республикасы үкіметі арасындағы еркін сауда туралы келісім
3 қазан 2006 жыл	2007-2011 жылдарға арналған Қырғызстан Республикасы және Өзбекстан Республикасы арасындағы экономикалық, ғылыми-технологиялық және гуманитарлық ынтымақтастық туралы шарт
3 қазан 2006 жыл	Қырғызстан Республикасы үкіметі және Өзбекстан Республикасы үкіметі арасындағы азаматтардың өзара сапарлары туралы келісім

Өзбекстан бірқатар саяси және экономикалық мәселелер бойынша Қырғызстан үшін маңызды рөл атқарды.

Жоғары деңгейдегі өзбек-қырғыз сапарларының тізімі

Күні	Оқиғалар
Қыркүйек 1992 жыл	Қырғызстан Республикасы Президентінің Өзбекстан Республикасына ресми сапары
Қаңтар 1994 жыл	Өзбекстан Республикасы Президентінің Бішкекке ресми сапары
Желтоқсан 1996 жыл	Қырғызстан Республикасы Президентінің Өзбекстан Республикасына ресми сапары

Қараша 1998 жыл	Қырғызстан Республикасы Президентінің Өзбекстан Республикасына ресми сапары
Қыркүйек 2000 жыл	Өзбекстан Республикасы Президентінің Бішкекке ресми сапары
Қазан 2006 жыл	Қырғызстан Республикасы Президентінің Өзбекстан Республикасына ресми сапары

Екі ел басшыларының петербургтік (2005 жылы қазанда) және мәскеулік (2006 жылы шілдеде) кездесулерінің сындарлы сипаты екіжақты саяси қатынастарды жандандыруға ықпал етті.

Екіжақты ынтымақтастық бойынша қырғыз-өзбек үкіметаралық комиссиясының бірлескен жұмысы екіжақты қатынастардағы маңызды тетіктерінің бірі. Комиссия отырысы шеңберінде саудаэкономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени-гуманитарлық және басқа салаларда екіжақты ынтымақтастық мәселелерінің кең аясы қарастырылды.

Алайда, қырғыз-өзбек қатынастарының күн тәртібінде бірқатар проблемалық сипаттағы мәселелер бар, олардың ішінде мемлекеттік шекара делимитация үдерісінің аяқталмауы, өзбек жағымен қойылған мина алаңдарының бар болуы, Нарын-Сырдария өзені бассейнінің су-энергетикалық қорларын пайдалану мәселесінің реттелмегені, мұнай-газ кен орындарында меншік мәселесінің шешілмеуі, Қырғызстан Республикасының территориясында орналасқан және Өзбекстан Республикасының шаруашылық жүргізуші субъектілерімен пайдаланылатын су шаруашылығы нысандары мен пансионаттары.

2010 жылы сәуірде Өзбекстан СІМ-і 2010 жылғы 7 сәуірден бастап Қырғызстан Республикасымен мемлекеттік шекара учаскесіндегі өткізу бекеттерінде тұлғалар мен автокөлік құралдарының жүріп өтуіне уақытша шектеулер енгізілгенін ресми мәлімдеді. Сонымен бірге, өзбек жағы шекараны ашу туралы шешім Қырғызстандағы болашақ жағдайға тәуелді болады деп хабарлады.

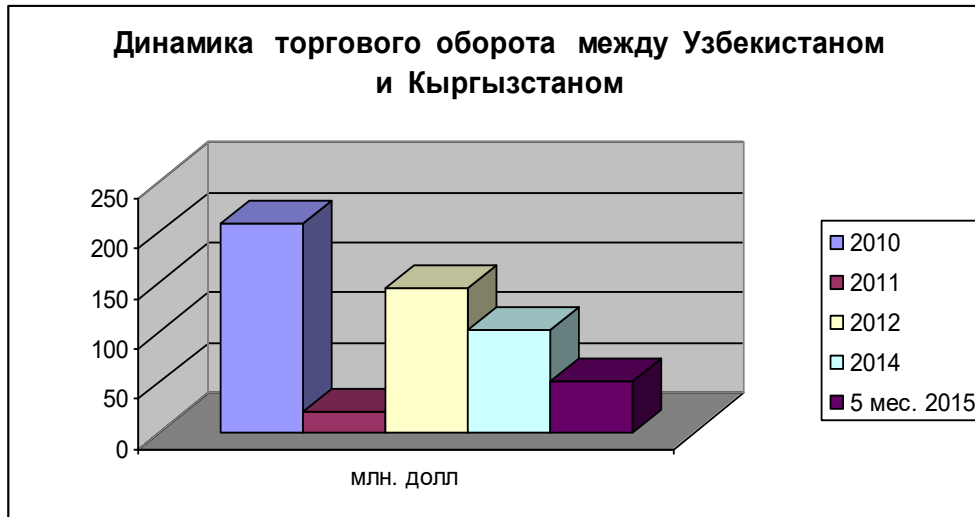
Өзара кеңестен кейін, өзбек жағы Әндіжан облысындағы "Маданият" шекаралық бекеті арқылы "Майлуу-Суу электр-шам зауыты" АҚ-ның автокөлігін өткізуге рұқсат берді.

2010 жылғы 1 қарашадан бастап ӨР билігі шекараны өтуге құқығы бар тұлғалар санаттарын әуерейстерге транзитті жолаушылар мен үшінші ел азаматтарына дейін қысқартып, қырғыз-өзбек шекарасы арқылы өткізу шарттарын күшейтті [2].

2013 жылдың соңында екі тарап өздерінің шекара қызметінің лауазымды тұлғалары арасындағы, мақсаты екіжақты территориялық дауларды шешуге бағытталған жүйелі кездесулер басының бастамашылары болды. Дегенмен, бұл келіссөздер тұйыққа тірелді. Қырғызстан өкілдері осы мәселелер бойынша одан әрі ілгерілеуге қол жеткізу үшін, жоғары деңгейдегі үкіметаралық келіссөздер жүргізу қажет екендігін айтты. 2014 жылы 16 шілдеде Бішкекте Өзбекстанның сыртқы істер министрі Абдулазиз Камиловтың Қырғызстан президенті Алмазбек Атамбаевпен кездесуі өтті, оның барысында Қырғызстан президенті екі ел арасындағы бар мәселелерді шешу және неғұрлым жақын екіжақты қатынастарды дамыту керектігін астын сызып көрсетті. Екінші кездесу 2014 жылы 31 шілдеде, ШЫҰ-ның отырысы кезінде, Душанбе қаласында Өзбекстанның және Қырғызстанның сыртқы істер министрлері Абдулазиз Камилов пен Ерлан Абдылдаев арасында өтті; бірақ мәселені шешуде айтарлықтай ілгерілеу болған жоқ.

Соңғы жылдардағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың кеңеюіне қарамастан, жалпы көрсеткіштер екі тарапты қанағаттандырмайды. Өзбекстан мен Қырғызстан Республикасында табиғи кен орындарды игеру, құрылыс материалдарын өндіру бойынша бірлескен кәсіпорындарды құру үшін біршама мүмкіндіктері бар. Көлік коммуникациялары мен

гидроэнергетика саласындағы бар қорлар пайдаланылмаған. Сауда-экономикалық қатынастардың дамуында анықтаушы рөлді шекаралық сауда алады.

2010 жылдан бастап, ӨР тарапынан мемлекеттік шекара арқылы өту тәртібін күшейту нәтижесінде мемлекеттер арасындағы ресми сауда айналым 90%-ға төмендеді және 2011 жылы 20,8 млн. АҚШ долларын құрады. 2012 жылы қарашада екі ел басшылығы 15 өткізу бекеттерінің 6-уын ашу туралы келісімге келді, нәтижесінде 2012 жылғы сауда айналым 144,5 млн. АҚШ долларын құрады.

2014 жылғы қорытындыларға сәйкес, екіжақты сауда айналым көлемі 101,7 млн. АҚШ долларын құрады, ал 2015 жылдың 5 айы бойынша өткен жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда сауда айналым 51,3%-ға қысқарды және 51,1 млн. АҚШ долларын құрады.

Сарапшылардың пікірінше, қазіргі уақытта оқшаулану шаралары, қырғыз және өзбек басшылары әрекеттерінің келіспеушілігі, сонымен қатар екі елдің жетілдірілмеген заңнамасы шекараны қауіпсіз кесіп өту, капиталдар қозғалысы мәселелеріне қол жеткізу үшін кедергі жасайды, барлық аймақ шеңберінде ортақ еңбек нарығына нұқсан келтіреді. Бұл әлеуметтік-экономикалық дамудың әркелкілігін күшейтеді, аймақтағы кедейшілік пен тұрақсыздықты арттырады [3].

Негізгі мәселелердің бірі - шекараны демаркациялау және делимитациялау мәселесі. Мәселенің қиындығы бірінші кезекте, делимитация қандай құжаттар негізінде жасалу тиіс туралы келісімге келе алмауымен байланысты. Солайша, қырғыз тарапы 1955 жылғы Қырғыз КСР және Өзбек КСР үкіметтерінің бірлескен комиссиясы құжаттарына сүйенеді, ал өзбек тарапы 1924-1927 жж. ұлттықтерриториалдық ажырату мәліметтерін негізге алады.

2010 жылға дейін делимитация және демаркация бойынша қырғыз-өзбек комиссиясы өзара бірқатар шегіністер арқылы бар 1295 км-ден 1050 км туралы келісті. Дегенмен, 2010 жылғы сәуірден кейін комиссия жұмысы әлсіреді және қалған 58 даулы жер учаскілеріне меншік мәселесі бойынша және Қырғызстан Республикасы территориясындағы Сох (ауданы 325 шаршы км., халқы 52 мың адам) және Шахимардан (ауданы 90 шаршы км., халқы 5 мың адамнан астам) өзбек анклавтарына, сондай-ақ, Өзбекстан территориясындағы Барак (ауданы 4 шаршы км., халқы шамамен 1 мың адам) қырғыз анклавна кіру тәртібі туралы келіссөздер тоқтатылды [4].

Қырғыз тарапының пікірінше, өзбек тарапы шекаралық шұңқырлар мен қоршаулар құру үдерісін жалғастыруда, ал шекаралық аумақтың ауқымды бөлігінде әлі де миналар бар. Сонымен қатар, өзбек тарапы қырғыз тарапының мүдделеріне қайшы келетін, өз қалауы бойынша даулы аудандарда мемлекеттік шекара сызығын өткізеді.

Өзбек тарапы өз әрекеттерін Қырғызстан Республикасының оңтүстік өңірінде кең желісі бар және Өзбекстанда өз ықпалын кеңейтуге ұмтылатын, радикалды экстремистік және лаңкестік ұйымдардың мүшелерін Өзбекстан Республикасына енуден қорғау ұмтылысымен ақтайды.

Өзбек тарапының 2010 жылғы маусым оқиғаларына, Қырғызстанның оңтүстік облыстары аумақтарындағы басқа да қылмыстарға қатысты күдіктілерді іздеуге кедергі келтіруіне сәйкес, өзара қарым-қатынастағы үйлесімсіздікті күшейтетін қосымша факторлар Қырғызстанның ресми тұлғалары жағынан түсетін үздіксіз айыптар болды. Сарапшылардың пікірінше, бұндай шешім ішкі саяси қақтығыстармен айтылған және популистік болып келеді. Дегенмен, соған қарамастан, өзбек тарапы қырғыздардың осындай ниетін теріс қабылдады, бұл да тату көршілестік қатынастарды қалпына келтіру жайлы үмітті іс жүзінде жойды.

Өзбекстанмен шекара бойындағы даулы аудандармен шиеленіскен жағдай орнады. 1 мың 308 км созылған шегі Қырғызстанның Жалал-Абад және Ош облыстарында, біртіндеп Өзбекстанның ықпалы астына түсіп келе жатқан, шамамен 75 даулы аудандардың пайда болуына алып келді. Қырғызстанның Өзбекстанмен шекарасының жалпы ұзындығы 1 375 км, оның 200 км талқылану сатысында.

Өзбек-қырғыз қақтығысы жергілікті биліктің жеке құрылыс үшін ауылдан қалаға көшкен өзбек халқы басым жер аудандарын (Ош, Жалал-Абад, Үзген) қырғыздарға беру шешімінен кейін, 1990 жылғы маусым айындағы Ош оқиғаларынан басталды.

Баткен оқиғалары - 1999 жылы Өзбекстан ислам қозғалысының (ӨИҚ) және Қырғыз

Республикасының қарулы күштерінің жауынгерлері арасындағы қарулы қақтығыс. Мәселелер ӨИҚ жауынгерлерінің Қырғызстан аумағы арқылы Тәжікстаннан Өзбекстан территориясына ену әрекетінен туындады. 1999 жылы тамызда ӨИҚ жасақтары Солтүстік Тәжікстан территориясынан Қырғызстанның оңтүстік аймақтарына басып кірді. Сол жылдың қазан айында қозғалыс жасақтары республика аумағынан кетті.

2010 жылы 7 сәуірде кезекті төңкеріс кезінде Құрманбек Бакиевтің орнынан құлатылуы елдің оңтүстігінде қырғыздар мен өзбектер арасындағы ұлтаралық қақтығыстың жаңа айналымын

Ү р р р р ұ р
ішінара тудырды, оның барысында 200-ден астам адам қаза тапты, ал жүздеген мың өзбек елден қашып кетті.

2010 ж. қырғыздар мен өзбектер арасындағы қақтығыстар жылнамасы.

Күні	Оқиға
4 сәуір 2010 жыл	Жалал-Абадта Бакиевтің қырғыз жақтастары мен өзбек қоғамдастығының көшбасшысы Қадыржан Батыровтың жақтастары арасында жанжал болды.
30 сәуірден 1 мамырға қараған түн, 2010 жыл	Қырғыз және өзбек топтары арасында жаппай төбелес болды.
13 мамыр 2010 жыл	Бакиевтің жақтастары Ош, Жалал-Абад және Баткендегі облыстық әкімшілік ғимараттарды басып алды, өз губернаторларын тағайындады және 25 мың адамды Бішкекке жіберіп, уақытша үкіметті құлату ниетін білдірді.
14 мамыр 2010 жыл	Қырғызстанның оңтүстігінде қатаң қақтығыстар болып жатты, әсіресе ЖалалАбадта

19 мамыр 2010 жыл	Ұлтаралық араздықты қоздырғаны үшін жауапкершілікке тартуды талап етіп, өзбек диаспорасының көшбасшысы Қадыржан Бакиевке қарсы Жалал-Абадта митинг өтті. Көтерілісшілер Бакиевтер отбасына тиісілі үйлерді жақты, сондайақ, 14 мамырда қару қолданды деп оның сарбаздарына айып тақты.
26 мамыр 2010 жыл	Өзбек анклавы Сохта өзбектер тобы қырғыздарды ұрып-соқты. Даулы жайылым себебінен шиеленіс туды.
10 маусым 2010 жыл	Кешке "24 сағат" ойын залында қырғыз және өзбек ұлты ер азаматтарының арасында ұрыс болды. Төбелес арашалаңды. Қалаға қосымша әскери күштер жаяу әскердің әскери машиналары (БМП) енгізілді, ал әуеде алты әскери тікұшақтар тосқауылдады. Қаланың ең қызу аймағы Фуркат ауылы мен "Черемушки" ауданы болды.
11 маусым 2010 жыл	Ош қаласының оңтүстік облыс орталығында жаппай тәртіпсіздіктер орын алды. Келесі күні олар көрші Жалал-Абад облысына өтті. Қақтығыс аймағында төтенше жағдай жарияланды және коменданттық сағат енгізілді. Ош қаласында қалалық құрылыстардың шамамен 70% өртенді, Жалал-Абадта инфрақұрылымдық объектілердің 20% зақымданды. Шамамен 260 адам қарсылық құрбандары болды.
12 маусым 2010 жыл	Тәртіпсіздік Жалал-Абад облысына таралды, Жалал-Абад қаласында К.Батыров атындағы қырғыз-өзбек университеті өртенді. Уақытша үкіметтің төрағасы Роза Отунбаева Ресейден көмек сұрады. Босқындар үшін Өзбекстанмен шекара ашық болды. Қырғызстанда ішінара мобилизациялау басталды, Жалал-Абад облысының барлық аумағына төтенше жағдай және коменданттық сағат енгізілді
13 маусым 2010 жыл	Оштағы жағдай әлі де күрделі, дегенмен ресми билік зорлық ағыны бәсеңдеді деп мәлімдейді. Қырғызстаннан көрші Өзбекстанға 450 мыңға жуық адам қашты.
14 маусым 2010 жыл	Арандатушылар, мергендер және қаруы бар автокөліктердің ұсталғаны туралы хабарламалар пайда болды.
15 маусым 2010 жыл	Уақытша үкіметтің нұсқасы бойынша, Ош қаласында қалыпты жағдай орнады.

Қырғызстан үшін мұнай-газ кен орындарына меншік ету мәселесін шешу қажеттілігі өзекті болып табылады. 2011 жылы мамырда Қырғызстан парламенті "Солтүстік Сох", "Чонгар-Галча" газ қоймаларын бақылауды Қырғызстанға беруді талап ететін қаулы жобасын қабылдады. Сарапшылардың санауынша, "Солтүстік Сох" газ қоймасы арқылы жылына шамамен 4 миллиард текше метр газ тартылады және жалгерлік ақы жылына шамамен 900 мың долларды құрауы мүмкін еді [5].

Өзбек тарапымен "Чонгар-Галча" газ кен орнын, сондай-ақ Урсатъев-Ферғана газ торабын пайдалану да заңсыз болып танылды Сарапшылардың бағалауы бойынша Қырғызстан аумағы пайдалану да заңсыз болып танылды. Сарапшылардың бағалауы бойынша, Қырғызстан аумағы арқылы өтетін барлық газ құбырлары бойынша газ транзиті үшін өзбек тарапының төлемақы сомасы жылына шамамен 4 млн долларды құрауы мүмкін еді.

2012 жылы маусым айында Баткент облысындағы газ қоймаларына қатысты мәселе қайта күрт жаңдану алды. Біріншіден, қорғаныс және қауіпсіздік парламенттік комитетінің жабық отырысында, сондай-ақ, кейіннен Жогорку Кенеші парламент депутаттарының жалпы отырысында Қырғызстан Республикасының аумағында орналасқанын негіздеп, Солтүстік Сох газ газ қоймасын пайдалануды бастау Қырғызстан үкіметіне тапсыру шешілді.

Қырғызстан Қамбарата СЭС-ымен үлкен үміт байланыстырады. 1990 жылдан 2001 жылға дейін Қамбарата-2 СЭС нысанасында іс жүзінде құрылыс-монтаждық жұмыстар жүргізілмеді, бірақ табиғи-климаттық әсерлерден СЭС-тың гидротехникалық құрылыстарын қолдау және сақтау бойынша жұмыстар іске асырылып отырды. 2003 жылы құрылыс қайта жаңартылды. СЭС каскады Нарын өзенінің гидроэнергетикалық әлеуетін игерудің келесі кезеңі болып табылады. Каскадтың жалпы қуаты - 2260 МВт, ол Тоқтағұл су қоймасынан жоғары орналасқан. Екі СЭС-ті пайдалануға беру жыл сайын қосымша 6,2 млрд кВт-сағат электр энергиясын өндіруді қамтамасыз етеді. Жобаның жалпы құны - 2,2 млрд доллар. Каскад құрылысының аяқталуы жыл сайынғы электр энергиясының экспортын ағымдағы 2,4 млрд кВт-сағаттан 6 млрд кВт-сағатқа дейін арттыруы мүмкін. Қамбарата 1 және 2 құрылысы Қырғызстандағы энергетикалық баланс, қырғыз электр энергиясын Өзбекстан және Қазақстанға ғана емес, сонымен қатар Ауғанстан, Пәкістан және Үндістанға экспорттау мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

Солайша, саяси оқиғалардан болған қазалар, мемлекеттік бюджетке қатысты шекараны жабу, ең алдымен жеңілдетілген салық салу жүйесі арқылы өнімдерді импорттау және өткізумен айналысатын кәсіпкерлік субъектілерден түскен салық және кедендік кірістер мәселесін қозғады деген қорытынды жасауға болады.

Қазіргі уақытта оқшаулау шаралары, Өзбекстан мен Қырғызстан биліктері әрекеттерінің үйлесімсіздігі, сондай-ақ екі елдің жетілдірілмеген заңнамасы азаматтардың шекарадан қауіпсіз өтуіне, капитал, еңбек және тауар қозғалысына кедергі жасайды, жергілікті дәстүрлі трансшекаралық нарықтарды бұзады, ортақ еңбек нарығына нұқсан келтіреді, бүкіл өңірдегі жеке кәсіпкерліктің дамуын қиындатады. Бұл әлеуметтік-экономикалық дамудың әрқелкілігін күшейтеді және аймақтағы кедейлік пен тұрақсыздықты арттырады. Сауда айналымның көп бөлігі көлеңкелі, еңбек және сауда көші-қонының негізгі ағыны заңсыз болды. Шекаралық сауда сыбайлас жемқорлықтың таралуын ынталандыратын, көлеңкелі капитал іс-қимылының аймағына айналды. Ресми қатынастарда пайда болған вакуум заңсыз сауданы және шекараны заңсыз кесіп өтуді реттеу бойынша жасырын келісімдермен толтырылады. Құқық қорғау және мемлекеттік органдардың қылмыстық құрылымдармен жедел бірігу жүріп жатыр.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы, жағдайдың түзелуін және азаматтардың шекараны қауіпсіз кесіп өтуін, адам құқығының қарапайым сақталуын қамтамасыз етуде шұғыл шараларды анықтау үшін, Қырғызстан және Өзбекстан үкіметі арасындағы келіссөздер үдерісін жаңдандыруды қажет етеді.

Екі мемлекет ресми билігінің Ферғана алқабы тұрғындары үшін, бітімгершілік құрал және ұлтаралық шиеленісті төмендетуге әсер ететін фактор ретінде, азаматтардың қауіпсіздігін жоғарлату және шекаралық сауданы жақсарту мәселелерін талқылауы маңызды.

Қазіргі кезде, су және шекаралар бойынша даулы мәселелер үшін Қырғызстан және Өзбекстан арасындағы қатынастар тұйыққа тірелген сияқты, дегенмен, екі тарапты бөлетін емес, ал, керісінше, біріктіретін едәуір салалар саны бар. Осы көріністер шеңберінде, өзара мүдделеріне нұқсан келтірмей, жемісті және өзара тиімді негізде екі ел байланыстарын дамытуға және нығайтуға болады, бірақ бұл Бішкек пен Ташкент осыған қаншалықты дайын екендігіне тәуелді. Бір біріне қарай қозғалмай бұл мәселелер шешілмей қала береді және одан әрі өсе түседі.

Қырғызстан және Өзбекстан арасындағы ынтымақтастық бағыттарының бар әралуандылығы ішінен, 2015 жылы ынтымақтастықты жетілдірудің ең шынайы бағыты және салыстырмалы тез практикалық серпуі ретінде екі бағытты көрсетуге болады.

Ауыл шаруашылық секторындағы даму келесі бағыттарда болуы мүмкін:

-суландыру-сусінгіш инфроқұрылымды пайдалануды жақсарту, суды пайдалану жоспарын құрудың заманауи әдістерін дамыту және суландыру техникасын жақсарту үшін шетелдік инвестицияларды тарту бағдарламаларын дайындау және алға жылжыту;

-суарма және ауыз суды жеткізу қамтамасыз ететін сорғы станциялары мен сорғылар үшін электрэнергиясына тарифтерді төмендету;

-ауыл шаруашылық өнімдері, техникалары және тыңайтқыштарының шекаралық көтерме сауданарығын құру;

-ауыл шаруашылығы шикізатын терең қайта өңдеу бойынша кәсіпорындарды дамыту [6].

Бейресми еңбек көші-қон ауқымын анықтау қиын. Еңбек көші-қонының негізгі бөлігі заңсыз және жанама - қонақ визасы, туризм, саяхат және т.б. тәсілдер арқылы жүзеге асады. Халықтың еңбек көші-қоны екі елге, сондай-ақ, оның азаматтарына да экономикалық тиімді. Оның көмегімен валюта ағыны қамтамасыз етіледі және еңбек нарығында, әсіресе халық тығыз қоныстанған аймақтарда шиеленіс төмендейді. Сондықтан, жұмыс күші экспортын қолдаудағы

Мәжбүрлі көші-қон мәселесі күрделі мәселе болып табылады. Берілген мәселенің ерекше өзектенуі Ферғана алқабы аумағына радикалды исламның жақтастары енуінің өсу қауіпімен байланысты. БАҚ-тың бағалауынша, тек бір ғана Сирияда 2 мыңнан 4 мыңға дейін Өзбекстан тумалары соғысуда. Операциялар арасындағы үзіліс кезінде және олар аяқталғаннан кейін, осы адамдар қайда және қанша уақытқа тұрақтанады деген сұрақ туады? Ферғана алқабында халифат құру идеясын, азаматтық алудың либералдық тәртібін, Өзбекстанның жақындығын ескерсек, онда жауынгерлерді заңдастыру үшін ең қолайлы ел Қырғызстан болады. Осылайша, тыйым салынған ұйымдарға қатысу мақсатымен және еңбек сияқты, көші-қон саласындағы ынтымақтастық келешегі бар ынтымақтастықтың бағыты болып табылады.

Берілген бағытта келесі шараларды ұсынуға болады:

-жұмыс күші экспорты бойынша мемлекеттік саясатты дайындау және алға жылжытудағы тәжірибеалмасу;

-сыртқы және ішкі босқындарды есептеу және олармен жұмыс жасау үшін, құқық қорғау органдарымен берумен, мемлекеттік иммиграциялық қызметтер құру;

-бір мезгілде елдің азаматтығын алу үшін талаптарды (тарих, тіл, мәдениетті білу бойынша емтихан тапсыру және т.б.) арттырып, азаматтыққа қабылдаудың оңайлатылған тәртібінен бас тарту;

-Азаматтығын жоғалтқан тұлғалар туралы ақпарат алмасуды қалпына келтіру, сондай-ақ, қабылдаушы елдің азаматтығын алу үшін арнайы тәртіпті анықтау.

Әдебиеттер тізімі

1.Посольство Республики Узбекистан в Кыргызской республике. Узбекско-кыргызские отношения. <http://uzbekistan.kg/uzkyr.php> (дата обращения: 12.05.2016).

2.Воображаемая линия. Обзор прессы// <http://www.tks.ru/reviews/2011/05/27/03/print> (дата обращения: 23.04.2016).

3.Взаимоотношения между Кыргызстаном и Узбекистаном//<http://www.stanradar.com/news/full/18347-vzaimootnosheniya-mezhdu-kyrgyzstanom-i-uzbekistanom.html> (дата обращения: 05.05.2016).

4.Взаимоотношения между Кыргызстаном и Узбекистаном <http://www.stanradar.com/news/full/18347vzaimootnosheniya-mezhdu-kyrgyzstanom-i-uzbekistanom.html> (дата обращения: 07.06.2016).

5.В мае 2011г. парламент Кыргызстана принял проект постановления, требующего передачи Кыргызстану контроля над газохранилищами «Северный Сох», «Чонгара-Галча».

6. Шерадил Бактыгулов Новые сферы сотрудничества Кыргызстана с Узбекистаном. Central Asia Bureau for Analytical Reporting <http://cabar.asia/ru/sheradil-baktygulov-novye-sfery-sotrudnichestvakyrgyzstana-s-uzbekistanom/> (дата обращения: 06.06.2016).

References

1. Posolstvo Respubliki Uzbekistan v Kyrgyzskoj Respublike Uzbeksko - kyrgyzskie otnosheniya. <http://uzbekistan.kg/uzkyr.php> (dataobrashcheniya. 12-05-2016)

2. Voobrazhaemayaliniya. Obzorpressy // <http://www.tks.ru/reviews/2011/05/27/03/print>(dataobrashcheniya. 23-04-2016)

3. Vzaimootnosheniya mezhdou Kyrgyzstanom i Uzbekistanom <http://www.stanradar.com/news/full/18347vzaimootnosheniya-mezhdu-kyrgyzstanom-i-uzbekistanom.html>(dataobrashcheniya. 05-05-2016)

4. Vzaimootnosheniya mezhdou Kyrgyzstanom i Uzbekistanom <http://www.stanradar.com/news/full/18347vzaimootnosheniya-mezhdu-kyrgyzstanom-i-uzbekistanom.html> (dataobrashcheniya. 07-06-2016)

5. V mae 2011g Parlament Kyrgyzstana prinyal proekt postanovleniya, trebuyushchego peredachikyrgyzstanu kontrolya nad gazohranilishchami «Severnyj Soh», «Chongara-Galcha».

6. Sheradil Baktygulov Novyesferysotrudnichestva Kyrgyzstanas Uzbekistanom. Central Asia Bureau for Analytical Reporting <http://cabar.asia/ru/sheradil-baktygulov-novye-sfery-sotrudnichestvakyrgyzstana-suzbekistanom/>(data-obrashcheniya. 06-06-2016).

ҚАЗАҚСТАНДА ӘКІМШІЛІК-АУМАҚТЫҚ ЖҮЙЕНІ ӨЗГЕРТУГЕ ҚАТЫСТЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ

Өтепова Г.Е., Садықова А.М.

Андатпа. Қазақстанда әкімшілік-аумақтық жүйені өзгертуге қатысты Ресей империясының заңнамасы Г.Е. Өтепова, А.М. Садықова Андатпа. Мақалада XVIII-XIX ғғ. Қазақстан аумағында әкімшілік-аумақтық басқару жүйесін енгізу және өзгерту мәселелері Ресей империясының заңнамалық құжаттары негізінде қарастырылады. Авторлар Қазақстанда әкімшілік-аумақтық басқару мәселелері бойынша империяның көптеген заңнамалық құжаттарын тереңірек талдау қажеттігін атап өтеді. Кілт сөздер: Заңнамалық құжаттар, Патша үкіметі, Әкімшілік-аумақтық жүйе, Генерал-губернаторлықтар, Қазақ жүздері, Қазақстан тарихы, Отарлау.

Түйін сөздер: үкіметі, Әкімшілік-аумақтық, Патша, жүздері, Заңнамалық, Қазақстан, құжаттар, Отарлау., тарихы, жүйе, Генерал-губернаторлықтар, Қазақ

ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПО АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОМУ УСТРОЙСТВУ КАЗАХСТАНА

Өтепова Г.Е., Садықова А.М.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы внедрения и изменения административно-территориальной системы управления на территории Казахстана в XVIII-XIX вв. на основе законодательных источников Российской империи. Авторы обращают внимание на необходимость дальнейшего анализа многочисленных законодательных источников империи по вопросам административно-территориального управления в Казахстане.

Ключевые слова: Законодательные источники, Царское правительство, Административно-территориальная система, Генерал-губернаторства, Казахские жузы, История Казахстана, Колонизация.

LEGISLATION OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL STRUCTURE OF KAZAKHSTAN

Oteпова G.E., Sadykova A.M.

Abstract. In this article the introduction and changing of administrative-territorial management system in Kazakhstan in XVIII-XIX centuries on the basis of legislative sources of the Russian Empire is considering. The authors draw attention to the need for further analysis of numerous legislative Empire sources on the administrative-territorial governance in Kazakhstan.

Keywords: legal sources, the tsarist government, the administrative and territorial system, governorgeneral, the Kazakh zhuzes, history of Kazakhstan, colonization.

Тақырыптың өзектілігі бүгінгі таңда қазақстандық қоғамда орын алған саяси және әлеуметтік-экономикалық, сонымен бірге идеологиялық өзгерістер мен олардың тарих ғылымының дамуына ықпал етуі жағдайымен тығыз байланысты. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды зерттеуде ескі формациялық көзқарастан бас тартып, жаңа әдіснамалық тұрғыдан зерделеу қажет. Осыған байланысты Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың әр адамның тарихи үдеріс пен заңдылықтарды, халықтың өткенін әр түрлі түсініп, ұғынатынын атап өткені орынды.

«Өткенімізді зерттеп-зерделеуде әмбебаптық әдіснама болуы мүмкін емес, өйткені тарихтың өзі мазмұны жағынан күрделі болып табылатындықтан, оны зерттеу жолдары да алуан түрлі болып келетіні заңды» [1, 3 б.].

Қазақстан егемендік алғаннан кейін отандық тарих ғылымының дамуында сапалық өзгерістер орын алды. Тарихты қазіргі методологиялық тәсілдеме, жаңаша көзқарас тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік пайда болды. Бұл орасан зор тарихи мұраны қалпына келтіріп, тарихи оқиғалар мен құбылыстардың объективті бейнесін қалыптастыруға негіз болмақ.

Қазақстанның саяси-құқықтық тарихын зерттеу халықтың өткен тарихындағы, оның этникалық қалыптасуына ыпал еткен ішкі-сыртқы факторларды анықтаумен байланысты. Бұл Қазақстанда құқықтық мемлекет құру идеясы аясында жүзеге асырылатын құқықтық реформалардың мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Осы орайда заңнамалық құжаттарды талдайтын деректанулық зерттеулердің маңызы зор, өйткені бұл өткен тарихи тәжірибені ескеріп, қазіргі құқықтық жағдайды айқындап, түсінуге, сонымен бірге азаматтық ұстаным негізінде мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын объективті тұрғыдан бағалауға, елдің қоғамдық-саяси өміріне белсенді араласу арқылы дамуына үлес қосуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда әкімшілік-аумақтық жүйені енгізу мен өзгертудің заңнамалық негіздері мәселесін Қазақстанда әкімшілік-аум жүйені өзгертуге қатысты жүйені өзгертуге қатысты қарастыру барысында зерттеушілердің пікірлері мен тұжырымдары талданады. Осыған империясының заңнамас байланысты Е. Бекмаханов патшалық үкіметтің жүзеге асырған отарлау саясатының жоспарлы түрде үш бағытта жүргізілгенін атап өтті. XVIII ғасырда отарлаудың әскери және экономикалық бағыты басым болды, өйткені бұл кезеңде Ресей Қазақстанды толықтай бағындыруға жеткілікті күшке ие болмады. Ғасырдың соңында елде хандық билікті жоюға бағытталған әрекеттер сәтсіз аяқталды.

Қазақстанның саяси тәуелсіздігін жоюды мақсат еткен әкімшілік-аумақтық шаралар XIX ғасырда жүзеге асырылды. Қазақстанның әкімшілік-аумақтық басқарылу жүйесіне өзгерістер енгізуге бағытталған заңнамалық құжаттар қабылданып, елдің Ресей империясының құрамына енуіне жағдай жасады. Патша үкіметі қазақ жерлерін бір орталыққа бағындыруға тырысты. 1744 жылы 15 наурызда қабылданған «Орынбор губерниясының құрылуы мен оның Уфа провинциясына қарасты болуы туралы» жарлығы негізінде Орынбор губерниясы құрылып, оның құрамына бодандыққа жаңа қабылданған қазақтар да кірді [2]. Жарлық бойынша жаңа құрылған Орынбор комиссиясына сәйкес губерниядағы бекіністер мен әскер, арнайы жарлықтар негізінде және басқа себептермен губернияға қоныстанып келгендер, сонымен бірге қазақ халқы губернаторға бағынышты болып саналды. Және сол жердегі шекаралық істер Орынборлық комиссиясына қарасты болды. 1781 жылы Орынбор облысы өзінің Орынбор, Жоғарғы Орал, Бузулуцкий және Сергеевский деген уездерімен Уфа губерниясына кірсе, Орал, Гурьев қалалары Астрахан губерниясына қосылды [3, 133 б.].

Қазақ халқының С. Датұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне себеп болған қазақ жерінде хандық билікті жою әрекеті XVIII ғасырда басталды. XVIII ғасырда қазақ даласын басқаруға қатысты реформалар баяу, сақтықпен жүзеге асырылды. Бұл тұста қазақтарды шошытпай, наразылықтарының өршуіне жол бермеу маңызды болды. Алғашқы заңнамалық құжаттарда империяның күш-қуаты мен қамқорлығы насихатталған. Далаларда қала тұрғызу ісімен байланысты шаралар барысында «жабайы халықты шошытып алмай, бетін қайтармауға тырысу» үшін «қалалардың пайдасы мен қажеттігіне сендіріп, қорғану үшін бекіністерді тұрғызу керектігін айтып, бұның барлығының өлке тыныштығы үшін жасалынып жатқанына сендіру» қажеттігі айтылды.

Қазақ даласын басқаруға қатысты шаралар XIX ғасырдың басында жалғасып, кейде шегінулер де жасалды. Мысалы, 1800 жылы қабылданған «Орта жүз сұлтандары мен халқына қысым көрсетпеу» [2] туралы патшалық биліктің құжатында Орынбор әскери губернаторына

халықтың тарапынан шағымдардың түсуіне жол бермей, қол астындағыларға орыстар мен башқұрттардың тарапынан қысымшылықтың жасалмауын қадағалаудың тапсырылғаны жазылған.

Қазақтарға Орал мен Еділ өзендері арасында көшіп-қонуға рұқсат еткен 1801 жылғы 11 наурызда қабылданған «Қырғыз халқына Орал мен Еділ аралығында көшіп-қонуға және орманды жерлерде қоныстануға рұқсат беру туралы» жарлық, Ішкі орданың құрылуына негіз болды [4, 9 б.]. Патшалық Ресей Батыс Қазақстанда өз ықпалын күшейтуге тырысты. Жарлықта: «...Нұралы ханның ұлы Бөкейді шын көңілмен қабылдап, қалауларына қарай жерге көшіп-қонуға рұқсат беріп, ризалығымның белгісі ретінде мойынына тағуға менің суретім бар алтын алқаны белгілеймін», – деп жазылған [4, 9 б.]. Ішкі орданың халқы алғашқы кезде Астрахан генерал-губернаторлығына бағынып, тек 1808 жылы «Дала қырғыздарының Оралдың ішкі жағына өтуі және Бөкей сұлтанның Кіші орда қырғыз-қайсақтарының Орынбор шекаралық комиссияға бағынуы туралы» жарлығына сәйкес аумақты басқару Орынбор шекаралық комиссияға берілді [4, 34-37 б.].

Қазақ жерінде жаңа басқару жүйесін енгізуге негіз болған ірі реформалардың бірі ХІХ ғасырдың 20шы жылдары жүзеге асырылды. Реформаның негізін жасаушы М. Сперанский 1819 жылы сібір генерал-губернаторы болып тағайындалды. Оның бұл қызметке тағайындалуы туралы мәліметті патшаның М. Сперанскийге жолдаған хатынан табамыз. Хатта: «...Біраз уақыттан бері маған Сібір өлкесін басқаруға қатысты жағымсыз хабарлар жетіп жатыр. Сондықтан да мен сізге генерал-губернатор шенін беруді жөн көрдім. Сібір губерниясы бойынша жағдайды анықтап, осыған дейін басқару жайы туралы білуіңізді тапсырамын. Осы өлкеде тиімді басқару мен құрылымды ойластырып, қағаз бетіне түсіріп, маған Петербургке алып келсеңіз», – делінген [5, 146 б.].

М. Сперанский Сібірде атқарған жұмысы барысында 3000-нан аса баптан тұратын заң жобасын құрастырған. М. Сперанскийдің реформалар жобасын қарастыру үшін арнайы Сібір комитеті құрылып, М. Сперанский ұсынған заң жобасы 1822 жылы бекітілген. Бұған дейінгі «Сібір губерниясының Батыс және Шығыс екі негізгі басқармаға бөлінуі туралы» жарлыққа сәйкес Сібір губерниясы Батыс және Шығысқа бөлініп келді. Батыс бөлігінің орталығы Тобыл, ал Шығыс бөлігінің орталығы Иркутск болды [4, 48 б.].

Атқарылған іс-шаралар нәтижесінде патшалық Ресей бодандығындағы Орта жүз қазақтары Батыс Сібір генерал-губернаторлығының құрамына енгізілді. Сөйтіп 1822 жылы қабылданған «Сібір қырғыздары туралы жарғы» жаңа әкімшілік-аумақтық басқаруды енгізіп, өлкеде хандық биліктің жойылуының бастамасы болды. Жарғының кіріспе бөлімінде оның негізгі мазмұны төмендегідей анықталды: «Қырғыздар туралы аталмыш жарғыда, біріншіден, оларды басқару жөніндегі міндеттер; екіншіден, қырғыздарды басқа бұратана халықтан ажыратуға арналған ерекше қаулылар; үшіншіден, аталған жарғыны жүзеге асыру тәртібі» [4, 52 б.].

Жарлыққа сәйкес сібір қазақтарының аумағы Омбы облысына қарасты болып, басқару жағынан генерал-губернаторға бағынды. Қазақтардың дәстүрлі әкімшілік-аумақтық басқару жүйесінің орнына жаңа жүйе енгізілді. Сібір қазақтарының облысы ішкі және сыртқы аймақтарға – округтерге бөлінді. Біріншісі Ресей империясының аумағында орналасса, екіншісі – империя аумағынан тыс жерде орналасқан. Округтер болыстарға, ал болыстар ауылдарға бөлінді. Жаңа әкімшілік-аумақтық басқару жүйесіне сәйкес округ 10-20 болыстардан, болыс – 10-12 ауылдан, ал ауыл – 50-70 киіз үйден құралды. Барлық аумақтық бөліністер шекарамен белгіленіп, биліктің рұқсатынсын шекарадан асуға рұқсат етілмеді. Басқару реті төмендегідей анықталды: «Ауылды старшин, болысты аға сұлтан басқарады. Ауыл мен болыстарда сот үкімдерін шығаруда қырғыздар үшін беделді саналатын билердің рөлі сақталады. Аға сұлтан болысқа таңдалып сайланады. Әр губернияда губерниялық приказ тағайындалады» [4, 53 б.].

Негізінде аға сұлтандардың билігі ресми сипатта болды. Губерниялық ішкі күзет казактарға

жүктелді. Бұл елде әскери-полициялық тәртіпті орнатудың бастамасы болды. Жүйе, сайланбалы болғандықтан, демократиялық сипатта көрінгенімен, шын мәнінде, сайлау нәтижелері жоғары биліктің бақылауында болды. Сонымен бірге жарғыда «қырғыз-қайсақтарды болыстардың қол астына қарау мен қажетті тәртіптерді сақтау пайдалы іс екеніне сендіру қажет» делінген. Енгізілген өзгерістерге қазақтардың тарапынан наразылықтарды болдырмау үшін патша үкіметі жарлықты қабылдаған қазақтарды бес жылға дейін салық төлеуден босатты: «Әр аймаққа жаңа тәртіпті енгізген күннен бастап бес жылға жеңілдік беріледі», – делінген [4, 57 б.]. Сөйтіп, 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» қазақтардың дәстүрлі басқару құрылымын жойып қана қоймай, әлеуметтік-саяси және шаруашылық өмірдің барлық салаларын қамтып, қазақ қоғамының ішіндегі қайшылықтарды одан әрі тереңдетті» [6, 304 б.].

Кіші жүзде де хандық билікті жоюға бағытталған жаңа басқару жүйесінің жобасын орынборлық губернатор П.К. Эссен дайындап жасады. 1824 жылы 31 қаңтарда Азия комитетінің «Орынбор даласын басқаруға қатысты өзгерістер туралы» құжат Кіші жүзді басқару мәселесіне қатысты болды [4, 67-70 б.]. Жаңа басқару жүйесіне сәйкес Кіші жүздің аумағы батыс, орта, шығыс және ішкі болып төрт бөлікке бөлінді. Оларды сұлтандар билеп, жалпы басқару шекаралық комиссияның құзырында болды. Шекара комиссиясының құрамына төраға, төрт кеңесші және қазақтардан төрт кеңес мүшесі енді. Шекара комиссиясының міндеттері төмендегідей болды: далалық аймақта тәртіпті сақтау; жергілікті шенеуніктердің іс-әрекетін бақылау; салық жинау; сот істері және тағы басқалары. Әр бөлікте басқарудың үш деңгейлі жүйесі болуы тиіс еді: ауылдарды басқару; ауылдардан құралған ұлыстарды басқару; ұлыстардан құралған орда бөлігін басқару. Ауылды старшин, ал ұлыстарды жеке билеушілер басқарды. Орда бөлігін аға-сұлтандар және сайланған ханмен басқарылды. Барлық шендер, сөз жүзінде ғана, сайланбалы түрде болды, шын мәнінде, сайлау ресми сипат алды. Билеуші сұлтандардың қарамағына офицер басқарған казак отряды берілді. Отряд сұлтанды қорғап, сонымен бірге оның қызметін бақылау үшін берілді.

Аталған заңнамалық құжат мазмұны жағынан толыққанды пісіп-жетілмеген еді, себебі көптеген тұстары жалпылама сипатта болды. Дегенмен, ол Кіші жүз аумағын басқарудың жаңа жүйесін орнатуға негіз болды. Осыған байланысты ресми деректерде: «Шамасы, Орал маңы қазақтарының XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдағы саяси және шаруашылық дағдарысы мен халықтық стихиялық қозғалыстардың белсенділігі жетілдірілмеген ережелердің Орталық үкімет тарапынан заңнамалық тұрғыда бекітілуімен түсіндіріледі. Бұл құбылыстар Ресейдің аймақтағы саяси бағытының тұрақсыздануына әкелді», – деп атап көрсетілді [7, 33 б.].

1822-24 жж. реформалар заңнамалық түрде қазақ жүздерін ресей әкімшілік-аумақтық, сот және басқа да басқару жүйелерінің енгізілуіне негіз болды. Осы кезден бастап патшалық шексіз биліктің отаршыл саясаты Қазақстанда толықтай заңды негізде жүргізіле бастады. Жаңа басқару жүйесі қазақ өлкесінде ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын түбегейлі өзгертті. Өлке аумағында жағдайды жеңілдету үшін жарғыда тұрғындарды бөлудің дәстүрлі ұстанымы аймақтарды құру кезінде ескерілуі керектігі белгіленген. Алайда, іс жүзінде жергілікті халықтың жағдайы ескерілмеді. Патша үкіметі өлкеде жаңа басқару жүйесін енгізуді қазақ халқының әлауқатын және қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен қамқорлық ретінде көрсетуге тырысты. Осы мақсатпен және жарлықтың мазмұнын ұғындыру үшін ауылдарға отрядтар жіберілді. Олардың құрамында аудармашы, молдалар, казактар мен офицерлер болды. Алайда ұғындыру жұмыстары жоспарланған нәтиже бермеген соң, патша үкіметі жүз аумағында қарулы күштерді күшейтуге тырысты. Осыған қатысты М. Красовский жазбасында: «1824 жылы далалық аймақта енгізілген тәртіпті сақтау үшін казак полктерінен күзет жіберілді. Әскери отрядтар уақытша жасақ қызметін атқарды. Олар далалық аймаққа белгіленген уақыт мерзіміне жіберіліп, кері қайтарылып отырды. Біздің шекараларымыз оңтүстікке қарай кеңейген сайын шептен әскер жіберу қаржылық тұрғыдан тиімді емес. Сонымен бірге тәртіпсіздіктердің қайталануы мүмкіндігін де ескеру қажет.

Мысалы, Кенесары бастаған қозғалыстың орын алуы дала аймағында тұрақты әскер ұстау қажеттігін байқатты», – деп атап өтілген [8, 155 б.]. Орта жүз бен Ұлы жүз халқының көшпелі бір бөлігін қамтып, жаңа әкімшілік жүйе енгізу міндеті болды. Осыған байланысты түрлі әдіс-тәсілдер, оның ішінде пара беру арқылы сатып алу немесе алдау да пайдаланылды. Далалық аймақтың түпкірлерінде өзінің дербес саясатын жүргізген сұлтандар мен билер үстемдік етті. Шекара шебіне жақын оранласқан көшпелі топтардың барлығы дерлік жаңа жүйені қабылдамағандықтан бірқатар қиындықтар да туып отырды.

Батыс Сібір генерал-губернаторының мәліметіне сәйкес, Қарқаралы және Көкшетауда приказ ашу үшін экспедиция жіберілді. Қарқаралыға полковник Броневский бастауымен, ал Көкшетауға полковник Григоровский бастаған экспедициялар ұйымдастырылды. Далалық аймақтарда арнайы отрядтардың пайда болуы қазақ халқының тарапынан ашулы наразылық тудырып, ұлт-азаттық қозғалыстарға алып келді. Бірақ, қарсылықтар округтерді ашу ісінде тосқауыл болмады. Сөйтіп, 1824 жылы «Қырғыз даласында Қарқаралы сыртқы округы мен приказының ашылуы туралы» жарлық қабылданды [4, 72 б.]. Осы жылы Көкшетау ішкі округы да ашылды.

Батыс Сібір генерал-губернаторының қазақтарға арналған прокламациясында округтерді ашуға байланысты жаңа әкімшілік-құқықтық кодексті енгізудің мақсаты «халықтың жағдайын жасауға тырысып келісімді төзімділікті тыныштықты және жалпы тәртіпті орнатып қауіпсіздікті тырысып, келісімді, төзімділікті, тыныштықты және жалпы тәртіпті орнатып, қауіпсіздікті қамтамасыз ету, сонымен бірге бұрыннан қалыптасқан небір ырымдарды жою, өзін-өзі басқаруды тоқтату, яғни, бір сөзбен айтқанда, қырғыз-қазақтар мен өзге де ұлттар үшін береке мен бақыт орнату» ретінде анықталды [9, 114 б.].

1825 жылы Құсмұрын округы ашылды. Ал, 1831 жылдың 19 қазанында Аягөз сыртқы округтық приказының құрылуы туралы ереже қабылданды [4, 104 б.]. Жаңа округтердің ашылуы аймақтарында халық наразылығының артып, жағдайдың күрделенуіне қарамастан жоспарланған шаралар бірте-бірте жүзеге асырылды. Ұлт-азаттық қозғалыстардың өршуін болдырмау үшін патша үкіметі саясатта сақтық танытуға тырысты, қулықтарға барды. Мысалы, округтың ашылуы мен аға сұлтанды тағайындау құрметіне қазынадан бөлінген қаражат есебінен қайырымдылық тамақтандыру шаралары ұйымдастырылып, түрлі сый-сияпаттар таратылды.

Қазақ қоғамында округтердің ашылуына қатысты көзқарас біркелкі болмады. Халықтың бір бөлігі қарсылық танытса, екінші бөлігі жаңа басқару жүйесінің енгізілуіне қолдау танытты. Елде өз ықпалы мен беделін сақтауға тырысқан кейбір сұлтандар белгілі бір жерде округ ашу туралы өтініш білдіріп жатты. Мысалы, Ақмола маңында округтық приказдарды ашу туралы өтінішті Сәмеке ханның ұрпағы К. Құдаймендин де білдірді. Үкімет аймақтың стратегиялық тұрғыдан тиімді орналасуын, сонымен қатар Құдаймендиннің жергілікті жердің белді азаматтарына ықпалының барын ескеріп, жаңа округ ашуға рұқсат берді.

Сібір комитетінің баяндамасымен танысқан император Николай I патша 1832 жылдың 9 қаңтарында Ақмола округының ашылуын бекітті. Құжатта: «Осы жылдың 9-шы қаңтарында Қырғыз даласында Ақмола деп аталатын төртінші сыртқы округты ашуға рұқсат берілді. Ол басқа округтердің алдында үлкен беделге ие болып, бодандықты қабылдаған аймақтар үшін бағынбайтын қырғыздардың жабайы шабуылдарынан қорған болады», – деп атап көрсетті [3, 142б.].

1833 жылы 9 наурызда Баян-Ауыл және Үш-Бұлақ округтері, ал 1834 ж. Омбы облысына қарасты Аман-Қарағай сыртқы округы ашылды. Сонымен, он жарым жыл ішінде бірқатар округтер ашылған: Қарқаралы, Көкшетау (1824 ж.), Құсмұрын (1825 ж.), Аягөз (1831 ж.), Ақмола (1832 ж.), Үшбұлақ, Баянауыл (1833 ж.) және Аманқарағай (1834 ж.). XIX ғасырдың ортасына қарай Көкбек және Алатау округтерінің ашылуы жаңа әкімшілік бөлінуді аяқтады. 1838 жылы Үшбұлақ округы Ақмола және Көкшетау аймақтарына қарап, таратылды. 1859 жылы Құсмұрын

округының орнында Атбасар аймағы ұйымдастырылып, Аягөз округы бірқатар аумақтық өзгерістермен Сергиополь деп өзгертілді.

Жоғарыда аталған заңнамалық құжаттар жүз аумағындағы ерекшеліктерді ескермеді. Осыған байланысты Батыс Сібір генерал-губернаторы Омбы облысын таратып, Сібір қазақтарының басқармасын құруды ұсынды. Нәтижесінде, 1838 жылы Сібір қазақтарын шекаралық басқаруға қатысты «Сібір қырғыздарын жеке басқару туралы» ереже қабылданды [4, 163-166 б.]. Ереженің басты мақсаты – Қазақстан аумағында жаңа басқару жүйесінің енгізілу үдерісін тездету болды. Сібір қырғыздарын басқару үшін Сібір қырғыздарының басқармасы деп аталған арнайы басқарма құрылды. Басқарма Батыс Сібір генерал-губернаторына тікелей бағынды. Шекара басқармасының құрамына генерал-майор шешін иеленген сібір қырғыздарының шекара басшысы; полковник немесе подполковник шені бар шекара басқармасының төрағасы; төрт кеңесші кірді. Кеңесшілер ішінде қырғыз ассессоры, қазына және қылмыстық істерге жауапты, кеңсе қызметкерлері болды. Шекара басшысы және шекара басқармасының төрағасын тағайындау және қызметтен босату императордың жарлығымен жүзеге асырылды.

1844 жылы 14 маусымда «Орынбор қырғыздарын басқару туралы» [4, 198-204 б.] ереженің қабылдануы аумағында Ресей патшалығының билігін нығайтуды көздеді. Ережеде оның «қабылдануы Кіші орда қырғыздарын басқаруды жақсарту мақсатында, бірақ бұрын қалыптасқан басқару тәртібінің негіздерін күрделі түрде өзгертпей, қырғыздарды меңгеруші Орынбор шекара комиссиясына шекара басқармасына қатысты істердің оңтайлы шешілуін бақылау үшін қажеттіні бөлу деп атап көрсетілді.

Құжатқа сәйкес Орынбор қазақтарын басқару Орынбор әскери губернаторы мен Орынбор шекара комиссиясына қарасты болды. Шекара комиссиясы Ресейдің мемлекеттік мекемесі қатарына жатқызылып, ол губерниялық басқару билігі мен міндеттері, қазына, мемлекеттік мүлік, азаматтық және қылмыстық сот палаталарын біріктірді. Жүз аумағындағы жергілікті халыққа ықпалды күшейту мақсатымен қамқорлық институты енгізілді.

1854 ж. «Семей облысын басқару туралы» арнайы ереже қабылданды [4, 270-280 б.]. Ережеге сәйкес Семей облысы құрылды. Оның құрамына Ертістің оң жағы, Сібір шебінің ішкі жағында көшіпқонып жүрген қырғыздар; Сібір қырғыздарының Көкбекті және Аягөз сыртқы округтері; Қапал станицасы және оған қарасты бекіністер мен жерлер; Семей және Өскемен қалалары, Бұқтырма және Іле сырты бекіністері кірді. Облыстың орталығы Семей қаласы болды. Семей облысын әскери губернатор басқарды. Ол облыстың сыртқы округтерінде орналасқан бар әскерге және облыстың басқармасына билік жүргізді. Екеуі де генерал-губернаторға және Батыс Сібір Бас басқармасына тікелей бағынды.

Бірте-бірте патша үкіметі Қазақстан аумағында өз билігін заңнамалық тұрғыдан нығайта түседі. 1859 ж. Кіші жүзде шекара басқармасы таратылып, басқару Шет істері министрлігінің қарауынан Ресейдің Ішкі істер министрлігіне беріледі.

Қазақ жерлерінің әкімшілік-аумақтық басқару жүйесін өзгерту патша үкіметінің Орта Азия аймағында жүзеге асырылған жалпы саясатымен байланысты болды. XIX ғасырдың ортасында Қазақстанда аумақтық өзгерістерді көздеген бірнеше заңнамалық құжат қабылданды. Олардың ішінде «Шығыс және Батыс Сібірді басқаруға қатысты кейбір өзгерістер туралы»; «Орынбор өлкесін ішінде «Шығыс және Батыс Сібірді басқаруға қатысты кейбір өзгерістер туралы»; «Орынбор өлкесін Бас басқару әдістерін нығайту туралы»; «Сібір қырғыздары облысының Құсмұрын және Көкшетау округтерін басқаруды өзгерту туралы»; «Оралдың арғы жағындағы қырғыз даласын Орынбор қырғыздарының облысы ретінде өзгерту және басқарудың жаңа жүйесі туралы»; «Орынбор ведомствосына қарасты қырғыз даласы мен Сырдария шебінің әскери құрылымы туралы»; «Сібір ведомствосына қарасты қырғыз даласының оңтүстік-шығыс бөлігінде көшіп-қонатын Үлкен орда қырғыздары кіретін Алатау округын құрайтын Үлкен орданы Шет

істері министрлігінің қарамағынан Батыс Сібір жергілікті Бас әскери «Түркістан облысын құру туралы»; «Сырдария шебін басқаруды тарату және оның орнына Түркістан облысы басқармасын құру туралы»; «Түркістан облысын басқару туралы» [2].

Орта Азия жерлері мен Қазақстанның Ресейге қосылуының аяқталуы, оңтүстік шекараларда ресейлік биліктің нығаюы бұл аумақтарға жаңа басқару жүйесін енгізу және олардың Ресейге түбегейлі қосылуын талап етті.

1867 жылғы «Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуы туралы» патша жарлығына сәйкес «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлығына қарасты, Қытай және Орта Азия хандықтарымен шекаралас жерлердің азаматтық және әскери құрылымын өзгерту қажет деп танылып, Сырдария мен Жетісу облыстарын біріктірген Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды [10, 90 б.].

Генерал-губернатор өзіне қарасты аумақта шексіз билікке ие болды. Жалпы облысты басқару ісі әскери губернатор мен облыстық басқарма құзырында болды. Облыстық басқарма империяның орталық аудандарының губерниялық басқармасына теңелді. Облыстық басқарманы әскери губернатордың ұсынысымен әскери губернатордың көмекшісі басқарды. Облыстық басқарма үш бөлімнен тұрды: өкім шығару, шаруашылық және сот. Уездегі әкімшілік және полицейлік билік уезд бастығының қолында болды.

«Орынбор және Сібір қырғыздарын басқаруды өзгерту туралы» жарлыққа сәйкес төрт облысты құру шешілді [10, 129-131 б.]. Олар: Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары. Бұл облыстарды басқару туралы ереже 1868 ж. 21 қазанда бекітілді. Бұл реформаның негізгі мақсаттары: тұтас Қазақстан аумағын құру, әкімшілік шенеуніктердің артқан шығындарын өтеу және әскери құрылымдарды қамтамасыз ету үшін салықтарды көбейту, Қазақстан аумағында жалпыресейлік заңнаманы енгізу, өлкені отарлау үшін құқықтық негіз жасау.

1867-1868 жж. әкімшілік-аумақтық реформалардың нәтижесінде Қазақстан Орынбор, Батыс Сібір және Түркістан генерал-губернаторлығына бөлінді. Әр генерал-губернаторлық екі облыстан құралып, барлығы алты облыс болды: Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу және Сырдария. Бұл аумақтарда әкімшілік бөліністің келесі негізгі жүйесі қалыптасты: генерал-губернаторлық – облыс – уезд – болыс – ауыл. Аталған құжатқа сәйкес, Түркістан генерал-губернаторлығы Әскери министрлікке, Батыс Сібір генерал-губернаторлығы Шет істері министрлігіне тікелей бағынды.

Сонымен, «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы» және «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы» уақытша ережелер Қазақстан аумағында жаңа әкімшілік-аумақтық бөлініс жүйесін қалыптастырды. Бұл жүйе дәстүрлі басқару жүйесін түбегейлі өзгертіп, қазақ қоғамы ішінде патриархалдық-рулық байланыстардың ыдырауы үдерісін күшейтті, өлкені қанаудың заңнамалық негіздерін жасады.

Сонымен қатар, патша үкіметі алға қойған мақсатын орындау барысында Қазақстан облыстарын әкімшілік басқаруға қатысты тағы да бірқатар ірі өзгерістерді жүзеге асырды. Бұл келесі заңнамалық құжаттардан көрініс тапты: «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын әскери басқару туралы»; «Ақмола облысында Сары-су өзені бойында бесінші Сары-су уезін ашу туралы»; «Ішкі Қырғыз орданы басқаруды астрахан басшылығының қарауына беру туралы»; «Орынбор генерал-губернаторлығын тарату және Орал мен Торғай облыстарының ішкі істер министрлігіне бағынуы туралы»; «Ақмола және Семей облыстарында әскери басқаруды өзгерту туралы»; «Ақмола, Семей және Жетісу облыстарын басқаруға қатысты басты қадағалауды генерал-губернатордың жүзеге асыруы туралы»; «Сырдария облысының облыстық басқармасындағы өзгерістер туралы» [2].

XIX ғасырдың 80-шы жылдары бірқатар заңнамалық актілердің қабылдануы нәтижесінде қазақ өлкесін басқаруда әкімшілік-аумақтық өзгерістер жүзеге асты. 1881 ж. «Орынбор генерал-губернаторлығын тарату туралы» патша жарлығына сәйкес Орынбор генерал-губернаторлығы жойылып, Орал және Торғай облыстары тікелей Ішкі істер министрлігіне

бағынды [10, 269 б.]. 1882 ж. Батыс Сібір генерал-губернаторлығы жойылып, орнына Дала генерал-губернаторлығы құрылды [10, 276 б.]. Құрамына Ақмола, Семей және Жетісу облыстары енгізілді. Дала және Түркістан генерал-губернаторлығы арасындағы шекара 1886 ж. 15 наурызда қабылданған «Түркістан және Дала генерал-губернаторлығы арасындағы шекаралардың өзгеруі туралы» жарлықпен анықталды [11, 5 б.].

1886 ж. 12 маусымда қабылданған «Түркістан өлкесін басқару туралы» [11, 9-31 б.] ереже бойынша 1917 жылға дейін оңтүстік Қазақстан халқы басшылыққа алған негізгі құқытық акт болып саналды. Түркістан өлкесіне үш облыс – Сырдария, Ферғана және Самарқанд облыстары кірді. 1897 ж. Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына Жетісу облысы да кірді. Генерал-губернатордың билігі кеңейтілді. Облысты әскери губернаторлар мен облыстық басқарма басқарды. Әскери губернаторлар әскери министрдің ұсынысымен және Ішкі істер министрі мен Түркістан өлкесінің губернаторымен өзара келісімі бойынша тағайындалып, қызметтен босатылды. Болыс басшылары, ауыл старшиндары мен олардың көмекшілері халық сайлауымен үш жыл мерзімге тағайындалды. Бірақ әскери губернатор сайлау нәтижесін бекіту не бекітпеу құқығын иеленді.

XIX ғасырдың соңында қазақ қоғамында күрделі әлеуметтік өзгерістер орын алды: тауар-ақша қатынастарының таралуы, кен өнеркәсібінің дамуы, темір жолдардың салынуы, қоғамның ыдырауы және жаңа әлеуметтік топтардың пайда болуы. Қазақстан бірте-бірте жалпыресейлік экономикалық нарыққа кірігіп, нәтижесінде Ресейдің дамушы капиталистік өнеркәсібі үшін тауар өткізу нарығы мен шикізат көзіне айналды. Бірақ аталған үдерістің дамуын қиындатқан субъективті жағдайлар болды. Ескі заңнамалық актілер далалық облыстардың қоғамдық-саяси және шаруашылық өміріндегі өзгерістерге сай болмады. Сөйтіп, қабылданған заңнамалық актілер қазақ өлкесінде болып жатқан өзгерістерден қалыс қалып отырды.

Қабылданған заңдарға қосымша келесі заңнамалық актілер қабылданды: «Түркістан әскери округының шаттары мен Ережедегі кейбір өзгерістер туралы»; «Сырдария облысының облыстық басқаруындағы өзгерістер туралы» [2].

1891 ж. наурызда «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы» ереже қабылданды [11, 82-95 б.]. Тарихта ол Дала ережесі деген атпен белгілі. Облыстарды басқару дала генерал-губернаторына берілді. Ол императордың өзі тағайындап, қызметтен босататын болды. Облыстық басқару әскери губернатор мен облыстық басқарма құзырында болды.

Жалпы аталған ереже Далалық облыстарды басқару жүйесін реттеп, 1867-68 жж. реформаларға тән уақытша сипатын жойып, әкімшіліктің қызметтерін айтарлықтай кеңейтті. Сонымен бірге сот құрылымына күрделі толықтырулар мен түсініктемелер, салық саясатына өзгерістер енгізді. Осыған байланысты Ә. Бөкейханов: «Елде халықтың мұқтажын ескермей, бюрократиялық жолмен жасалған Дала ережесінің енгізілуі, өз қалауын тұлға құқығынан артық қоятын биліктің заңды құрметтемеуі, әкімшілік күштеу, қырғыздардың рухани және экономикалық мүддесін мүлдем ескермеу, бұқара надандығының артуына қолдан жағдай жасау – осының барлығы халықтың кедейленуі мен мәдениеттің тоқырауына алып келді», – деп атап өтті [12, 76 б.].

Алайда аталған реформа заман талабына жауап бере алмай, өлке қажеттіліктерін қанағатандыра алмады. Патшалық мемлекеттік органдарда орын алған бюрократизм, түсініксіздік заңның жүзеге асырылу үдерісін баяулатты. Сол себепті кейін қабылданған заңнамалық құжаттарға түзетулер енгізген жаңа заңнамалық актілер қабылданатын болды. Олардың қатарында «Түркістан өлкесінің әкімшілік құрылымына қатысты ереженің кейбір қаулыларына өзгерістер енгізу туралы»; «Түркістан өлкесін басқару туралы ереженің 18-бабын өзгерту туралы»; «Закаспий облысының Грузин епархиясынан Түркістан қарамағына өтуі туралы»; «Түркістан генерал-губернаторына оның қарамағындағы Кеңес талқылауына Жетісу және Каспий

сыртыоблыстарын басқаруға қатысты мәселелерді ұсыну құқығын беру туралы» заңнамалық құжаттарын атауға болады [2].

Қазақстанның Ресейдің құрамына қосылуының құқықтық негіздерін бірте-бірте жүзеге асырылып, ғасырға жуық уақытқа созылды. Қазақстанның әкімшілік-аумақтық құрылымы мәселесі өте күрделі болды. Ұзаққа созылған бұл үдеріс қайшылықты әрі мән-мазмұны жағынан біркелкі болмады. Басып алынған аумақтарда жаңа басқару жүйесін енгізуде асығыстық таныту, жергілікті ерекшеліктерді білмей және ескермеу, қазақ жерлерінің кендігі, қазақ халқының жүзеге асырылып жатқан реформаларға табанды қарсылық білдіруі, енгізілген өзгерістердің өзгермелі тарихи жағдайларға сай болмауы – барлығы ертерек қабылданған заңдарды толықтыратын немесе күшін жойған, тіпті бір-біріне қайшы келген бірқатар заңнамалық актілерді қабылдауға мәжбүр етті. Осының барлығы Ресей империясы тарапынан енгізілген жаңа өзгерістер қазақ қоғамының объективті тарихи дамуына сай болмады, сол себепті бұл үдеріс баяу жүзеге асты. Жалпы, зерттеліп отырған кезеңнің заңнамасы патша үкіметінің Қазақстандағы билігін нығайтуға бағытталып, басқарудың ресейлік жүйесін енгізудің құқықтық тұрғыдан негізделуіне жәрдемдесті.

Әдебиет

- 1 Назарбаев Н. А. Хранить память, крепить согласие. Алматы: Қазақбаспасөзі, 1998. 16 с.
- 2 Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебно-справочное пособие. Павлодар: ПГПИ, 2012. 161 с.
- 3 Отепова Г.Е. История Казахстана в законодательных источниках Российской империи. Монография. Павлодар: ПГПИ, 2015. 260 с.
- 4 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.). Сб. документов. Ч.1. // Под ред. Отеповой Г.Е. Павлодар: ПГПИ, 2015. 344 с.
- 5 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII - первой половины XIX в. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 296 с.
- 6 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Алматы: Атамұра, 2000. Т.3. 766 с.
- 7 Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана: Елорда, 1998. 137 с.
- 8 Красовский М. Область Сибирских киргизов. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. В 3 частях. СПб: Печатано в типографии, 1868. Ч.3 427 с.
- 9 Быков А.Ю. Истоки модернизации Казахстана (проблема седентаризации в первой половине XVIII века – начале XX века). Барнаул: Азбука, 2003. 267 с.
- 10 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.). Сб. документов. Ч.2. // Под ред. Отеповой Г.Е. Павлодар: ПГПИ, 2015. 300 с.
- 11 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.). Сб. документов. Ч.3. // Под ред. Отеповой Г.Е. Павлодар: ПГПИ, 2015. 284 с.
- 12 Букейханов А. Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи. Избранное. Собрание сочинений. Алматы: Өлке баспасы, 2002. Кн.1. С.40-91.

УДК 355/359(=512/1)

СКАНДИНАВИЯ И ЗОЛОТАЯ ОРДА: РЕАЛИИ И ВЫМЫСЕЛ

Пилипчук Я.В.

младший научный сотрудник отдела Евразийской степи Института востоковедения НАН Украины, к. и. н., Украина, Киев, ул. Грушевского 4, каб. 210, 01001, pylypchuk.yaroslav@gmail.com

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию вопроса взаимоотношений между скандинавскими странами и Золотой Ордой. Предметом данного исследования являются анализ данных скандинавских и русских источников относительно отношений между Золотой Ордой и Скандинавией. Целью работы является получение достоверных научных данных относительно взаимоотношений татар и скандинавов. Новизной данного исследования является сама постановка вопроса о взаимоотношениях скандинавских стран с Золотой Ордой. Сведения новгородской первой летописи о баскаке Амрагане и его роли в заключении мира с скандинавскими странами и немцами в 1269 г. Татары не принимали участия в шведсконовгородской войне 1348-1352 гг. Исторической реальностью есть золотоордынская дипломатическая миссия в Норвегию в 1286 г. Готландские анналы сообщали совершенно достоверную информацию о участии татар в Грюнвальдской битве. Контакты между Золотой ордой и Скандинавией были эпизодическими. Фактически они свелись только к татарскому посольству в 1269 г. Скандинавские народ

Ключевые слова: Орда, Золотая, источники, русские, при, баскак, Скандинавия, татары, битва, Грюнвальде.

СКАНДИНАВИЯ ЖӘНЕ АЛТЫН ОРДА: ШЫНДЫҚ ПЕН ДАҚПЫРТ

Пилипчук Я.В.

Аңдатпа. Мақала скандинавиялық елдер мен Алтын Орда арасындағы өзара қарым-қатынастар мәселесін зерттеуге арналған. Зерттеу пәні Скандинавия мен Алтын Орда арасындағы қарым-қатынастарға тікелей қатысы бар скандинавиялық және орыс деректеріндегі мәліметтерді талдау болып табылады. Жұмыстың мақсаты татарлар мен скандинавтар арасында өзара қарым-қатынастарды анықтайтын нақтылы ғылыми мәліметтерді алу болып табылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы скандинавиялық елдердің Алтын Ордамен қарым-қатынастарын мәселе ретінде көтерілуінде. Амраган басқақ туралы және оның 1269 ж. скандинавия елдері мен немістер арасындағы бейбітшілік бітіміндегі рөлі туралы новгородтық жылнама мәліметі. Татарлар 1348-1352 жж. шведновгород шайқасына қатысқан жоқ. Алтынордалықтардың 1286 ж. Норвегияға дипломатиялық миссиясы болғандығы тарихи шындық. Готланд анналдары татарлардың Грюнвальд шайқасына қатысқандығы туралы нақтылы мәлімет береді. Алтын Орда мен Скандинавия арасындағы байланыс ара-тұра ғана болған. Шындығында олар 1269 ж. татар елшілігімен шектелді. XIII-XV ғғ. Скандинавия халықтары мен Алтын Орда тікелей қақтығысқан жоқ.

Түйін сөздер: Алтын Орда, татарлар, Скандинавия, басқақ, орыстар, деректер, Грюнвальд шайқасы

SCANDINAVIA AND THE GOLDEN HORDE: BETWEEN REALITY AND FICTION

Pylypchuk Ya.V.

Abstract. This paper focuses on the study of the relations between the Nordic countries and the Golden Horde. The subject of this study is to analyze the data of the Scandinavian and Russian sources on the relationships between the Golden Horde and Scandinavia. The aim is to obtain scientific evidence regarding the relationship of the Tatars and the Scandinavians. Novelty of this study was the question about the relationship between the Nordic countries with the Golden Horde. Fiction is the data the First Novgorod Chronicle about a role of basqaq Amragan in making peace with the Germans, Scandinavian countries and Russians in 1269. Germans, Danes, Swedes didn't know about the existence of Amragan. The Tartars didn't participate in the Swedish-Novgorod War 1348-1352. Historical reality of the Golden Horde have a diplomatic mission to Norway in 1286 Gotland annals reported quite reliable information about the participation of the Tatars in the Battle of Grunwald. Scandinavia and the Tatars were not at war with each other. Contact's between countries limited only Tatar Embassy in Norway in 1286. Europe should be grateful to the merchants and monks from Wisby for information on the participation of the Tatars in the Battle of Grunwald.

Keywords: Golden Horde, the Tatars, Scandinavia, basqaq, Russians, sources, Battle at Grunwald.

Одним из интереснейших аспектов истории Восточной Европы является история Золотой Орды. В последнее время эта проблематика стала популярной. Однако до сих пор остается белые пятна в историографии, которые практически неизучены, а именно отношения Дании, Норвегии и Швеции с Золотой Ордой. Сведения источников по этому вопросу фрагментарны и недостаточны. Однако даже вопрос о возможности этих взаимоотношений не ставился на серьезном научном уровне. Этому вопросу были посвящены лишь псевдонаучные изыскания Р. Набиева [Наби 2001]. Задачей данной статей является изучение истории взаимоотношений скандинавов с Золотой Ордой, а также освещение отображения истории татар в скандинавских источников. Важно ответить на вопрос насколько правдиво они отображали реалии истории Золотой Орды.

Перед тем вести разговор об отношениях Улуса Джучи со странами Скандинавии нужно проанализировать сведения скандинавских источников о монголах. В Исландских анналах под 1241 г. сообщается о вторжении монголов в Венгрию. Под 1286 г. в Исландских анналах упомянуто сообщается о прибытии ко двору норвежского короля Эрика монгольского посла [Шаскольский 1994; Islandske Annaler 1977; Islenskir Annalar 1847, s. 161-163; Scriptores Rerum Danicarum 1774, s. 95, 118, 127]. Очевидно, миссия татарского посла преследовала торговые цели. Если бы дело лежало в политической плоскости, это было бы зафиксировано в норвежских хрониках, чего мы не наблюдаем. Поразительно, что исландцев интересовали дальние дела. Но в то же время мы можем вспомнить о делах эпохи викингов, когда скандинавы странствовали от Ньюфаунленда до Хорезма и от Гренландии до Сицилии и Константинополя. Подобно Русскому Северу, где народная историческая память в форме былин сохранила память о событиях давно минувших дней и событиях в далеких странах, в Исландии народная память сохранила сведения о монголах в сагах. Относительно же упоминания о татарах в исторической хронике то тут нет ничего удивительного. И Исландия и Улус Джучи принимали участие в международной торговле. Исландия была связующим звеном в торговле между Норвегией, Англией и Гренландией. События так или иначе затрагивавшие торговлю должны были быть запечатлены в хрониках. Страны даже в эпоху Средневековья были достаточно тесно взаимосвязаны между собой и если миссия с целью расширить торговые контакты прибывала в Норвегию, то об этом автоматически

ставало известно в соседних регионах, таких как Исландия [Шаскольский 1987; *Islandske Annaler* 1997; *Islenskir Annalar* 1847].

Интересным является сообщение новгородского летописца о желании великого владимирского баскака Амрагана в 1269 г. выступить на стороне русских против датчан и ливонцев. До этого события в 1268 г. русские потерпели поражение от датчан под Раквере (Раковором) и отразили вторжение войска Ливонского Ордена в псковские земли. Князь Довмонт ценой героических усилий удержал детинец Пскова. По сведениям новгородского летописца, как только датчане и ливонцы узнали, что против них хочет выступить Амраган, они заключили мир с русскими. Летописец сообщал, что баскак хотел идти на Нарву и Ревель (Таллинн). Это сообщение нуждается в критике. В шведских, норвежских и датских хрониках под этим и предшествующими годами нет упоминаний о монголах. Также нет упоминаний о угрозе со стороны татар в хрониках Ливонского и Тевтонского Ордена. Нападения татар на Эстонию и Финляндию произошли уже в совсем иную эпоху. Татары пришли в эти страны как вспомогательные части русских войск во время Ливонской войны. Однако в середине XIII в. ничего подобного не происходило. Но последующие события, произошедшие после 1269 г. и зафиксированные в актовом документе дают ответ, почему Амраган был столь активным участником в решении конфликта между русскими и немцами. Менгу-Тимур приказал Ярославу Ярославичу дать позволение купцам Ганзы торговать с татарами через поселения на территории Руси. Война между ливонцами, датчанами и русскими препятствовала торговле, поскольку Папа Римский на время войн с русскими вводил эмбарго на торговлю с Новгородом и его прибалтийско-финскими вассалами. Через Смоленск и Владимиро-Суздальскую Русь города Ганзы на побережье Балтики были связаны с поволжскими городами Улуса Джучи. Торговля велась через польские города, Галицко-Волынское государство и Киев. От Аккермана до Львова шел татарский путь, а от Львова он шел через Краков к Торуню и Гданьску [НПЛ 1950, с. 88, 319; Хайдаров 2012, с. 335-339].

В сочинении Эрика Олая – "Хронике свеев и готов" сообщается о войне императора тартар против мусульман. Имеются в виду действия ильхана Газана против мамлюков. Также шведский хронист сообщал о литовцах и татарах, а также о взятии королем Магнусом русской крепости Пекенсар. Об этих событиях также сообщал Петри Олай. Пекенсар это финское *Pähkinäsaari*, то есть Ореховый остров, откуда и русское название крепости – Орешек. Скандинавы знали эту крепость как Нотебург. Шведский и норвежский король Магнус в 1348 г. взял эту крепость и в плен к нему попал наместник Нариманта Гедиминовича. На помощь наместнику Нариманта пришли войска новгородцев и отвоевали крепость Орешек в 1349 г. [*Scriptores Rerum Svecicarum* 1828, Т. III, s. 76, 104; *Scriptores Rerum Svecicarum*, Т. I. *Sectio Potestior*, 1828, s. 267; Олаус Петри 2012, с. 89].

Для сравнения в хронике *Chronologia Svecica ex Codice minoritarum Wisbyensium ab anno 815 ad annum 1412* упомянуто, что Магнус взял замок русских Пекенсаре. Не о каких литовцах и татарах в ней не упомянуто. При этом нужно упомянуть, что купцы и церковники Готланда были гораздо честнее, чем шведские хронисты, которые оправдывали поражение шведов помощью русским со стороны литовцев и татар [*Scriptores Rerum Svecicarum* 1828, Т. 1, s. 44].

Нужно отметить, что готландцы знали о участии татар в Грюнвальдской битве 1410 года. В *Diarium Minoritarum Wisbyensium ab anno 686 ad annum 1525* под 1410 г. упомянут император тартар как противник правителя Пруссии. В хронике *Annales fratrum minorum Wisbyenses ab anno 1525* под 1410 г. сообщается о императоре тартар как о союзнике литовского и польских королей против правителя Пруссии [*Scriptores Rerum Danicarum*, 1772, s. 36-37, 263]. В хронике *Annales ab Anonymo circa Alliam, ad Annum usque 1265 conscripti* упомянуто о вторжении тартар в Венгрию в 1241 г. [*Scriptores Rerum Danicarum*, 1772, s. 208]. В *Catalogus abbatum Sagansior* под 1410 г. в войске короля Польши упомянуты неверные татары, литовцы и русины. В

Diarium Minoritarum Wisbyensium ab anno 686 ad annum 1525 под 1410 врагами правителя Пруссии назван Владислав король Польши, Витольд король Литвы, император и цезарь татар, русины, жемайты и татары. В хронике *Annales fratrum minorum Wisbyenses ab 67 ad 1525* под 1410 г. сообщается о войне против правителя Пруссии Владислава короля Польши, Витольда короля Литвы, императора и цесаря татарского, русинов, жемайтов и валахов (молдаван) [*Scriptores Rerum Danicarum* 1772, s. 263].

Отношения между скандинавскими странами и Улусом Джучи начались во второй половине XIII в. Первая и единственная известная татарская дипломатическая миссия прибыла в Норвегию в 1286 г. Вероятно вопрос стоял о возможности международной торговли. Сведения некоторых шведских

г. Вероятно вопрос стоял о возможности международной торговли. Сведения некоторых шведских хронистов об участии татар на стороне новгородцев в войне 1348-1352 гг. не соответствуют действительности. Эрик Олай и Петри Олай информацией о помощи литовцев и татар намагались замаскировать поражения шведов от русских. Также скептического отношения заслуживают данные о том, что Амраган хотел повести на датскую Эстонию свое войско. Новгородский летописец приукрасил реалии, поскольку о Амрагане как о полководце немцы и датчане не знали. Более того, они не знали, что татары вообще собирались йти на них войной, что позволяет отнести сообщение новгородской первой летописи к историческим фантомам. Более менее правдоподобными являются данные об Грюнвальдской битве и об участии в ней татар.

Список литературы

- Ипатьевская летопись/ Воспроизведение текста издания 1908 г. Полное собрание русских летописей. Т.2. М.: Восточная литература, 1962. XVI, 938, 87, IV с.
- Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку/ Под ред. акад. Е.Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926-1928 гг. Полное собрание русских летописей. Т.1. М.: Восточная литература, 1962. VIII, 578 с.
- Наби Р. Булгар и Северная Европа. Древние связи. Казань: Иман, 2001. 158 с. <http://www.islamrt.ru/book/bulgar.pdf>
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 640 с.
- Олаус Петри. Шведская хроника. М.: Наука, 2012. 428 с.
- Хайдаров Т.Ф. Торговые отношения Ганзейского союза и Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Вып.5. Казань: ООО Фолиант, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. С. 335-339.
- Шаскольский И.П. Сведения об истории Руси в исландских анналах // Вспомогательные исторические дисциплины. XXV. СПб.: Издательство Дмитрий Буланин, 1994. С. 231-239
<http://ulfdalir.narod.ru/literature/articles/islandske.htm>
- Islandske Annaler. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institut, 1977.
http://ulfdalir.narod.ru/sources/IcelandScandinavia/Islenzkir_annalar.htm <http://www.septentrionalia.net/etexts/annaler.pdf>
- Islenzkir Annalar, 1847. Islenzkir Annalar sive Annalles Islandici ab Anno Christi ad annum 1430. Hafniae: Typis J.H. Schultz, 1847. <http://archive.org/details/slenzkirannlars00sigugooq> http://books.google.com.ua/books?id=BDcLAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Scriptores Rerum Danicarum Medii Aevi. Tomus I. Hafniae: Typis Vidue Andreae Hartvici Godiche, 1772. http://books.google.com.ua/books?id=AJdJAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Scriptores Rerum Danicarum Medii Aevi. Tomus III. Hafniae: Typis Vidue Andreae Hartvici Godiche, 1774. http://books.google.com.ua/books?id=vZZaAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevi. Tomus I. Upsaliae: Zeipel Palmblad et Soc. Reg. Acad. Typographi, 1828. http://books.google.com.ua/books?id=caBMB0X1InYC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevi. Tomi I. Sectio Potestior. Upsaliae: Excudebant Palmblad et Soc. Reg. Acad. Typographi, 1828. http://books.google.com.ua/books?id=hNP9JrER1dcC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

ПОСЛЕДСТВИЕ ХИМИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ФЕРГАНСКОГО ДОЛИНЕ. 1950-1990 гг.

Рахимова Г.

Аннотация. В данной статье раскрыты причин использования химических ядовитых веществ в сельском хозяйстве, особенно в хлопководстве. В густонаселенной Ферганской долине в политике хлопка монополия была планирована, построит химические заводы. В результате химические заводы загрязняли окружающую среду и причинила к здоровью людей. Технические средства, использованные при химической обработке. Появление Экологические проблемы открылось на основе исторических доказательств.

Ключевые слова: вещества, хлопок, почва, вода, общество, воздух, болезни, производство, химические, эрозия, засоление

ФЕРҒАНА АЛҚАБЫНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ХИМИЯЛАНДЫРУДЫҢ САЛДАРЫ. 1950-1990 жж

Рахимова Г.

Аңдатпа. Бұл мақалада ауыл шаруашылығында, әсіресе мақта шаруашылығында химиялық улы заттарды қолдану себептері көрсетілген. Халық тығыз орналасқан Ферғана алқабында мақта саясатында монополия жоспарланған, химиялық зауыттар салынады. Нәтижесінде химиялық зауыттар ластанған және себеп болды дейін адамдардың денсаулығы. Химиялық өңдеуде қолданылатын техникалық құралдар. Пайда болуы экологиялық мәселелер тарихи дәлелдер негізінде ашылды.

Түйін сөздер: заттар, мақта, топырақ, су, қоғам, ауа, аурулар, өндіріс, химиялық, эрозия, тұздау

CONSEQUENCES OF CHEMICALIZATION OF AGRICULTURE IN THE FERGHANA VALLEY. 1950-1990

Rakhimova G.

Abstract. This article reveals the reasons for the use of chemical toxic substances in agriculture, especially in cotton growing. In the densely populated Fergana Valley, in the cotton policy, a monopoly was planned, chemical plants would be built. As a result, chemical plants polluted the environment and caused to people's health. Technical means used in chemical processing. The emergence of an environmental problem was discovered on the basis of historical evidence.

Keywords: substances, cotton, soil, water, society, air, diseases, production, chemical, erosion, salting

Независимость освободила Узбекистан от оков советского режима, открыла широкий горизонт, исторического прогресса. Встав на путь суверенного национального развития, независимый Узбекистан твердо и неуклонно осуществляет курс демократического обновления, кардинального реформирования всех сфер жизни общества, строительства правового государства с социально ориентированной рыночной экономикой. Как подчеркивал Президент независимого Узбекистана И.А.Каримов, - "от положения дел в сельском хозяйстве, темпов и эффективности его развития прямо зависит... материальное благосостояние, достаток всего народа"[1].

В последние, годы произошли крупные реорганизации в экономике, обеспечивающие

экономическую самостоятельность республики[2, с. 70], Экологическая проблема привлекает все большее внимание ученых, специалистов, политических деятелей и граждан. Это нашло соответствующее отражение в работе таких крупных форумов, как Конференция ООН по окружающей среде (Рио+20), а также на Саммите стран-членов АТР, проходившем в сентябре нынешнего года на территории Узбекистана.

В период советского тоталитарного строя неоднократно предпринимались попытки по подъему сельского хозяйства, использованию индустриальных технологий, интенсификации научнотехнического прогресса, в том числе внедрению программы химизации. Особенно-масштабный размах этот курс приобрел в 46-е и последующие годы. Однако все попытки директивных органов бывшего Союза реформировать аграрное производство, решить продовольственную проблему, не принесли ожидаемого результата. В их числе деградация почвы, истощение земельно-водных ресурсов, трагедия Арала, обострение экологической обстановки в целом, высокая детская смертность, рост опасных заболеваний.

Химизация сельского хозяйства, как самостоятельный объект научного исследования, одной из первых поставлена в работах И.А.Алимова.[3] Опираясь на доступные архивные источники, он сквозь призму концептуально-идеологических представлений своего времени осветил основные представления проводимого в 1965-1986 гг. курса химизации, проанализировал практику снабжения сельского хозяйства химическими средствами защиты растений, исследовал механизацию процессов химической обработки полей.

Пристальное внимание уделили исследователи советского периода вопросам химизации отечественного хлопководства. Так, в коллективной монографии "История развития хлопководства в Узбекистане"[4,] была прослежена история внедрения минеральных удобрений и средств химической защиты хлопчатника от вредителей и болезней. С начала XX в до.80-х годов, рассказано о деятельности научных учреждений и специализированных станций, занимающихся проблемами научного обеспечения химизации хлопководства.

Н.Аберкулов и А.Таджибаев[5,] сосредоточили основное внимание на характеристике процессов химизации хлопкового комплекса в хронологических рамках 50-60-х годов. В их исследованиях, в частности, отмечалось, что важную роль в широком внедрении программы химизации хлопководства сыграло строительство в республике Алмалыкского химического завода, ввод в эксплуатацию вторых очередей Ферганского завода азотных удобрений и Навоийского химкомбината, увеличение производственных мощностей Чирчикского электрохимического комбината. Авторы приводят конкретные данные об увеличении выпуска в Узбекистане минеральных удобрений и расширении ассортимента средств защиты растений, описывают формы и методы агрохимического обучения сельских тружеников.

За год независимости появилось немало интересных научных трудов, авторы которых с принципиально новых методологических позиций, вне прежних утопических схем ортодоксального марксизма, анализируют узловые проблемы истории сельского хозяйства республики 50-х - 80-х годов, в том числе отдельные аспекты химизации аграрного производства. К числу таких работ следует отнести, в первую очередь, исследования Н.Обламурадова, С.Н.Турсунова,

А.М.Юлдашева и др.[6]. Они исследовали общей истории Узбекистана. Но никто не изучало производства и сельское хозяйство Ферганской долине.

Применительно к условиям Ферганского региона, характеризующегося высокими темпами роста численности населения, практически полным исчерпанием водных ресурсов и, как следствие, ограничением орошаемого земледелия, реализация задач перспективного развития производительных сил предполагает коренные структурные изменения и формирование рациональной системы межрегиональных связей.

Возникли также серьезные преграды в развитии хозяйств областей региона вследствие не

комплексного, недостаточно продуманного размещения предприятий, особенно союзного подчинения. В результате этого производства некоторых отраслей оказались не писанными в общий контур экономики региона, системы решения социальных вопросов. Более того, размещение осуществлялось без учета экологических и экономических аспектов и рационального использования минеральных и сельскохозяйственных ресурсов.

Для неуклонного увеличения производства хлопка-сырца принимались активные меры по химизации аграрной отрасли. Дозированное использование минеральных удобрений, химических средств защиты растений от болезней и вредителей способствует повышению плодородия земли, росту урожайности сельхоз культур. В противном случае химизация оборачивается опасными последствиями. Она генетически была нацелена на тотальную эксплуатацию производственного потенциала и здоровья сельчан, исходила из логики хищнического отношения к природе. Все это определило сложную картину конечных результатов, вызревание тяжелых социально-экономических и экологических последствий, а в ряде случаев необратимых негативных процессов.

В Узбекистане к началу 50-х годов химическая промышленность аграрного профиля включала в основном Кокандский и Самаркандский суперфосфатные заводы, Ферганский азотный завод, Ферганский химический завод фурановых соединений. К концу исследуемого десятилетия в Ферганской долине действовало уже 12 предприятий этого профиля. В частности, отмечается, что уже в 1946-1952 гг. на Кокандском суперфосфатном заводе были дополнительно введены в строй суперфосфатный цех и производство по аммонизации суперфосфата, пущена в эксплуатацию промышленная установка по извлечению селена из серной кислоты[7.]. Кокандский суперфосфатный завод еще не был готов на работу. Что в заводе не закончен строительством и ввести в эксплуатацию железобетонную трубу для отходящих газов сернокислотного цеха, на выполнено строительство-монтажных работ[8.]. От этого влилось загрязнение окружающей среды. Крупным событием в развитии химической промышленности явился, туск в эксплуатацию в 1963 г.

Ферганского завода азотных удобрений. К этому времени основной продукцией азотных заводов Ферганской долины была аммиачная селитра, дефолианты и суперфосфатных заводах выпускались аммонизированный суперфосфат, кремнефтористый натрий, селен, аккумуляторная серная кислота, отварный кислород[9].

Крупным показателем технического прогресса второй половины 60-х годов явился перевод Кокандского, Ферганского суперфосфатных заводов и на выпуск более качественного удобрения аммонизированного суперфосфата. В определяющей мере характер и масштабы развития химической промышленности республики в исследуемый период определялись повышенными заданиями центра по увеличению объемов производства хлопка. В соответствии с этим пристальное внимание было уделено выпуску минеральных удобрений, содействующих росту урожайности хлопковых полей, наращиванию объемов ядохимикатов и дефолиантов для ускорения раскрытия коробочек хлопчатника и удаления листьев с него в целях создания благоприятных условий для машинной уборки хлопка. Исходя из экономических интересов центра, союзные директивные органы в обеспечении этой задачи приняли 31 мая 1968 г. специальное постановление "О мерах по развитию промышленности минеральных удобрений в 1968-1972 гг." [10] Оно предусматривало дальнейшее, расширение мощностей Чирчикского электрохимического комбината, Навойинского химкомбината, химических предприятий Самарканда, Ферганы и в городе Коканда.

Ускоренное развитие химической индустрии способствовало созданию материальных основ комплексной химизации сельского хозяйства. Химические предприятия республики, как правило, располагались в густонаселенных городах. Они не были оснащены достаточной мере пылеуловителями и газоочистными установками и в результате превратились в опасный источник

загрязнения окружающей среды. От многократно возросших выбросов вредных веществ в атмосферу страдала природа, растительный и животный мир, отравлялись воздух и вода, ухудшалось здоровье людей.

Правда, был сделан некоторый "успокаивающий жест". Опасаясь роста официальной напряженности в Узбекистане и негативной реакции мировой общественности, возмущенной применением в СССР давно запрещенных ядохимикатов, московская партийно-политическая элита решила несколько сократить поставки ДЦТ и метил меркаптофоса в республику. Так, если до 1969 г. негодно в Узбекистан завозилось по 4000 т. метилмеркаптофоса, то в 1970 г. - только 1500 т. [11,] Зато резко усилилась "экспансия" бутифоса, используемого для дефолиации хлопчатника. Он стал применяться с 1964 г. и был запрещен только во второй половине 80-х годов, хотя бутифос был не менее токсичен, метилмеркаптофос и ДЦТ. В 1970 г. руководство Узбекистана вновь направилось в Москву с заявкой на поставку современных слаботоксичных ядохимикатов и гербицидов, в частности севина, разора и др., но она была удовлетворена только в 1971 г. чем лишь на одну пятую часть.

Кульминация экологического кризиса наступила в 80-х годах. Но и в исследуемый период опасные последствия антигуманного курса тотальной химизации проявились отчетливо. Так, проведенные в республике в конце 60-х годов исследования показали, что содержание высокотоксичных инсектицидов (ДЦТ, метил меркаптофоса и др.) в открытых водоемах превышало, предельную допустимую концентрацию в 20-50, а в некоторых случаях более чем в 100 раз. Подобная концентрация ядохимикатов вела к хроническому отравлению населения, угрожающему распространению опасных заболеваний. Например, в 60-х годах обозначился резкий рост число эндокринных заболеваний и малокровия (анемия), особенно среды женщин и детей. Так, в 1965 г. по Ферганской области было зарегистрировано 17 детей с эндокринной патологией, а в 1968 г. – 346, неврологической патологией соответственно 115 и 1190. Из года в год увеличивалось количество мертворожденных детей и выкидышей. К примеру, в 1965 г. было зарегистрировано только по районной больнице Ленинградского района Ферганской области 135 выкидышей, а в 1967 г. — 165, мертворожденных соответственно — 38 и 63[12,].

Не заботясь о подлинных нуждах узбекского народа, высшее политическое руководство страны в целях экономии требовало ввода новых химических производств без должного обеспечения природоохранных мер. В результате химические заводы, расположенные в густонаселенных городах республики, загрязняли окружающую среду, ухудшали экологическую обстановку и здоровье людей.

В 1989 г. по различным заболеваниям она была в 3-6 раз выше, чем в среднем по Союзу.

	брюшной тиф	паратиф	острые киш. инф.	вирусный гепатит
Узбекистан	8,0	7,2	710	1061
Бухарская обл.	13,6			
Кашка-Дарьинская	16,3	32,5		
Самаркандская	11,4			
Сурхандарьинская	13,1	16,1	1196	1853
Каракалпакия	10,1			
Хорезмская		11,7	1172	

Андижанская	1381
Наманганская	1350
Ферганская	1410

В отдельных областях республики инфекционная заболеваемость была еще выше[13,].

Для коренного пересмотра политики химизации, направления ее в цивилизованное русло, оздоровления экологической обстановки необходимо было уничтожить сами формационные основы социалистического строя. Успешное решение этой судьбоносной задачи стало возможным лишь после обретения Узбекистаном независимости. В настоящее время проводится огромная работа по ее обеспечению. Однако сохранилось еще множество проблем. В целях активизации этой деятельности опираясь на материалы исследования, посчитано возможным предложить следующие практические рекомендации:

1. При использовании в сельском хозяйстве для борьбы с сорняками и вредителями химических удобрений необходимо широко изучить опыт зарубежных стран, особенно хлопкосеющих;

2. Поручить научно-исследовательским институтам химии, хлопководства и удобрений предусмотреть в качестве одних из основных научно-исследовательских направлений проведение работ, направленных на снижение негативных последствий применения химических удобрений против сельскохозяйственных вредителей, охрану окружающей среды, разработку и производство безвредных для человека и животного мира химических веществ;

3. Принимая в расчет негативное влияние химических веществ на окружающую среду, человека и животный мир, абсолютно отказаться от применения авиации для борьбы с сельскохозяйственными вредителями и широко использовать вместо нее тракторные опрыскиватели, а также расширить биологические методы борьбы.

4. Проводить разъяснительную работу среди сельского населения о правилах хранения и применения отравляющих химических удобрений, их вредном влиянии на организм и психику человека.

Литература

1. Каримов И.А. Развитие сельского хозяйства - источник благосостояния народа. Речь на X сессии Олий Мажлиса // Народное слово. – 1997, 26 декабря.
2. Производительные силы Ферганского региона в условиях перехода к рыночной экономике. Теория, методы, практика. – Ташкент, Фан, 1994. – С.70.
3. Алимов И.А. Сельское хозяйство Узбекистана в девятой пятилетке. – Ташкент, 1976; Он же. Химизация сельскохозяйственного производства в центре внимания партийной организации. Руководство компартии Узбекистана интенсификацией сельского хозяйства. – Ташкент, 1978; Он же. Решение продовольственной программы - важная партийная задача. – Ташкент, 1987.
4. История развития хлопководства в Узбекистане. – Ташкент, 1983.
5. Аберкулов Н. КПСС - организатор развития хлопководства Узбекистана в период зрелого социализма (1959-1970 гг.) – Ташкент, 1982; Таджибаев А. Колхозное крестьянство Узбекистана в борьбе за внедрение достижений научно-технического прогресса в хлопководстве (1953-1970 гг.) – Ташкент, 1986.
6. Юлдашев А.М. Ухудшение экологической обстановки в сельских районах Узбекистана. – Ташкент, 1992; Обламуратов Н. Аграрная политика в Узбекистане (1970-1990 гг.) – Ташкент, 1993; Турсунов С.Н. Узбекистан кишлок, жуналигини ривожлантириш йулидаги уринишлар (1946-1965 йиллар); ниятлар ва натижалар. – Ташкент, 1994.
7. ЦГА РУз, ф.2579, оп.1, д.1, л.17-18; Фер ГА. ф. 1124, оп. 7, д. 518, л. 103.
8. Фер ГА. ф. 1124, оп. 7, д. 518, л. 103
9. ЦГА РУз, ф.2433. оп. 3, д. 997, л. 5 10. ЦГА РУз, ф.1837, оп.41, д.1299, л.92-93.
11. ЦГА РУз, д. 1897, л. 19-20.
12. ЦГА РУз, д. 1859, л.2Р3-289.
13. Шодиметов Ю. Ижтимоий экологияга кириш. Тошкент. Фан. 1994, 203-с.

94(574)

ЕКІ САНАҚ (1926-1939) АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ**Саркенова К.**

Андатпа. Мақалада кеңестік Қазақстанның ең күрделі кезеңі – 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқы, оның ішінде түркі халықтарының демографиялық тарихы қарастырылды. Жан-жақты зерттеуді қажет ететін әлеуметтік аласапыран өзгерістер – ұжымдастыру, көшпелілерді зорлықпен отырықшыландыру салдарынан болған ашаршылық, эпидемия, т.б. этнодемографиялық үрдістер Қазақстанның тұрғылықты халқы – қазақ халқының 1920-1930-жылдардағы трагедиясы арқылы сипатталды. Қазақстанның ұйғыр, өзбек, татар, қырғыз, әзербайжан, т.б. қазақтан да басқа түркі халықтарының демографиялық тарихы.

Түйін сөздер: халықтары, түркі, халық, санақтары, статистика, Халық, шаруашылығы, көші-қон, есебінің, жасжыныс, демография, орталық, басқармасы, құрамы

ТЮРКСКИЕ НАРОДЫ КАЗАХСТАНА В МЕЖПЕРЕПИСНЫЙ ПЕРИОД (1926-1939)**Саркенова К.**

Аннотация. В данной статье рассматривается самый сложный период советского Казахстана – 20-30-е годы XX века. Освещаются проблемы голода 1930-х годов, вызванные последствиями насильственной коллективизации, а также массового оседания казахов. Анализируются демографические изменения этого периода среди казахов и других тюркских народов по материалам Всесоюзных переписей 1920-1930-х годов. Особое внимание уделяется изучению изменений общей численности, половозрастного состава казахов.

Ключевые слова: демография, перепись населения, статистика, тюркские народы, миграция, Центральное управление народнохозяйственного учета (ЦУНХУ)

THE TURKIC PEOPLES OF KAZAKHSTAN IN BETWEEN CENSUSES OF POPULATION (1926-1939)**Sarkenova K.**

Abstract. This article discusses the most difficult period of the Soviet Kazakhstan – the 20-30-ies of the twentieth century. Highlights the problems of hunger 1930-ies, caused by the effects of forced collectivization, and mass settling of the Kazakhs. Examines demographic changes in this period, among the Kazakhs and other Turkic peoples according to the materials of the Union census of 1920-1930-ies. Special attention is paid to the study of the changes in total population, sex and age structure of the Kazakhs.

Keywords: demography, census, statistics, Turkic peoples, migration, Central administration of national economic accounting (TSUNKHU)

Кеңестік Қазақстанның демографиялық тарихы (1917–1991) өте күрделі. Әсіресе XX ғасырдың 20–30-жылдарының қоғамдық дамудағы орны айрықша. Әлеуметтік аласапыран өзгерістер – ұжымдастыру, көшпелілерді зорлықпен отырықшыландыру салдарынан туындаған ашаршылық пен эпидемиядан халық санының азаюы, жас/жыныс құрамдағы өзгерістер, жаппай қоныс аудару секілді этнодемографиялық үрдістер терең зерттеуді қажет етеді. 1980-жылдары

зерттеушілерге мүмкіндік берген мұрағат материалдары бұл мәселені жан-жақты зерттеуге жол ашты. Әсіресе 1980-жылдарға дейін зерттеушілерге жабық болған 1937 және 1939 жылдардың санақ материалдарының орны ерекше. Ал 1930-жылдардың басындағы оқиғаларды Қазақстанның 1920жылдардағы демографиясынан бөлек түсіндіру мүмкін емес. Біздің алға қойған мақсат – Қазақстанның осы уақыт аралығындағы демографиялық тарихын қазақ, өзбек, ұйғыр, татар, қырғыз, әзербайжан, т.б. түркі халықтары шеңберінде қарастыру.

1926 жылы 17 желтоқсанда ерекше, кейін ешбір санақта қайталанбаған Бүкілодақтық халық санағы өтті. Ол «Қысқа қорытындылар» және «Алдын ала берілген мағлұматтар» атты көп томдық түрінде жарияланды. Бұл Кеңес Одағы аумағын түгел қамтыған тұңғыш санақ еді; санақта КСРО аумағында болған өзгерістер, яғни Одақтың құрамына жеке республикалар мен облыстардың алынуы немесе Финляндия, Прибалтика, Польшаның шығуы көрсетілді. 1926 жылдың санақ материалдары 56 том болып жарық көрді. Бұндай ауқымды материалдардың алғашқы томдары 1928 жылы жарияланып, 1935 жылға дейін созылған кей томдар болмаса, негізінен, 1932 жылы аяқталды.

1926 жылғы санақ Қазақ АКСР-інде 6 530 528 адам мекендейтінін көрсетті [1, 6–17]. Қазақ АКСРіндегі халық жас/жынысы жағынан, шамамен, 100 әйелге – 104,92 еркек, қалада 100 әйелге – 99,20 еркектен келген Оның ішінде қазақтарда ауыл село халқы құрамында еркектері басым болған: бір еркектен келген. Оның ішінде қазақтарда ауыл-село халқы құрамында еркектері басым болған: бір жасқа дейінгілер арасында – еркектер – 54 441, әйелдер – 49 611; 8–12 жас аралығында – 173 344 еркек, 152 566 әйел; 13–18 жас аралығында – 243 364 еркек, 185 943 әйел; 30–39 жас аралығында – 293 510 еркек, 265 247 әйел; 55–59 жас аралығында – 64 927 еркек, 47 306 әйел [2, 42]. 1928 жылы 1 қаңтарда ҚазАКСР қала халқының ішінде қазақтар төмендегідей болды: бір жасқа дейінгілер – 2 060 еркек, 1 355 әйел; ал 13–18 жас аралығында – 7 307 еркек, 3 524 әйел; 30–39 жас аралығындағы – 7 179 еркек, 4 816 әйел.

Қазақстанның қала халқының орналасуы әртүрлі болды. ҚазАКСР қала халқының басым бөлігі еуропалықтардан тұрды, дегенмен, түркі халықтары ішінен татарлар қала халқының 71,8%-ын құрады. Қазақтардың қала халқындағы үлесі – 13,9% және олар Адай мен Қарқаралы округтерінде шоғырланды. Фортта қазақтар қала халқының 70,2%-ын, Қарқаралыда – 73,4%-ын құрады. Қарақалпақстан қала халқының 30,7%-ы қарақалпақтардан, 22%-ы қазақтардан, 15,1%-ы өзбектерден тұрды. Семей, Ақтөбе қалаларында татарлар, қазақтар мекендеген. Ақмола, Алматы, Қызылорда округтері қалаларында қазақтар сан жағынан екінші орында, ал Алматы округінің қалаларында екінші орында таранчалар (ұйғырлар) тұрды. Сырдария округі қалаларында қала халқының орналасуында түркі халықтарынан өзбектер 44,4%, ал қазақтар 15,3% болды [3, 23-, 2526].

1926 жыл санағы бойынша, Қазақ АКСР-інде 20-дан астам этнос мекендеген. Қазақ АКСР Мемлекеттік жоспарының ережесіне сәйкес, халықтың 70%-ы бір халық өкілдерінен құралса, онда бұндай әкімшілік бір ұлтты деп есептелген [3, 8]. Бұл көзқарас тұрғысынан Адай (барлығы – 135 555, оның 131 476-сы қазақтар), Қарқаралы (барлығы – 183 089, оның 178 388-і қазақтар), Қызылорда (барлығы – 317 051, оның 276 483-і қазақтар), Гурьев (барлығы – 168 526, оның

138 656-сы қазақтар), Сырдария (барлығы – 885 280, оның – 643 763-і қазақтар), Орал (барлығы – 436 678, оның – 303 528-і қазақтар) округтері бірыңғай бір ұлтты болды. Бес мал шаруашылықты округ пен бір мал және егін шаруашылықты округ бірыңғай қазақтардан тұрды. Петропавл округіндегі 723 985 адамның 171 085-і қазақ болды. Қостанай (43,0%) және Павлодар (53,4%) округтерінде де қазақтар басым түсті. Қарақалпақ автономиялық облысында жергілікті ұлт өкілі – қарақалпақтар басым болды (барлығы – 304 541, оның 116 125-і қарақалпақ).

1928 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан түркі халықтарының сипаты төмендегідей болды: 57,7% қазақ, 3,5% өзбек, 1,9% қарақалпақ, 1,2% татар, 0,8% таранча, 0,2% қырғыз, 0,1% түрікмен [3, 1011]. Демек, 1928 жылдың соңында түркі халықтары Қазақстан халқының 65,4%-ын құраған.

1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағы халықты есепке алу жүйесінің дұрыс жолға қойылғанын дәлелдеді. Бірақ шаруаларға қарсы бағытталған кейінгі шаралар елдің демографиялық жағдайын қатты өзгертті. Халықты есепке алу жүйесі дағдарысқа ұшырады. Соңғы сенімді ақпаратқа 1931 жылдың жазындағы материалдарды ғана жатқызуға болады. Статистиктер үшін 1926 жылғы санақтан кейін басталған жаңа серпін ұзаққа созылмады, 1930 жылы «Статистика хабарламасы» және «Статистикалық шолу» журналдары, Орталық статистика басқармасы жабылып, орнына 1931 жылдың аяғында Мемлекет жоспарының құрамындағы Халық шаруашылығы есебінің Орталық басқармасы (ЦУНХУ) құрылды. Бірақ ол Орталық статистика басқармасындағыдай дербестікке ие бола алмады. Ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру және көшпелі қоғамды отырықшылыққа күштеп көндіру, кулактарды кәмпескелеу науқанының салдарынан туу мен өлім-жітімді жүйелі есепке алу қиындады.

Халық шаруашылығы есебі Орталық басқармасы халық және денсаулық сақтау секторы меңгерушісінің В.В.Осинский, Минаев, Поповқа жазған ресми хатында былай делінген: «1929 жылға дейін халықтың ағымдағы есебі халықтың табиғи қозғалысы статистикасымен ғана шектелді. Халық есебін жүргізетін ұйымды елдің шаруашылық мүддесіне қарай қайта құру керек. Әсіресе мигранттардың есебін дұрыс жолға қою керек. Елде жүріп жатқан орасан қоныс аударуды дер кезінде есепке алу әрі соған байланысты партия мен үкіметтің қабылдаған шараларын көрсету – халықтың механикалық есебін жүргізудегі басты міндет болуы шарт. Соңғы кезде өлімнің көбейіп, табиғи өсімнің азаюы, яғни халықтың табиғи өсіміндегі өзгерістер бұған статистиканың назарын көбірек аударуды қажет етеді... [4]. Көптеген республикаларда (Орта Азия, Кавказ және РКФСР автономияларында) халықтың табиғи өсімі саласы ақ таңдақ күйінде қалған» [5].

КСРО Халық шаруашылығы есебі Орталық басқармасы басшыларына Халық және денсаулық сақтау бөлімі халық санағы аппаратын орталық пен жергілікті жерлерде нығайтуды бірнеше рет ұсынған. «Бұл бағытта, – деп жазылған жоғарыда көрсетілген жазбада, – біз орталықта нығыз халық санағы ортасын қалыптастырдық. Курман, Песчанский, Соколов, т.б. жаңа адамдарды жұмысқа тарттық. Миграция, ағымдағы есеп, т.б. мәселелерді шешу, әсіресе қалалық санақтағы ағымдағы есеп пен халық санағын жолға қоюға қажетті бетбұрыс керек болды» [6]. 1930 жылдардағы КСРО Халық шаруашылығы есебі Орталық басқармасы қызметкерлерінің халықтың ағымдағы есебін тәртіпке келтіруде нақты қызмет еткендерін жоғарыдағы мәліметтер көрсетіп отыр.

1928 жылғы Қазақстан халқының саны – 6 507 077 адам. Қазақстан Халық шаруашылығы есебі басқармасының мәліметтеріне, 1930–1936 жылдардағы Қазақстанның халқын (әр жылдың 1 маусымына сәйкес) төмендегіше сипаттауға болады: 1930 жылы – 5 873 000; 1931 жылы – 5 114 000; 1932 жылы – 3 227 000; 1933 жылы – 2 493 500; 1934 жылы – 2 681 500 адам; 1935 жылы – 2 926 000; 1936 жылы – 3 287 900 адам. Демек, 1928 жылдан Қазақстанда халық саны төмендей берген: 1928 жылғы 6 507 077 адамнан, 1936 жылы 3 287 900 адам ғана қалған. Айырмашылық – 3 219 177 адам.

Халықтың ең кему уақыты – 1932–1934 жылдар аралығы. Оның себебін Халық шаруашылығы есебі

Орталық басқармасының Халық және денсаулық сақтау ісі бөлімінің бастығы Курманның 1937 жылғы 14 наурызда КСРО Мемлекеттік жоспары Халық шаруашылығы есебі Орталық басқармасының бастығы И.А.Кравальге жазған «Екі санақ аралығындағы (17.12.26. және 06.01.37.) халықтың табиғи қозғалысы туралы» баян хатынан байқауға болады: «1926 жылдың санақ деректері бойынша, КСРО халқы 147 млн.; 1937 жылдың санағынша – 162 млн. адам, яғни КСРО халқы екі санақ аралығында 15 миллионға өсті. Туу мен өлім-жетімді тіркеу мәліметтері бойынша, халықтың өсу қарқыны 21,3 миллион адам немесе 6,3 миллионға артық... әрине, егер он жылғы өлім-жітімді 40 миллион десек (1934 және 1936 жылдары шамамен 8 миллион), онда 7 жылдағы өлім-жітім 3,2 миллион немесе жылына орташа 4,5 миллионнан келеді, шамамен

жылына 1 000 адамға 30 адамнан. Өлімнің бұндай коэффициенті КСРО жағдайында мүмкін емес, себебі ол еуропалық елдердегі өлімнен екі есе жоғары және Ресей империясы кезіндегі өлім-жітім көрсеткішімен сәйкес. Бұл сәйкессіздікті халықтың табиғи қозғалысынан ғана емес, сонымен қатар басқа деректерден де іздеу керек: 1) оған, біріншіден, осы аралықта халықтың кейбір бөлігінің КСРО-дан шет жерге кетуі жатады. Қазақстан Халық шаруашылығы есебі басқармасының хабарынша (1.1.1927–1.1.1937 аралығындағы ҚазКСР халқы санын есептеу туралы түсіндірме жазбадан), КСРО-дан шетке кеткен адамның саны (қайтып келгендерді есептегенде) 1930–1932 жылдары 1,3 миллион адам. Қайтып келгендерді қосқанда, осы кезеңдегі КСРО-дан тысқары кеткендер, шамамен 2 миллион адам. КСРО бойынша Түрікмен, Қырғыз, Өзбек республикалары халқының санында орташадан жоғары өсу қарқыны бар, яғни КСРО-ның басқа аудандарынан осы аудандардағы жаңа құрылыстарға мигранттар ағылған; 2) алшақтықтың екінші себебін 1926 жылдың халық санағынан іздеу керек...» [7]. Демек, 1934 және 1936 жылдары КСРО бойынша, шамамен, 8 миллионға кем шыққан халықтың жоғын жоғарыда көрсетілген Қазақстан статистикасынан байқауға болады: Қазақстандағы 1931 жылғы 5 114 000 адамнан 1933 жылы 2 493 500 адам ғана қалған. Айырмашылық – 2 620 500 адам. Ал 1936 жылмен салыстырсақ, айырмашылық – 1 826 100 адам. 1937 жылғы Бүкілодақтық халық санағынша, КСРО-дағы қазақтың саны – 2 862 458 адам да, оның Қазақстандағысы – 2 181 520 қазақ. Демек, 1937 жылы Қазақстаннан тыс КСРО аумағында 680 938 қазақ өмір сүрген.

Бұл өте ауыр кезең, яғни жаңа экономикалық саясатқа, қала мен селодағы ауқатты адамдарға деген теріс көзқарас, ауыл шаруашылық тауарлылығының төмендеп, шаруашылықтардың ірілендіріліп, ұжымдастырылған уақыты. Ұжымдастырудың басталуымен жағдай өте қиындаған. Жаңа экономикалық саясаттың орнына азық-түлік салығы келіп, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, транспорт саласында еңбек өнімділігі төмендеген [8].

Зорлап ұжымдастырудан зардап шеккен көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың жағдайы жоспарлы отырықшыландыру барысында одан әрі шиеленісіп, мал басын дайындау ауылда «әскери коммунизм» кезіндегідей төтенше сипат алған [9].

Қазақстан МТС саяси секторлары деректері бойынша, Өлкелік комитеттің бұрынғы басшылығының жіберген қателіктерінен 1933 жылдың басында Қазақстанның ауыл шаруашылығы құлдырап кетті. Әсіресе 1932–1933 жылдардың қысы өте ауыр соқты. «Жаппай қоныс аудару, әсіресе қазақтардың арасындағы өлім-жітім, малды түгелге дерлік сойып алу, астықтың жоқтығы, мал азығының болмауы, қажетті дақылдың жетіспеуі салдарынан колхозшылар тау-тас, құм-шөлді жағалап, жабайы шөп тамырлары мен дәндерін теріп тентіреп, қалғандары аштықтан әлсіреп, аурудан жұмысқа жарамаған. Мысалы, Ақтөбе облысында жұмыс істеп жатқан Мәскеулік Қызыл Крест өкілдері баяндамасында Торғай қазақтарының аштық пен эпидемияға ұшырағаны туралы жазылған. Торғай мен Бетпаққара аудандары жергілікті органдарының хабарлауынша, халықтың 20-30%-ы өлген, қалғаны көшіп кеткен. Шалқар ауданында және т.б. ауылдық кеңестерден 30-35% халықтың ауып кеткені белгілі болды. Жалпы осы аудандар құрамына кіретін Ақтөбе облысында облыстық атқару комитетінің төрағасы Иванов жолдастың Кеңестердің облыстық съезіндегі (1932 жылдың шілдесінде) баяндамасында көрсеткеніндей, 1930 жылғы облыстағы 1 012 500 адамнан 1932 жылы 725 800 адам ғана қалған.

Бірақ 1931–1934 жылдардағы үкімет орындарына жолданған телеграмма, көмек сұраған хаттардың бірде-бірінде «аштық» деген сөз кездеспейді, аштық және оның зардаптарымен күресу туралы арнайы үкімет органдары құрылмаған. «Индустрияландыру саясатын іске асыру жолында ұжымшарлардан астықтың тартылып алынуы, ұжымшар құрудағы өктемшілдік, әсіресе аштықтың болуы ақылға сымайды. 1932–1933 жылдардағы аштық сталиндік басшылықтың кеңес халқына қарсы жүргізген қылмысы деп бағалануы тиіс» [10,65].

Т.Рысқұлов: «Қызылорда аудандық атқару комитеті төрағасының айтуынша, ауданның көптеген ауыл кеңестерінде небәрі 20% халық қалған. Балқаш ауданындағы (жергілікті

ОГПУ-дің деректері бойынша) 60 мың халықтың 12 мыңы ауып, 30 мыңы қайтыс болған. Қаратал ауданында өткен қыста үш ауылды басқа жерге күштеп отырықшыландырудың нәтижесінде халықтың жартысына жуығы қырылған. Сол ауданда (жергілікті ОГПУ дерегі бойынша) желтоқсан айында және қаңтардың он күнінде (1933) 569 мың адам аштан өлген, осы уақытта Үштөбе станцасында, Қаратал құрылыс ауданында және күріш совхоздарында 300 адамның мүрдесі табылған. Шұбартау ауданында 1931 жылғы 5 300 шаруашылығынан, 1933 жылдың 1 қаңтарында 1 941 шаруашылық қалған. Қарқаралы ауданында 1932 жылдың мамырында 50 400 адам, ал қарашада 15 900 адам қалған, аудан орталықтарында да күніне 15-20 адамнан кеміп отырған (өлкелік атқару комитеті есебі). Қарағандыда өткен көктемде 1 500-ге жуық қазақ аштық пен эпидемиядан өлген. Сергиополь қаласында (Түркісіб) қаңтар айында 300-ге жуық адам өлген. Жоғарыда көрсетілген мәліметтер тек ресми деректерден алынды. Қазақ халқының кейбір жерде аз және кейбір жерде көптеп кемуі республиканың басқа да қазақ аудандарына тән болды. Өлім, әсіресе балалар арасында жиі», – деп жазған еді [11].

КСРО Халық комиссарлар кеңесі (ХКК) Мемлекеттік жоспарының төрағасы Вознесенский мен КСРО Мемлекеттік жоспары жанындағы Халық шаруашылығы есебінің орталық басқарма (ХШЕОБ) бастығы Саутиннің 1939 жылы сәуір айында БКП(б) ОК Сталинге және КСРО ХКК Молотовқа жазған құпия баянында: «Қазақстанның кейбір облыстарында халық анағұрлым азайған: Павлодар облысында 67,6%-ға, Қостанай облысында 76,9%-ға кеміген», – деп көрсетілген [12].

Жоғарыда айтқандардан шығатын қорытынды: аштықтан қазақ халқы қатты зардап шекті: 1930 ж. 313 мыңнан аса адам, 1931 ж. – 755 мың, 1932 ж. – 769 мыңнан аса адам опат болған. М.Қозыбаев пен М.Хасанаевтың есебінше, аштық пен эпидемиядан 1 750 мың адам, немесе селолық жердегі жалпы халықтың 40%-ы жойылған [13]. М.Тәтімовтың есебінше, Қазақстаннан шет аймақтарға көшке, қайтып оралмағандарды қосқанда (15%), қазақтардың жалпы санының кемуі 2 635 мың адам. Бірақ, – деп жазады автор, – бұл орташа көлем республиканың ірі аймақтарындағы процесс динамикасын көрсетпейді. Солтүстікте халық санының кемуі – 70%, Оңтүстікте – 50%, Батыста – 60%-ке жуық. Кейбір өте алыс аудандарда халықтың санының кемуі 80-90%-ке дейін барды, мал шаруашылығының құлдырауынан бұрынғы көшпелілердің аудандары елсіз аймаққа айналды.

Күштеп ұжымдастырудың демографиялық зардабы Ұлы Отан соғысындағы тікелей және жанама шығыннан алты еседей асып түскен. Халықтың ұдайы өсімін беретін – әйелдер мен ұдайы өсім арқылы халықтың орнын толтыратын – балалар зардап шеккен. 1930-жылдардағы қазақтың басына түскен нәубет XVIII ғасырдағы Ұлы жүт – ақтабан шұбырындымен салыстырғанда адам шығыны абсолютті түрде екі есе, салыстырмалы – 1,5 есеге асып түскен [14, 108-109].

Сонымен Қазақстан түркі халықтарының басты өкілі – қазақтардың шығыны қандай болды? 1926 жылы КСРО-да 3 968 мың қазақ, оның 3 628 мыңы республикада (Қарақалпақстанды есептемегенде) тұрды [15, 53], 10%-дан төмені шет жерде өмір сүрді. Х.Асылбеков пен Ә.Ғалиевтің есебінше, республикада шамамен 4 миллион адам, ал қала халқын қосқанда 4 100 мың адам тұруы тиіс болған. Оған республикадан тыс жерде тұрған 10% қазақты қоссақ, барлығы 4 510 мың адамға барады [16, 107]. Осы тұжырымын Ә.Ғали 1994 жылы қорғаған «Көпұлтты Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық процестер (1917-1991)» атты докторлық диссертациясында да жазады: 1926 жылғы 3 968 мың қазақтан (оның 3 627 мыңы Қазақстан аумағында, 10%-ға жуығы жалпы елде) 1934 жылы 2 900 мың қазақ қана қалған. ҚазКСР Халық шаруашылығы есебінің орталық басқармасының есебінше, 1933 жылы республикада қазақ 4 100 мың болуы тиіс әрі оған республикадан тыс аумақта өмір сүрген 10% қазақты қоссақ, онда КСРО бойынша 4 510 мың қазақ болуы керек-ті. Яғни 1934 жылы КСРО-да 2 900 мың қазақ десек, онда қазақтардың шығыны 1 610 мың адамға жеткен (аштан, аурудан, сырт кеткендерде қосқанда). Ал 1934-1939 жылдардағы сталинизмнің құрбаны 135 мың адам. Демек, 1939 жылы қазақтың саны

3 100 мың емес, 4 845 мың (ашаршылық болмаған жағдайда) болуы керек еді. Ол: «Сондықтан, біз, М.Қозыбаев, М.Тәтімов, Ж.Әбілғожин келтірген 1 700 мың адам шығынының дұрыс есептелгенін жанама түрде дәлелдедік», – деп тұжырымдайды [17].

М.Тәтімовтің есептеуінше, 1934 жылы елде 2 900 мың қазақ болса, онда қазақтардың кемуі 1 610 мың адам (аштықтан, аурудан өлгендерді және шетке кеткендерді қосқанда) [18, 53]. Бірақ бұл тек болжам. «Аштықтан және эпидемиядан өлген қазақтың шамасы 2 020 мың адам, немесе ұлттық трагедияға дейінгі республикадағы халық санының 49%-ы» [14, 106-108]. Кемудің тағы бір себебі – ауа көшкендер – 616 мың адам. М.Тәтімовтың есебінше, 205 мың адам шет елдерге – Қытай, Ауғанстан, Моңғолия, Иран және Түркияға қоныс аударған.

Қазақстанда қазақтан басқа түркі халықтары құрамында да бірқатар өзгерістер болды: өзбектер, ұйғырлар, қырғыздар азайып, керісінше татарлар көбейген. 1939 жылдың санағы бойынша, өзбектер 129 401 адамнан 120 647-ге, ұйғырлар 63 432 адамнан 35 409-ға, қырғыздар 10 199 адамнан 5 033-ке, азайып, керісінше, татарлар 79 030 адамнан 108 127-ге, әзербайжандар* нөлден 12 996 адамға көбейген [19]. (*Ескерте кетсек, негізінде 1939 жылғы халық санағына дейін әзербайжандар ресми құжаттардың барлығында түркітер (тюрки) деген атаумен жүрді. 1937 жылғы халық санағында «түркітер» («тюрки») деп көрсетілген бұл халық кейін «түзетілген» 1939 жылғы халық санағында «әзербайжандар» деген атаумен енді).

Екі санақ аралығында, мысалы, Орталық Қазақстан халқының ұлттық құрамында орын алған өзгерістерді зерттеген Валерия Козинаның еңбегіне сүйенсек, онда қазақтар 1926 жылғы 280 317 (85,3%) адамнан 1939 жылы 136 541 (32,6%) адамға немесе 153 776-ға кеміген. Зерттеуші 1926 жылғы санақ 5% (294 333 адам) қазақты есепке алмаған жағдайда, 1939 жылғы санақ бойынша бұл өңірдегі кему 157 792 адам болды деп тұжырымдайды. Яғни өңірдегі қазақтардың үлес салмағы 32,6%-ға немесе 52,7 пунктке дейін қысқарған [20, 92-93]. Бұл өңірдегі басқа түркі халықтарынан өзбектер мен қырғыздар сан жағынан, мысалы, 1926 жылғы 124 өзбек пен 15 қырғыз 1939 жылы сол күйінде еш өзгеріссіз қалған. Бірақ, керісінше, бұл өңірде татарлар мен мордвалардың саны артқан: 1926 жылғы 712 татар 1939 жылы 5824 адамға, ал мордва 150 адамнан 3334-ке, яғни татар 8,2 есеге, ал мордва 22,2 есеге көбейген [20, 92-94]. Қазақстандағы қала халқының өсу қарқыны көші-қон нәтижесінде КСРО-дағы ең жоғарғысы болған. Қала халқын, негізінен, КСРО-ның басқа да аймақтарының селолық жерлерінен келгендер толтырған. Индустрияландыру нәтижесінде жаңадан Қарағанды, Қоңырат, т.б. қалалар пайда болып, ондағы халықтың құрамы да өзгерген. Осы жылдары орын алған қуатты көші-қон әсерінен Қарағанды қаласында орыстар 100 132 (60,4%) басым түсіп, керісінше, қазақтардың саны өте аз болған: 20 158 (12,6%) адам. Түркі халықтарынан санақ мәліметтерінде Қарағандыда тек татарлар тіркелген: 1,4% немесе 2 268 адам [20,92-94]. Өзге бірен-саран түркі халықтарының өкілдері «басқа ұлттар» деген 12 932 (7,8%) санға қосылып кеткен. 1936-1938 жылдары Балқаш мыс қорыту зауыты құрылысына КСРО-ның барлық өңірінен, әсіресе РКФСР-дан мигранттар ағылған. 1939 жылғы 1 қазандағы «Балқашқұрылыс» кадр бөлімінің есебі бойынша, ұжымдағы 26 этностан тұрған 5 930 адамның ішінде ең көбі орыстар 3 572 (60,2) да, ал қазақтар – 1 291 (28%), татарлар – 114 (1,9%), мордвалар 182 (2,1%) адам шамасында болған. Жалпы 1936–1938 жылдары Балқаш құрылысына келген халықтардың ішінде түркі халықтарының үлесін төмендегідей көрсетуге болады: татарлар – 956 (4,4%), мордвалар – 470 (2,1%), өзбектер – 76 (0,4%), чуваштар – 54 (0,2%) башқұрттар – 40 (0,2%) [20,94-95]. В.В.Козинаның есептеуінше, Орталық Қазақстанда 1926 жылғы санақ бойынша, халықтың 98,3%-ы қазақ әрі олар, негізінен, ауылдық жерлерде мекендеген. Ал 1939 жылғы санақта олардың ауылдағы саны 49,7%-ға (қаладағысы – 19,3%, ауылдағысы – 49,7%) [20, 97] әзер жеткен. Негізінде 1930-жылдары түркі халықтарынан қалаларда ғана татарлардың саны біршама жоғары болған: қалада – 66,6%, тиісінше ауылда 1,1% татар өмір сүрген [20, 98].

М.Тәтімов 1926–1939 жылдардағы екі санақ аралығындағы Қазақстан халқының кемуін 36,7% деп көрсетеді [21]. Ғалымның есебінше, демографиялық депопуляция шыңы – 1932

жылдың қыс айлары. 1933 жылғы бұндай жағдайға есеп жүргізілмеген [22, 47]. Бірақ миграция мәліметтері мұрағаттарда сақталған әрі қарастырылып отырған кезеңге 25–29 жастағы буынның жетіспейтінін көрсетеді [23, 86]. Қазақстандағы сан жағынан азайған халық мигранттар есебінен толығып әрі олардың негізін еңбекке жарамды еркектер құраған.

1937 жылы 6 қаңтарда жүргізілген Бүкілодақтық халық санағы қорытындылары халық санының ағымдағы есебінен төмен нәтижелерді берді. Сәйкессіздік, әсіресе, Қазақстан, Украина, Солтүстік Кавказ, яғни 1930-жылдардың басында ашаршылық өршіп тұрған өңірлерден байқалған. Санақ берген қорытындылар мен ағымдағы халық санының есебіндегі айырмашылық ашаршылық пен репрессияның нәтижелерін берді. Енді оны бұрмалауға, яғни санақтың дұрыс еместігін дәлелдеуге барынша күш салынды. И.Д.Верменичевтің (И.А.Краваль орнына жаңадан тағайындалған ХШЕОБ бастығы) бригадасы Қазақстан бойынша жүргізілген санақтың нақтылығын тексеруге кірісті. Қазақстан Республикасы Президенттік мұрағатында осы бригаданың жұмысы туралы деректер қатары сақталған [24]. Онда 1926 жылғы санақпен салыстырғандағы ең аз халық санын берген, яғни 1937 жылғы санақ бойынша 655,9 мың адамды құраған 23 аудан таңдалған [25, 24]. Қанша шұқшия тексерілгенмен, бұл аудандардағы жетіспеушілік бар болғаны 0,99% ғана болған. Соған қарамастан алынған қорытындылар дәлелсіз бұрмаланған. 1940 жылдың 23 тамызындағы соңғы түзетулерден кейінгі КСРО-ның 170 557 093 адамының 6 154 816-сы (4 385 915-і – ауылда, 1 768 901-і – қалада) Қазақстанда тұрып, олар 14 облыс, 192 аудан, 31 қала, 60 кент және 2 664 ауылдық кеңесте орналасты [26].

Сонымен 1937 жылғы халық санағы бойынша, Қазақстандағы 5 126 676 адамның 2 181 520-сы қазақ, 92 096-сы татар, 5 024-і қырғыз, 109 978-і өзбек, 32 982-сі ұйғыр, 21 511-і мордва болған [24, 96]. Ал 1937 жылғы санақ жарамсыз деп табылғаннан кейін жүргізілген 1939 жылдың санағы бойынша қазақтар – 2 327 623 адам (37,84%), өзбектер – 120 655 адам (1,96%), татарлар – 108 127 адам, ұйғырлар – 35 409 адам (0,58%), әзербайжандар – 12 966 адам (0,21%), чуваштар – 6 590 адам (9,11%), қырғыздар – 5 033 адам (0,08%), сонымен қатар тағы басқаларға кірген 49 309 адамның ішінде құмықтар – 0,02%, талыштар – 0,01%, адыгейлер – 0,01% болған [27].

1939 жылдың санағы бойынша, Қазақстандағы қала халқының саны одақ көлеміндегі ең жоғары қарқынды көрсеткен. Қала халқының ұлттық құрамында қазақтар – 374 615, татарлар – 60 054, өзбектер – 37 095, ұйғырлар – 8 009, әзербайжандар – 2 510, чуваштар – 2 074, башқұрттар – 1 528, басқалар – 9 446 адам. «Басқаларға» түркі халықтарынан түріктер, құмықтар, т.б. кірген [28].

Сонымен бұл мақалада біз 1920-жылдардың соңы – 1930-жылдардағы Қазақстан халқының демографиялық тарихына қысқаша шолу жасай отырып, басты назарды Қазақстан түркі халықтарының осы уақыт аралығындағы санындағы, географиялық орналасуындағы өзгерістеріне, жас/жыныс құрамына аудардық.

1916 ЖЫЛҒЫ МЕРКІ КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖЕТЕКШІСІ АҚҚӨЗ БАТЫР ХАҒЫНДА

Төленова З.М.

ҚР БҒМ ҒК Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бөлім меңгерушісі, жетекші ғылыми қызм.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілістің аймақтық ерекшеліктері мен толық зерттелмей келе жатқан тұстарына назар аударылады. Соның мысалы ретінде 1916 ж. Ыстықкөл Шу ошағының үлкен орталығы болған Меркі көтерілісі және оның басшысы болған батыр Аққөз Қосанов туралы қарастырылады. 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілісінің, әсіресе Ыстықкөл-Шу орталығы, оның ішінде Меркі көтерілісінің тарихы ХХ ғасырдың 20-50-ші жылдарындағы жазылған Т. Рысқұлов, Г. Бройдо, Асфендияров, т.б. еңбектерде және архив құжаттарында, құжаттық жинақтарда, кейбір ауызекі әңгімелерде, жазба әдебиетте (Ш. Мұртаза) жазылғанымен, бұл мәселе арнайы зерттелмеген. Мәселені зерттеу қажеттілігі 2000 ж. басында академик М.Қ. Қозыбаевтың ұсынысымен қайта қолға алынып, арнайы зерттеле бастағаны айтылады.

Түйін сөздер: ұлт-азаттық, Қазақстан, ж., 1916, Аққөз, Меркі, батыр, Қосанов, көтерілісшілер, көтеріліс, ошағы, Ыстықкөл-Шу

МЕРКЕНСКОЕ ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА И ЕГО ЛИДЕР АККОЗ БАТЫР ХАХЫНДА

Төленова З.М.

Заведующая отделом Института истории и этнологии им. Ч. Уалиханова КН МОН РК, ведущая научная деятельность

Аннотация. В статье основное внимание уделяется региональным особенностям и не до конца изученным аспектам национально-освободительного восстания 1916 г. в Казахстане. В качестве примера можно привести Меркенское восстание 1916 г., ставшее крупным центром очага Иссык-Куль-Чу, и Батыра Аккоз Косанова, ставшего его главой. История национально-освободительного восстания 1916 г., особенно Иссык-Куль-Шуйского центра, в том числе Меркенского восстания, рассказана в 20-50-х годах ХХ века т. Рыскуловым, г. Бройдо, Асфендияровым и др. трудах и архивных документах, документальных сборниках, некоторых устных рассказах, письменной литературе (Ш. Муртаза), хотя этот вопрос специально не изучался. Отмечается, что необходимость изучения проблемы была возобновлена в начале 2000 г. по предложению академика М. К. Козыбаева и стала изучаться специально.

Ключевые слова: национально-освободительный, Казахстан, Ж., 1916, Аккоз, Меркен, батыр, Косанов, повстанцы, восстание, очаг, Иссык-Куль-Шу

MERKE UPRISING OF 1916 AND ITS LEADER AKKOZ KOSSANOV

Tulenova Z.M.

Abstract. The article focuses on the regional features and aspects of the National Liberation uprising of 1916 in Kazakhstan, which are not fully studied. An example of this is the Merke uprising in 1916, which was the great center of the Issyk-Kul Chu epicenter, and the hero Akkoz Kosanov, who became its leader. The history of the National Liberation uprising of 1916, especially the Issyk-Kul-Shu center, including the Merke uprising, was recorded in the 20-50s of the XX century in the works and archival documents of T. Ryskulov, G. Broido, Asfendiyarov, etc., documentary collections, some colloquial stories, written literature (Sh. Although Murtaza) is written, this issue has not been specifically studied. It is noted that the need to study the problem began to be studied specifically at the beginning of 2000, at the suggestion of Academician Kozybayev M. K.

Keywords: National Liberation, Kazakhstan, zh., 1916, Akkoz, Merke, batyr, Kosanov, rebels, uprising, hearth, Issyk-Kul-Shu

Қазақстан мен Орта Азияны қамтыған 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліс Оңтүстік өлкесінде, Сырдария облысында да кең қанат жайғаны белгілі. Кеңестік тарихнамада тек Торғай даласындағы Аманкелді Иманов пен Жетісу жеріндегі Бекболат Әшекеев бастаған көтерілістер толық зерттеліп келді. Оңтүстік өңірдегі дауылды дабылдың, яғни 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілісінің, әсіресе Ыстықкөл-Шу орталығы, оның ішінде Меркі көтерілісінің тарихы ХХ ғасырдың 20-50-ші жылдарындағы жазылған еңбектерде (Т. Рысқұлов, Г. Бройдо, Асфендияров, т.б.) және мұрағаттық құжаттарда, құжаттық жинақтарда, кейбір ауызекі әңгімелерде, жазба әдебиетте (Ш. Мұртаза) жазылғанымен, бұл мәселе арнайы зерттелмеген. Тек 2001 жылы ғана Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бастамасымен көршілес Қырғызстан Республикасының Тарих институтының ғалымдары, меркелік азаматтардың қолдауымен өткен Халықаралық конференцияда осы мәселеге ерекше тоқталды. Академик М.Қ. Қозыбаевтың ұсынысымен «кезінде Т. Рысқұловтың Меркі ұлт-азаттық қозғалысына берген бағасы қалпына келтіріліп қана қойған жоқ, Ыстықкөл-Шу өлкесінің Жетісу мен Орта Азияға алтын көпір болған жағдайы ескеріліп, 1916 ж. оқиғалардың ұлтаарлық қақтығыстарға әкелген оның ерекшеліктерін ескере отырып, ұлт-азаттық қозғалыстың жеке орталығы етіп қарауды» [1] ұсынады.

Сурет 1 - Қазақстандағы 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліс ошақтары

Т. Рысқұлов және басқа авторлардың еңбектерін пайдалана отырып Меркі көтерілісіне сипаттама берсек. Т. Рысқұловтың «Облыстар көтерілісінің басталуы, өршіп күшеюі. Сырдария облысы (дуаны)» атты мақаласында «Сырдария облысы елінің бәрі бірдей бас көтерген жоқ. Бір облыста көтеріліс алдымен 1916 жылы июльдің 11-інде ескі Ташкент қаласында басталды. Мыңнан астам халық ескі Ташкент полиция мекемесінің қасында жиналып, жұмысқа адам алу туралы бұйрықтың орындалуына қарсылық көрсетті», - дей келе Көкші, Сібар, Шайқантауыр аудандарында, Қауыншы, Шыныяз, Тойтөбе қыстақтарында, Ақмешіт уезінің Кұлжан, Кенжеғұл, Жақай ауылдарында, Қазалы уезінде өткен көтеріліс толқындарына шолу жасап өтеді.

Одан әрі «Басқаларға қарағанда күштірек болған көтеріліс - Әулиеата уезінің, әсіресе Мерке ауданының қазақ елінің көтерілісі болды. Әулиеата уезінен қара жұмысқа 22 мың 675 адам алынбақ екен. Соған ауғұстың ақырына дейін болғаны 3 мың адам жиналды. Қалғанын қазақ елі беруге риза болмады» [2], - деп, қайраткер өзі басы-қасында болған Меркі көтерілісінің барысына тоқталады.

Мынаған барынша басымдық бергеніміз қажет, Тұрар Рысқұлов Меркі көтерілісінің географиялық ауқымы жағынан да, зардабы мен салдары жағынан да анағұрлым кең, әрі қатал сипат алғандығы туралы өткен ғасырдың 20-шы жылдарының өзінде-ақ алғаш рет ашық жазады және соған баса назар аударады. Бірақ қазақ халқының да, оның жанашыры болған ұлы тұлғаның да басына қасірет әкелген кеңестік қоғам идеологиясының әсерінен тарихи ақиқат ұзақ жылдар бойы «ақтаңдақ» күйінде қалып келді.

Әулиеата уезіндегі көтеріліс шілде айында басталды. Алғашқы толқу Әулиеатадан 60 шақырым жерде Күшеней* болысындағы 50 адамның Шу приставының Карач деген орман караушысын өлтіріп [3], содан кейін жергілікті әкімдерге шабуыл жасауынан басталды.

Шілденің соңы мен тамызда бүкіл Шу-Ыстықкөл аймағы жаппай толқуға түседі. Көтерілістің алғашқы ошағы Мерке бөлімі болды, кейін Аса, Шу бөлімдері де қосылды. Т. Рысқұлов көтеріліске Қорағаты, Көшеней, Аққолтық, Талас, Самбет, Алматы, Тастөбе, Мақпал болыстары, сондай-ақ Пішпек пен Әулиеата уездеріне қарасты қазақ-қырғыз қатар жайлаған Сусамыр жайлауын жайлаған елдер де қатысты деп көрсетеді. Жергілікті халық Белубуддинский, Николайский, Перовск сияқты поселкелеріне шабуылдап, Жетісу темір жолын салып жатқан жұмысшылардың қалаға кетуіне себеп болады.

* Анықтама: Күшеней (Көшендей) болыстығы бұрынғы Свердлов ауданы, Шаповаловка селосы «Трудовой пахарь» колхозының орталығы болған «Буденовка» ауылы, қазіргі Байзақ ауданы «Түймекент» ауылдық округі.

Қазақ-қырғыз наразылығының күшейуінен сескенген Түркістан губернаторлығы Ташкеннен Әулиеата-Пішпек көтерілісін басуға едәуір күш жібереді. Күшті қаруланған жазалаушы қосындар оқ жаудырып, жазықсыз жандарды аяусыз қырды. Жазалаушы отрядтардың саны барған сайын өсе түсті. Сондай-ақ жергілікті орыс мұжықтарын да қаруландырылады. Тіпті Пішпектен Меркіге жазалаушы қосындарды тез жеткізу мақсатында автокөліктер де пайдаланылған [4, 175-б.]. Сөйтіп Меркіде үлкен әскери лагерь пайда болды. Көтерілісшілердің Шалдуар мен Меркі ауданындағы қарсылығы 25 тамызда басталды. Олардың қатары мыңға жуық болатын, олар пристав бастығымен келісімге келмей, бір бөлігі Меркіге, келесі бөлігі Кузьминкаға шабуыл жасады. Меркеге шабуыл жасалған сәтте, одан 100 шақырым жердегі Аса болысының қазақтары Ново-Троицк селосына шабуыл жасап, 9 аймақты өртеп жіберді. Содан кейін олар құмға қарай төмен түсіп кетеді [4]. Мұрағат құжаттарында кулактар селениесі Ново-Троицкіге көтерілісшілердің шабуылы шиеленісті түрде өткендігі, жергілікті байлардың ұлттық араздықты күшейтуге тырысқандығына қарамастан орыс шаруалары мен көтерілісшілер арасында өзара байланыс болғандығы көрсетілген [4, 175-б.].

29-30 тамыз күндері найза, шоқпар, айбалта, сойыл, аңшы мылтығы секілді қарабайыр қарулармен жасақтанған 1500-2000 мыңдай сарбаздардың Меркіге жасаған шабуылы сәтсіз аяқталады. Жеңіліске ұшыраған көтерілісшілер Шуға, құмға қарай бас сауғалап қаша бастайды. Көтерілісшілер Шалдуар мен Меркі арасындағы телеграф линиясын, кейіннен Меркі-Пішпек телеграф линияларын үзіп тастады. Жағдайға қатысты Түркістан генерал-губернаторы Куропаткиннің Кавказ майданының бас қолбасшысы кн. Николай Николаевичке: «беспорядки... перекинулись в Смиреченскую область, захватывая обширный район. Почтово-телеграфное сообщение между Ташкентом и Верным прервано. Несколько станций разрушено» [4, 171-б.] деп берген жеделхаты оқиғалардан нақтылы хабар береді. Бірақ патша әскерлері жақсы қарумен жасақталғандықтан, көтерілісшілердің шегініс жасауына тура келді. Шабуылды жалғастырушылар кеңесе келіп, учаске приставының жазалаушы қосынына қарсы мыңдаған жылқы табындарын айдап, таптап өту туралы шешім қабылдайды.

Меркі көтерілісінің мұндай жағдайынан хабар беретін құжаттардың бірі М. Тынышпаевтың Сырдария облысының губернаторына жазған мәлімдесінде Әулиеата ояздығындағы (уезіндегі) орыс тұрғындарының қазақ-қырғыздарға қарым-қатынасына баға бере келіп, «қырғыз, қазақтардың амалсыз әрекеттерінің себептері мынада:

1. Патша ағзамның жарлығының мәнін өкімет орындары дер кезінде түсіндірмеген.
2. Өкімет орындары абыржып қалған.
3. Приставтар дұрыс қимылдамаған.
4. Орыс шаруалары тонаушылықпен айналысқан», - деп баяндайды.

30 тамыз күні Мөңке станциясы маңында жазалаушылар қосынымен қақтығыста көтерілісшілердің жетекшісі қайтыс болады [4, 180-б.]. Ал 4 қыркүйек күні Меркіден 70 шақырым жерде 2 мыңға жуық көтерілісшілер жазалаушы қосынға шабуылдайды [4, 180-б.].

Шу приставының аймағы да көтерілістің ошағына айналды. Көтерілісшілер Әулиеатадан 300 шақырымдай жерде тұрды. Негізгі құрамы Әулиеата, Ақмола, Аса болысының қазақтары, жалпы саны 3 мыңға жуық болатын. Шу бойына шоғырланған қазақтар Меркі бөлімі қазақтарының Новотроицкі, Кузьминка, Меркі, Мөңке және Луговойға жасаған шабуылдарын сәтті өткен және орыстардың әлсіздігін көрсеткен оқиға деп санады. Сондықтан да олар пристав бастығын қолға түсіріп, Әулиеата бағытында жүрді. Олардың Әулиеатаға шабуыл жасау жоспары жөнінде хабар алған Шу приставының бастығы Урбанек көтерілісшілермен келісімге келудің мүмкін еместігін түсініп, оларға қарсы 65 төменгі шендегі әскермен 3 офицерді аттандырды. Көтерілісшілер мен Урбанек әскері арасындағы шайқас 16 қыркүйекте Әулиеатадан 70 шақырым жердегі Аманқұл деген жерде болды [4, 180-б.].

Меркі көтерілісшілері 20 қыркүйекте Мойынқұмға қарай шегініп, күш жинау, жаңа шабуылдарға дайындық жасауға кіріседі. Көтерілісте қазақ кедейлері барынша белсенділік танытады. Мойынқұмға қарай тереңдеп енген көтерілісшілердің басшылары Жетісудің өзге аймақтарына өз елшілерін жіберіп, бірлесе күресуге шақырады. Қаншалықты қарсыласқандарымен қыркүйек айының ақырында Меркі көтерілісшілері жеңіліс тапты.

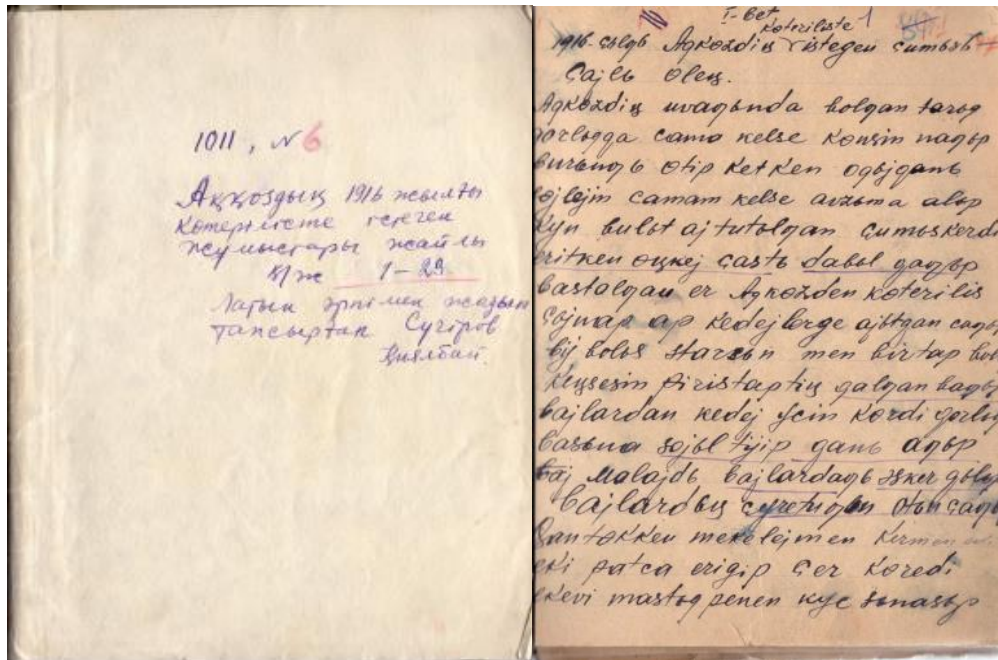
Жалпы алғанда Жетісу облысындағы 130 болыстықтың 102-сі осы шайқасқа қатысса, Сырдария облысындағы алты уезге қарасты 146 болыстықтың 114-інің азаматтары атқа қонды. Мұндағы дүмпуді басуға Шымкент пен Әулиеатадағы және Түркістан мен Қазалыдағы жасауылдар аздық еткендіктен, Гродеков Ташкент пен Орынбордағы гарнизондардан көмек сұрады. Сырдария облысының көлемі Жетісу жерінен әлдеқайда көлемді әрі халқы да көп болатын. Ташкенттегі генерал-губернатор Куропаткин Жызак пен Піскенттегі, Ферғана мен Намангандағы көтерілісшілерді басуға аттанған арнайы Түркістан легионынан 5 мың солдатты қамтитын жазалаушы отрядты Сырдария жеріне бөлді. Бұл жазалаушы отрядта 10 зеңбірек, 12 пулемет болғанымен көтеріліс өте үлкен аумақты қамтығандықтан, олар Ташқазак, Шымкент уездеріндегі көтерілісшілердің өзімен екі аптадай соғысып, басқа өңірлерге жете алмады. Қыркүйектің басында Орал-Қызыл Арбат-Ташкент теміржолы арқылы тез жеткен 13 зеңбірек, 23 пулеметпен жарақтанған құрамында 2500 жасағы бар орынборлық полк келгенде ғана Шымкенттен асып, Түркістан жаққа шыға алды.

Меркі көтерілісінің басшылары мен оған қатысушылар туралы бірер сөз. Біз Т. Рысқұловты осы көтерілістің зерттеушісі ғана емес, соған тікелей қатысушы, Ақкөз батырдың кеңесшісі ретінде де тануымыз керек. Ол өз алдына жеке зерттеуді талап етеді. Т. Рысқұлов 1916 жылдың 25 маусымындағы патша жарлығына қарсы қарулы көтерілістер болып жатқан кезде ол Әулиеата уезіндегі көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі болып, Мерке ауданында әрекет етіп жүрген халық батыры Ақкөз Қосанұлы бастаған көтерілісшілердің іс-әрекетіне ұйымдық сипат беріп, саяси бағыт-бағдар сілтейді.

Көтеріліс басшысы Ақкөз Қосанұлы (1859-1921) - [Ұлы жүз](#) Дулаттың Ботбай руынан шыққан. Қорағаты болыстығының болысы да болған. Бұзау аулынан шығып, Меркі, Құлан өңірінің 7 болыс елін көтеріліске бастады. Ақкөз батыр 18-19 жасында 80-нен асқан Сыпатай батырдың батасын алған. [Орынбасары](#) болып Досмайыл Сырғабайұлы (1938 ж. қайтыс болды), [хатшы](#) және діни басшысы болып Өмірзақ молда сайланды. Жазалушы қосындар қазан айында Ақкөз батырды ұстап, Әулиеатаға түрмеге жабады. Ақкөз батыр бастаған көтерілісшілерге қарсы 26 қылмыстық іс көтеріледі [5]. Түрмеден қазан төңкерісінен кейін босап шықты. 1919 жылы Новотроицк (қазіргі Төле би) базарында орыс отаршыларының бұзақылары өлімші етіп сабап, сегіз қабырғасын сындырды. Ақкөз батыр екі жыл төсек тартып жатып, 1921 жылы көз жұмды. Меркі көтерілісіне қатысушылар Аршынбай, Сатыпалды, Ақылбай, Жылқыбай, Шынбатша,

Құсмолла, Қыдырбай, Әлімжаныс, Ақкөз батырдың жары Қымбат ана, Ә. Аталықұлы, Ә. Бұланұлы, А. Нартайұлы, Ү. Иманбекұлы, Ш. Қамбарұлы, Б. Әбейқызы, және т.б. атап өтсек, тәуелсіздік жолында күрескен, жылдар бойы есімі тасада қалып келген жерлестеріміздің рухын ғана көтеріп қоймаймыз, келер ұрпақ ата-баба ерлігіне қарап бой түзері анық. Жоғарыда есімдері аталғандар 1916 ж. көтерілістің куәгерлері ғана емес, оған тікелей араласқан, сол үшін патшалық билік жүйесі тарапынан кезінде қуғын-сүргін көрген жандар еді. Олардың есімдерін әлі де болса толықтыра түсу қажет, өйткені осы Меркі көтерілісі кезінде үш күн бойы қоршауда болған Луговое және Каменка елді мекендері, луговойлықтар қаншалықты қарсылық танытқандығы туралы толық мәліметтер жергілікті архивтерде сақталмаған. Себебі көтеріліс жылдарында бұл өңір Сырдария облысына қарасты болғандықтан құжаттардың барлығы дерлік көршілес Ташкент архивтерінде сақтаулы. Онда ізденушілерге жұмыс істеуге мүмкіндіктер ашылмай тұр.

Дегенмен, кенестік тарихнамада толық қамтылмаса да, 1916 жылғы Меркі көтерілісі тарихта өзіндік із қалдырған айтулы оқиға. Көтеріліс және оның жетекшілері, қатысушылар туралы Т. Рысқұлов, М. Тынышпаев, Г. Сапарғалиев, М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс секілді ғалымдардың зерттеулерімен қатар, Т. Қожакеев, Ш. Мұртазаның романдарында, мерзімді баспасөз беттерінде К. Рахымбаев, Ш. Мамасерікова, Б. Дауылбаев, Б. Әбілдаев, Н. Омарғалиев, т.б. шығармаларында көркем әдебиет тұрғысында суреттелген. Меркі көтерілісіне қатысушылар, Қ. Сарымолдаұлы және т.б. естеліктері мен көтерілістің басы-қасында болған Қиялбай Сүгірұлының 1936 жылы жазылған «Ақкөз батыр» дастаны сол күндердің жаңғырығындай естіледі. Дастанның қолжазбалық нұсқасы ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған. Бірақ бұл дастан-дерек көтерілістің барлық ақиқатын танып-білуге тым аздық етеді.

Сурет 2 – ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Орталық Ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған көтеріліске қатысқан Қиялбай Сүгірұлының 1936 жылы жазылған «Ақкөз батыр» дастанының қолжазбалық нұсқасы

Көтерілістің өзге аймақтармен сабақтастығының және зардаптарының көрінісі ретінде, 1916 ж. көтерілістің Торғай ошағының сардарбегі Амангелді Имановтың бірге туысқандары, атап айтқанда, немере ағасы Иманқұлдан тараған Мақаш әулеті сол нәубетті жылдары жазалаудан қашып, көтеріліс басылғаннан кейін жер ауа көшіп келіп, қазіргі Т. Рысқұлов ауданының «Жаңатұрмыс» ауылында тұрақтап қалуының өзі көп нәрседен хабар береді.

Иә, 1916 жылғы көтерілістің зобалаңынан азып-аршыған, жазалаудан қорғалақтаған қазақ бір түнде Қытай асып, Балқаш құмын сағалап, босқындап кетті.

Қорыта келгенде айтарымыз, Шу-Ыстықкөл алқабындағы 1916 жылғы көтеріліс жалпы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихынан өзінің лайықты орнын таппай келгендігі ғылыми ақиқат. Себебі: «біріншіден, аймақтағы орын алған оқиғалар өзінің ерекшеліктері бар маңызды басты орталық ретінде көрсетілмеген. Екіншіден, Кеңес өкіметі тұсында тарихшылар аймақтағы оқиғалардың патшалық отарлаушы әкімшіліктің, Түркістан христиандық епархиясының кінәсінен ешбір жазықсыз жандардың қаны төгілгендігін, содан көтерілістің ұлттаралық сипат алғандығы туралы шындықты ашып көрсетуге қаймықты, ұлыдержавалық шовинизм мен шектен шыққан монархизм жеңіске жетті. Үшіншіден, мәселе өзінің ұлттық шекарасынан шығып кетті, ақиқатында көтерілісшілер Жетісу облысын Сырдариямен, Қазақстанды Қырғызстан, Өзбекстан және Түрменстанмен байланыстырушы буын міндетін атқарды. Төртіншіден, ұзақ жылдар бойы халық батырлары, көтеріліс басшылары, ең алдымен Ақкөз Қосанов, Мұқұш Шабданов және т.б. есімдерінің ұмытылып келуімен» [6] байланысты еді.

1 Қозыбаев М.Қ. Алғы сөз // Ақкөз батыр (1916 жылғы көтеріліс). – Алматы: Қазақпарат, 2001. – 4-б.

2 Рысқұлов Т. 1916 жылғы көтеріліс // Ақкөз батыр (1916 жылғы көтеріліс) – Алматы: Қазақпарат, 2001. – 12-б.

3 Восстание 1916 года в Казахстане (Документы и материалы). / Сост.: Ф.Н. Киреев, Ш.Я. Шафиро. – Алма-Ата: АН КазССР, 1947. – С. 170.

4 Қаһарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы). - Алматы: Қазақстан, 1997. – 2 т. – 110-б.

5 Сапарғалиев Г. Дело об Аккозе Косанове и других // Карательная политика царизма в Казахстане. – Алма-Ата, 1966. – С.244-248.

6 Қозыбаев М.Қ. Исыккульско-Чуйский очаг национального движения 1916 года // Ақкөз батыр (1916 жылғы көтеріліс). – Алматы: Қазақпарат, 2001. – 14-28-бб.

ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ МНОГООБРАЗИЕ КАЗАХСТАНА

Уалтаева А.С.

СНС Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова

Аннотация. Исследование истории расселения и культурных процессов в среде этносов Казахстана является приоритетной научной проблемой в свете задач, которые Президент страны Н.А. Назарбаев ставит с первого дня независимости. Наша страна уверенно продвигается по пути экономических, социально-политических, демократических и культурных преобразований, диктуемых велением времени и стремлением войти в когорту 30-ти развитых стран мира

Ключевые слова: отношения, этнокультурные, История, Казахстан, этнос

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ӘРТҮРЛІЛІГІ

Уалтаева А.С.

Тарих және этнология институтының ат. Ш. Уәлиханов ҰШЖ.

Аңдатпа. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап қойған міндеттері аясында Қазақстан этностарының ортасында қоныстану тарихы мен мәдени процестерді зерттеу басым ғылыми проблема болып табылады. Біздің еліміз уақыттың бұйрығымен және әлемнің дамыған 30 елінің когортасына кіруге деген ұмтылыспен туындаған экономикалық, әлеуметтік-саяси, демократиялық және мәдени қайта құру жолында сенімді түрде алға жылжуда

Түйін сөздер: қатынастар, этномәдени, Тарих, Қазақстан, этнос

ETHNO-CULTURAL DIVERSITY OF KAZAKHSTAN

Ualtaeva A.S.

SNS of the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov

Abstract. The study of the history of settlement and cultural processes among the ethnic groups of Kazakhstan is a priority scientific problem in the light of the tasks that the President of the country N.A. Nazarbayev has set since the first independence day. Our country is confidently moving along the path of economic, socio-political, democratic and cultural transformations dictated by the dictates of time and the desire to enter the cohort of 30 developed countries of the world

Keywords: relations, ethno-cultural, History, Kazakhstan, ethnos

Исследование истории расселения и культурных процессов в среде этносов Казахстана является приоритетной научной проблемой в свете задач, которые Президент страны Н.А. Назарбаев ставит с первого дня независимости. Наша страна уверенно продвигается по пути экономических, социально-политических, демократических и культурных преобразований, диктуемых велением времени и стремлением войти в когорту 30-ти развитых стран мира [1].

Модель межэтнического согласия в Казахстане сегодня привлекает мировое сообщество и постсоветские страны, история этносов является главным фактором, определяющим мирное сосуществование народов. Межэтническое согласие в нашей стране не установилось в одночасье

и не пришло само собой. Это стало возможным благодаря правильно выбранному стратегическому курсу на сохранение гражданского мира и внутривластной стабильности в обществе, разработка и осуществление эффективных механизмов регулирования полиэтнических и межконфессиональных отношений.

За годы независимости в Казахстане произошла радикальная трансформация общественного сознания. Смена социокультурной и политической парадигмы, формирование новых экономических структур и сильной президентской власти, развитие демократии, гражданского общества и социального государства, востребованность инициативы и предприимчивости граждан, вхождение Казахстана в мировое сообщество как полноправного субъекта международных отношений – все эти глобальные перемены стали возможными только потому, что сформировалась новая система ценностей.

Независимый Казахстан накопил особый позитивный опыт межэтнического сотрудничества и взаимопонимания. Главный успех в этом направлении заключается в том, что казахстанцы независимо от их этнической принадлежности получили право называться соотечественниками и по вкладу в развитие республики, и по менталитету, и по взаимопониманию и духовному притяжению. Феномен дружбы и сотрудничества этносов Казахстана не результат чьей-то субъективной воли, а рожден исторической практикой нашей страны. Сегодня ни один индивид, этнос не может быть исключен, изолирован, «вынесен за скобки» в процессе установления согласия. Это становится определяющим императивом современности.

Казахстан становился полиэтничным в течении нескольких веков, поток переселенцев, начавшийся во второй половине XIX в. - русских, украинцев, татар, мордвы, чувашей, уйгур и других из России, Украины и др. привел к резкому увеличению представителей некоренных национальностей. В предвоенные годы республика стала плацдармом для депортационной политики сталинизма. Во время войны в Казахстане было размещено 532,5 тыс. человек эвакуированных, 102,5 тыс. депортированных поляков, более 420 тыс. репрессированных немцев, 507 тыс. жителей Северного Кавказа, Крыма и Поволжья, были переселены корейцы [2].

Среди исторических факторов, влияющих на межэтнические отношения, безусловно, важное значение имеют три класса явлений. Первый - это сам ход исторических событий, в результате которых складывались отношения народов; второй - исторические события, которые становятся определенным символом в ходе ныне развивающихся отношений; и третий - особенности историко-социального развития народа, включенного в контакт.

В 1990 г. провозглашение декларации о государственном суверенитете, затем принятие Верховным Советом конституционного Закона «О государственной независимости Республики Казахстан» (1991 г.) [3] отразил определенный момент в понимании модели полиэтнического государства. В «Закоме о независимости» (статья 6) провозглашается, что «граждане республики всех национальностей, объединенные общностью исторической судьбы с казахской нацией, составляют вместе с ней единый народ Казахстана, который является единственным носителем суверенитета и источником государственной власти в Республике Казахстан ...» [4].

Казахстан представляет собой полиэтническое и одновременно национально-паритетное государство, поскольку население его состоит из более ста наций, где основные этнические группы составляют казахи и русские. Президент Н.А. Назарбаев на заре независимости замечал по этому поводу: «Это единственная республика, в которой коренное население, хотя и представляет самую большую группу, но не является большинством».

В период распада Советского Союза Главе государства удалось совершить невозможное. Теоретически полиэтнический Казахстан был самой уязвимой, наиболее подверженной рискам глубинных межэтнических размежеваний республикой среди других субъектов Союза. Первый Президент Казахстана доказал на примере Казахстана возможность создания качественно новой

модели гражданского общества, в котором мультикультурная форма гармонично сочетается с глубоко демократическим содержанием. Этот казахстанский феномен мировой истории еще предстоит оценить. Созданная по инициативе Главы государства Ассамблея народов Казахстана стала общественным институтом, сыгравшим в государстве ключевую роль в сохранении гражданского мира и общественного согласия.

Историческая традиция и культурный код общественного сознания складывались так, что для казахского народа стали изначально ясными такие понятия как «религиозная веротерпимость», «толерантность».

Глава государства считает: «Этнокультурное многообразие Казахстана – это наше преимущество. Это потенциал развития. Культуры этносов Казахстана являются включенными в общекзахстанскую культурную палитру, этносы Казахстана – полномочные представители культуры Казахстана в мире».

Идея создания Ассамблеи народа Казахстана как уникального общественного института гармонизации межэтнических отношений впервые была высказана Президентом РК Н.А.

Назарбаевым в 1992 году на первом Форуме народов Казахстана, посвященной первой годовщине независимости [5].

Полиэтничность, в основе, которой находится трагедия переселения многих народов из их исторической родины, Казахстан избежал печальной участи наших ближайших соседей в странах СНГ, ввергнутых в братоубийственные войны. В мире существуют три подхода к решению национального вопроса. Первый - когда некоторые страны проводят политику «выдавливания» инонационального населения, что никогда не было присуще казахскому народу, по-братски принявшему переселенцев. Второй - вообще не придавать значения национальному вопросу и надеяться на то, что проблемы отпадут сами по себе. Наша страна выбрала третий, единственный верный путь установления межэтнического диалога и согласия.

Развитие этического сознания находится в тесном взаимодействии с множеством факторов. Наиболее важные из них можно свести к своеобразному этносоциокультурному феномену, протекающему в рамках процесса модернизации. В этой трехмерной структуре культурный фактор выражает функции самоутверждения и самовыражения. Этническая составляющая общественного сознания стала доминирующей, поскольку именно на этом направлении выяснялся самый актуальный вопрос: как определить и найти национальную модель казахстанской экономики и социально-политической структуры?

В настоящее время закладываются основы для лидирующей роли нового Казахстана в Центральной Азии, что связано с новыми подходами общеевропейской концепции к Центральноазиатскому региону. Доминанта многополюсности, полицентричности мира, за который выступает Республика Казахстан, являются гарантом защиты национальных интересов и этносов внутри страны.

Таким образом, сегодня в Казахстане созданы прочные основы государственной системы, ее необходимые институты и обеспечена база реформ во всех областях, в том числе в демократизации общественной жизни, от чего в немалой степени зависит не только стабильность политических, экономических и социальных процессов, но и их динамизм.

Ассамблея народа Казахстана вносит огромный вклад в развитие этносов Казахстана. Президентом Казахстана определены 100 конкретных шагов для реализации 5 президентских реформ. 85-ый - Разработка проекта патриотического акта «Мәңгілік ел» и 86-ой шаг - Разработка и реализация масштабного проекта Ассамблеи народа Казахстана «Большая страна – большая семья», который укрепит казахстанскую идентичность и создаст условия для формирования целостной гражданской общности [6].

Сейчас в Казахстане идет процесс создания национальной системы образования, сочетающей мировой уровень науки, техники и культуры с этнокультурным наследием.

Динамичность и последовательность осуществления демократических процессов в республике существенно изменили психологию отношения наших граждан к образованию. При этом демократические процессы сформировали понимание и необходимость возрождения своего родного языка и на его базе воспитания и обучение детей. Стало сильнее проявляться стремление к образованию на основе национально - этнических корней.

На сегодня в общеобразовательных школах Республики обучение ведется на 9-языках, в них как родные изучаются 15 языков. Всего по Республике функционируют 170 воскресных школ, изучаются 23 родных языка. Успешное развитие языковой политики обеспечивают национальные СМИ. В Казахстане благодаря государственной поддержке издаются 5 республиканских и 15 региональных национальных газет, крупнейшие диаспоры республики волей исторических перипетий обретшие в Казахстане вторую родину, имеют собственные многотиражные издания, играющие исключительную роль в поддержке национальных языков и культур. В республике функционируют свыше 3049 региональных объединений, более 40 деноминаций.

В целом, анализ современной политической ситуации, межэтнических отношений показывает необходимость комплексного подхода к данной проблеме, принятия общего документа, отражающего все аспекты гармонизации межэтнических и межконфессиональных отношений, формирование толерантного сознания и профилактики экстремизма. Прошедшее время убедило всех и в Казахстане, и за его пределами в том, что Ассамблея народа – это редкий в современном мире инструмент этнического согласия. Избрание в Парламент Республики Казахстан представителей от Ассамблеи народа Казахстана, явилось значительным шагом в укреплении межнациональных отношений. Все это еще раз доказывает, что в Казахстане имеется огромный опыт межнационального сотрудничества, работающего на благо внутренней стабильности государства.

Опыт нашего государства свидетельствует, что народы с различной национальной психологией, культурой, ментальностью, вполне могут уживаться друг с другом и устанавливать конструктивные связи, перерастающие в отношения дружбы и духовной близости.

Таким образом, исторически казахская земля стала «Атамекен» для представителей 126 этносов. Общая численность населения Казахстана по данным на 1 ноября 2015 года составляет 17 630 719 человек. Согласно последним данным, казахи составляли большинство населения (66,01%). Следующими крупными этносами, населяющими страну, являются русские (21,05%), узбеки (3,07%), украинцы (1,7%), уйгуры (1,44%), татары (1,17%) и другие [7].

В этих условиях первостепенную значимость приобретает проблема их сближения, взаимодействия, взаимоуважения и совместимости через понимание, самобытности и взаимовлияния национальных культур. В республике действует 27 этно-культурных объединения , 9 депутатов Мажилиса Парламента представители Ассамблеи Народов Казахстана. Действует 88 школ, в которых обучение полностью ведется на узбекском, таджикском, уйгурском и украинском языках. В 108 школах языки 22 этносов Казахстана преподаются в качестве самостоятельного предмета. Кроме того, открыто 195 специализированных лингвистических центров, где не только дети, но и взрослые могут изучать языки 30-ти этносов.

Во всех регионах функционируют Дома дружбы, которые расположены в регионах с полиэтничным составом населения. Особое место в сфере этнокультурных взаимоотношений в Республике Казахстан отведено поддержке развития информационно-коммуникационных ресурсов этнокультурных объединений. На информационном поле активно работают более 35 этнических газет и журналов. Наиболее крупных 6 этнических республиканских газет работают при государственной поддержке. Газеты и журналы выпускаются на 11-ти языках, радиопередачи - на 8-ми, а телепередачи на 7-ми языках.

Нравственно-этические нормы, ценностные и этнокультурные традиции оказывают влияние не только на характер поведения человека в различных жизненных ситуациях, но и первостепенно запечатлеваются на культуре народов.

Использованные источники

1 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие» (Астана, 30 ноября 2015 года).

<http://www.akorda.kz/ru/addresses/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodukazahstana-30-noyabrya-2015-g>

2 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. - Алматы: Арыс - Казахстан, 1998. - 428

с.

3 Декларация Казахской ССР «О государственном суверенитете Казахской ССР» от 25 октября 1990 г. // Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. - 1990. - № 44. - С. 408.

4 Конституционный закон республики Казахстан «О государственной независимости Республики Казахстан Постановление ВС РК от 16 декабря 1991 года № 1008-ХІІ. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000798&doc_id2=1000799#sub_id=100

5 Указ Президента Республики Казахстан от 26 апреля 2002 года № 856 «Положение об Ассамблеенарода Казахстана и Стратегии Ассамблеи» // Казахстанская правда. – 1995, март – 3.

6 Назарбаев Н.А. План нации - 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ.

http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/telegrammy-v-podderzhkupleana-nacii-100-konkretnyh-shagov-po-realizacii-pyati-institucionalnyh-reform

7 О демографической ситуации в Республике Казахстан за январь-октябрь 2015 года. Комитет по статистике Министерство национальной экономики Республики Казахстан.

[http://stat.gov.kz/faces/homePage?](http://stat.gov.kz/faces/homePage?_afLoop=22550617619572469#%2Fforacle%2Fwebcenter%2Fportalapp%2Fpages%2Fnavigationrenderer.jspx%40%3F_adf.ctrl-state%3Dq61wrvxqv_25)

[_afLoop=22550617619572469#%2Fforacle%2Fwebcenter%2Fportalapp%2Fpages%2Fnavigationrenderer.jspx%40%3F_adf.ctrl-state%3Dq61wrvxqv_25](http://stat.gov.kz/faces/homePage?_afLoop=22550617619572469#%2Fforacle%2Fwebcenter%2Fportalapp%2Fpages%2Fnavigationrenderer.jspx%40%3F_adf.ctrl-state%3Dq61wrvxqv_25)

ЦЕННЫЙ ВКЛАД В НУМИЗМАТИКУ ЧИНГИЗИДОВ КАЗАХСТАНА

Ускенбай К.

Ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.

Аннотация. В настоящей работе рецензируется новая книга «Монетное дело и денежное обращение в Великой Монгольской империи, государствах Чагатаидов и Джучидов на территории Казахстана», написанная международным авторским коллективом в составе российского нумизмата П.Н. Петрова (Нижний Новгород) и казахстанских археологов К.М. Байпакова и Д. Воякин (оба Алматы). Содержание рецензии посвящено рассмотрению нумизматической части книги. Проанализировано основное содержание книги, отмечены новизна и актуальность поднятых в книге вопросов монетного дела и денежного обращения в Монгольской империи, государстве Чагатаидов и Золотой Орде.

Ключевые слова: Чагатаидов, денежное, обращение, дирхам, Чингизиды, дордже, Урус-хан, Золотая, тамги, Орда

ҚАЗАҚСТАН ШЫҢҒЫСХАНДАРЫНЫҢ НУМИЗМАТИКАСЫНА ҚОСҚАН ҚҰНДЫ ҮЛЕСІ

Ускенбай К.

Аңдатпа. Бұл жұмыста Ресей нумизматы П. Н.Петров (Нижний Новгород) және қазақстандық археологтар К. М. Байпаков пен Д. Воякин (екеуі де Алматы) құрамында халықаралық авторлық ұжым жазған "Ұлы Моңғол империясындағы, Қазақстан аумағындағы Шағатай және Жошы мемлекеттеріндегі монета дело және ақша айналымы" атты жаңа кітап рецензияланады. Шолудың мазмұны кітаптың нумизматикалық бөлігін қарастыруға арналған. Кітаптың негізгі мазмұны талданып, моңғол империясындағы, Шағатай мемлекетіндегі және Алтын Ордадағы монета дела мен ақша айналымы мәселелерінің жаңашылдығы мен өзектілігі атап өтілді.

Түйін сөздер: Шағатайдтар, ақша, айналым, дирхам, шыңғысхандар, дордже, Урус хан, Золотая, тамғи, Орда

CNY IN NUMISMATICS CHINGIZIDOV KAZAKHSTAN

Uskenbay K.

Abstract. The new book "Monet business and physical image in the Great Mongolian Empire, Chagataids and Juchids on the territory of Kazakhstan", signed by the international author's collective in the Russian numismatists P. N. Petrova (Nizhny Novogorod) and Kazakh archaeologists K. M. baypakova and D. voyakin (plague of Almaty). The review of the Numismatic part of the book was considered. The main document of the book, the novelty and relevance of the issues of monetary policy and physical image in the Mongolian Empire, The State Chagatai and the Golden Order were analyzed.

Keywords: Chagataidov, denezhnoye, image, dirham, Chingizidi, Dorje, Urus-Khan, Zolotaya, Tamgi, Horde

История монетного дела и денежного обращения на территории средневекового Казахстана относится к числу «белых пятен» казахстанской историографии. Публикации археологов и

историков на эту тему ограничиваются простой фиксацией монетных находок или упоминанием монетной чеканки в городах Казахстана теми или иными правителями. Собственная самостоятельная школа нумизматики в современном Казахстане не сложилась и тем отраднее, что на выручку приходят дружественные коллеги из соседней Российской Федерации. Медиевистам Казахстана хорошо известны работы историка и нумизмата к.и.н. П.Н. Петрова. В настоящее время он один из ведущих экспертов в нумизматике монгольских государств Евразии в XIII–XVI вв.

Основная собственно нумизматическая часть новой рецензируемой книги написана нумизматом П.Н. Петровым. Казахстанским соавторам археологам акад. НАН РК К.М. Байпакову и Д.Воякину, по всей видимости, принадлежит вводная первая глава, посвященная городам Казахстана XIII–XV вв. (с. 8–27). Всего в книге шесть глав (с. 8–173), три приложения (с. 174–207), сорок две фототаблицы (с. 208–249), вклейки с иллюстрациями (11 рисунков), заключение на трех языках (с. 250–259) и список литературы (с. 260–272). Вторая и пятая главы книги посвящены общей информации о монетном деле и монетном обращении на территории Казахстана в XIII–XIV вв. В третьей, четвертой и шестой главах помещена каталожная информация о монетных выпусках, осуществлявшихся монетными дворами, располагавшимися на территории современного Казахстана.

Во введении (с. 3–7) П.Н. Петров отмечает, что в денежном деле монгольских государств XIII–XIV вв. «очень много неразрешенных вопросов» (с. 5). Однако, чтобы нумизматический источник стал информативным нужно, по словам автора, достигнуть определенного уровня полноты сбора фактических данных, но поскольку специальных исследований по ряду направлений этой проблематики еще нет, автор наиболее полно и системно представил материалы по Чагатайскому государству (с. 5).

Нумизматическая часть книги открывается главой «Общие вопросы денежного дела и денежного обращения в Великой Монгольской империи, государстве Чагатаидов и Джучидов в XIII–XIV вв.». Это наиболее информативная, с общеисторической точки зрения, глава всей книги рассматривает такие аспекты проблемы как «Этапы монетного дела и денежного обращения» (с. 28–30),

«Монетные номиналы» (с. 30–34), «Особенности обращения медных посеребренных дирхамов» (с. 34–36), «Дордже/ваджра и мандала на чагатайских монетах XIV века» (с. 36–41), «Тамги на монетах Чагатаидов и Джучидов» (с. 41–67), «Эмитенты Чингизиды – хронология правлений» (с. 67–79).

П.Н. Петров приводит достаточно четкую градацию периодов монетного дела и денежного обращения в Великой Монгольской империи и государстве Чагатаидов, тогда как аналогичные этапы в истории Джучидов автором не проведены. Автор справедливо указывает на отсутствие сведений о чеканке монет в джучидских улусах Шибана и Орду-Ичена в период существования Монгольской империи. Только после прихода к власти Менгу-Тимура в 1266–67 г. можно говорить о новом этапе активной чеканки, вызвавшей появление новых монетных дворов, но лишь там, где были домонгольские традиции чеканки с преобладанием оседлого и городского населения и даже здесь они характеризуются локальностью (с. 29).

В главе подробно анализируются различные знаки, встречающиеся на монетах Чингизидов Казахстана, причины их появления на монетах, семантика. В частности, очень интересны размышления автора об орнаментальном построении, разделявшем поле монеты на две части, которое трактуется как буддийская ваджра (дордже). Кроме того, загадочный круг с точкой внутри на монетах Чагатаидов является символическим изображением мандалы, еще одного символа буддизма. Такому пониманию этих знаков способствует не только сама конструкция рисунка, но и сведения письменных источников. Так, П.Н. Петров цитирует сведения Муин ад-Дина Натанзи, автора «Мунтахаб ат-таварих-и Муини», о широком распространении буддизма

среди Чагатаидов (с. 38–39). По словам автора рецензируемой книги, на чагатаидских монетах изображалось два важнейших символа буддизма ваджра и мандала. При этом, никакого отношения к знакам собственности Чингизидов (тамгам) они не имели и бессмысленно отождествлять их с именами правителей государства Чагатаидов (с. 41). О знаках собственности Чингизидов подробно говорится в пятом параграфе этой главы. По мнению автора, первый вопрос, с которым сталкиваются исследователи тамг на монетах – как отличить тамгу от ничего не значащей виньетки, или локального геометрического построения. Часто вокруг тамг изображались точки или кружочки, но иногда за тамгу принимают стилизованные или просто безграмотно выгравированные резчиком буквы или их части. Некоторые исследователи ошибочно принимают за тамгу различные виньетки (с. 42–43). Расположение тамг на монетах не имеет никакого значения, в любом положении она должна быть узнаваема. Однако нередко случаи повторения одних и тех же тамг у представителей разных ветвей Чингизидов в разные хронологические отрезки (с. 43–44). На монетах периода Великой Монгольской империи тамги заменяли имена ханов, поскольку по шаманским поверьям прижизненное имя человека нельзя произносить после его смерти (с. 45). Справедливо отвергнуто П.Н. Петровым мнение о наличии общих династийных тамг по типу герба («тамга дома Бату»). Тамга это не герб и свойств герба она не имела (с. 50). В представлениях людей, для которых чеканились монеты «конкретная тамга на ней означала конкретное имя хана или оглана» (с. 60). Согласно автору книги, первое предназначение тамг на монетах – хозяйственное, связанное с учетом собственности. Второе немаловажное, но вторичное предназначение – политическое декларирование персональной власти (с. 62–63). После утверждения ислама в качестве государственной религии и укрепления центральной власти использование тамг на дирхемах Джучидов прекратилось (с. 66). В заключительном шестом параграфе второй главы автор подробно остановился на хронологии и обстоятельствах правления эмитентов Чагатаидского государства, но оставил без внимания таковых в Великой Монгольской империи и Джучидском государстве. В расписывании обстоятельств и времени их правлений, по мнению автора, нет необходимости, так как их монеты все анонимны, малочисленны и не имеют тамг (с. 79). Но эти слова автора опровергаются содержанием последующих глав, где описаны монеты ханов Джучидов с именами, годами и тамгами. См.: гл. III «Каталог продукции монетных дворов Великой Монгольской империи» (с. 80–89) и гл. VI «Каталог продукции монетных дворов Золотой Орды» (с. 156–173). Каталогные главы впервые систематизируют нумизматический материал Чингизидов на территории Казахстана, хотя, как отмечает сам автор, предлагаемый каталог нельзя считать исчерпывающим или полным, поскольку это только начало подобной работы (с. 80). В третьей главе описана монетная продукция Барчинлыгкента, Дженда, Отрара, Тараза, Кайалыка во времена единой Монгольской империи. В четвертой главе автор подробно характеризует продукцию монетных дворов Чагатаидского государства Отрара, Сайрама, Йанги Тараза и др. Подробно проанализированы и описаны шесть монет отчеканенных монетным двором Алматы. Последнее обстоятельство особенно важно в свете юбилейных событий, отмечаемых в южной столице Казахстана. По мнению, П.Н. Петрова, «никакие фантазии и околонуточные инсинуации по поводу отнесения монет Алматы к выпускам синьцзянского Алмалыка не могут быть приняты всерьез, поскольку не имеют никакой фактологической основы» (с. 131). В заключительной шестой главе каталогизированы джучидские монеты Казахстана битые в заключительной шестой главе каталогизированы джучидские монеты Казахстана, битые в Кутлугкенде, Сарайчуке, Барчине, Сыгнаке, Сыгнаке ал-Джадид, Дженде, Йангикенте, Сарае,

Сарае ал-Джадид и Узкенде. Для меня представляют особенный интерес описания монеты Мубарак-Ходжа-хана и Урус-хана. Павел Николаевич разделяет мнение Е.Ю. Гончарова о «среднеазиатском» происхождении сарайских монет Урус-хана, упрекая историков, в том, что они, узнав о существовании чеканки Урус-хана в Сарае, воспринимают эту информацию без

анализа как свидетельство завоевания Сарая на Волге, тогда как Сарай Урус-хана следует искать в Южном Казахстане (с. 171). Не берется во внимание тот факт, что историки использовали нумизматический материал как дополнительный аргумент к исчерпывающим данным средневековых арабо-персидских нарративов. На следующей странице автор не столь категоричен и говорит об отсутствии работ по системному изучению сарайских монет Урус-хана с критическим анализом нумизматического источника. П.Н. Петров надеется, «что подобные исследования появятся в будущем и смогут прояснить ситуацию с присутствием Урус-хана в Поволжской столице Золотой Орды по нумизматическим данным». Полностью разделяя надежды уважаемого коллеги, отмечу, что именно благодаря таким исследованиям, как рецензируемый здесь труд, в Казахстане, несмотря на его проблемное финансирование научной отрасли, возможно появится собственная нумизматическая отрасль.

В целом книга «Монетное дело и денежное обращение в Великой Монгольской империи, государствах Чагатаидов и Джучидов на территории Казахстана» является весомым вкладом в историографию Казахстана и послужит стимулом для дальнейших научных изысканий в этой малоизученной области.

SCYTHIAN AGE CEMETERY AT EGER-NAGY EGED IN NORTH- HUNGARY (PRELIMINARY REPORT)

Horvath V.

PhD student, 1st class, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty Republic of Kazakhstan
E-mail: scythianworld@mail.ru

Abstract. The article presents the scythian age cemetery from Eger-Nagy Eged, North Hungary. On the territory of the burial ground were found 61 grave and other different sporadic finds. On the basis of these materials it is possible to identify four cultural groups, which are characterized by: 1 - ceramic with Late Bronze - Early Iron Age traditions; 2 - ceramics under the influence of Basarab-culture; 3 - Hallstatt pottery, weapons and ornaments; 4 - several aspects of Scythian period, like iron axes, snaffle, wheelturned pottery and Cypraea shells. The presence of these four cultural groups allows for a fresh look at the problem of the researching of the early scythian age. As well as, issues related to the horizon so called "Gyöngyös-Miskolc-Diósgyőr-Ártánd", which consists of the articles of Hallstattian type and finds of the Vekerzug-culture, dated to the end of the 7th c. BC. This horizon belongs to a large system of local and regional relations, behind which can be supposed the representative military characters of the early iron age elite.

Keywords: Early Scythian, Hallstattian type, Prescythian, Basarab, horse trappings, wheelturned ceramic, relation system, Hungary

СОЛТУСТІК ВЕНГРИЯДАҒЫ СКИФ КЕЗЕҢІНІҢ ҚОРЫМДАРЫ (алдын ала есеп)

Хорват В.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 1-ші курс докторанты Алматы, Қазақстан
E-mail: scythianworld@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Венгриядағы ерте темір дәуірін, оның ішінде, Эгер-Надь Эгед жерлеуге қатысты ғылыми зерттеудің жаңа нәтижелері туралы деректерді ұсынады. Қорым аумағында 61 жерлеу орындары және өзгеде кездейсоқ табылған олжалар негізінде төрт мәдениет топтарын анықтауға болады. Соның негізінде оларды төрт топқа жіктейді: 1 – кейінгі қола-ерте темір дәуірінің дәстүрлі керамикасы. 2 – Basarab мәдениеті мен скиф кезеңнің бірнеше аспектілерінің ықпалынан туындағын керамика. 3 – Гальштат керамикасы, қару-жарақ және әшекейлері. 4 – темір балталар, сұр-сазды айқышты қыштар және Сургаеа жунғыштарды жатқызамыз. Аталған төрт мәдениет топтары көне скиф елдерінің өз бастарынан өткелген замандарына басқа көзқараспен қарауға мүмкіндік беріп отыр, сонымен қатар ол заман тізбегін «Gyöngyös–Miskolc–Diósgyőr–Ártánd» деп те атауға болады, VII ғасырдың соңындағы Векерзуг мәдениетіндегі гальштат бейнесінен құралады. Бұл тізбек аумақтық үлкен желі байланыстарына тиесілі, бұның құпиясы элиталық әскери мәдениеттің жасырын жатқандығы.

Түйін сөздер: ерте скиф дәуірі, Hallstatt түрі, скиф дәуіріне дейінгі, Басараб, жылқы жүгені, жылқы әшекейлері, скиф, байланыс жүйесі, Венгрия

МОГИЛЬНИК СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ СЕВЕРНОЙ ВЕНГРИИ (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ ОТЧЁТ)

Хорват В.

докторант 1 курса КазНУ им. Аль-Фараби. Алматы, Казахстан
E-mail: scythianworld@mail.ru

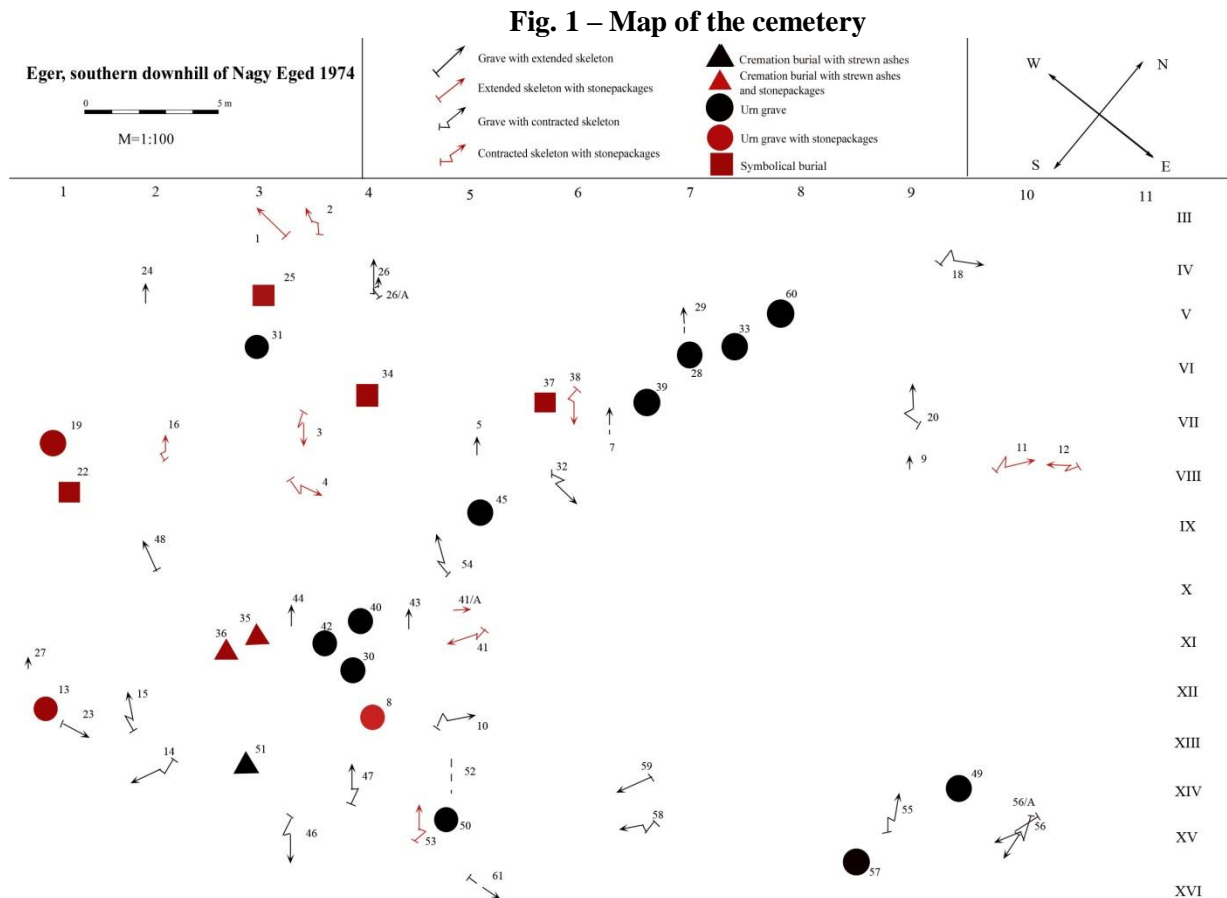
В статье приводятся данные о новых результатах исследований раннего железного века в Венгрии, в частности, материалы могильника у Эгер-Надь Эгеда. На территории могильника найдено 61 погребение и различные случайные находки, на основе которых можно выделить четыре культурных группы, для которых характерны: 1 – керамика традиций эпохи поздней бронзы – раннего железного века; 2 – керамика под влиянием культуры Басараб и несколько аспектов предскифского периода; 3 – гальштатская керамика, оружие и украшения; 4 – железные топоры, трензель, сероглиняная кружальная керамика и раковины Сурраеа. Наличие этих четырех культурных групп позволяют по-новому взглянуть на проблемы переживания древности предскифского периода, а также, вопросы, связанные с такназываемым горизонтом «Gyöngyös–Miskolc Diósgyőr-Ártánd» который состоит из предметов гальштатского облика и ранних вещей культуры Векерзуг в конце VII в. до н. э. Этот горизонт принадлежит к большой системе региональных связей, за которыми скрываются перемещения представителей элитной воинской культуры.

Ключевые слова: раннескифский, Гальштатский тип, Предскифский, Басараб, конские узды, гончарная керамика, система контактов, Венгрия

The article presents the scythian age cemetery from Eger-Nagy Eged, North Hungary. On the territory of the burial ground were found 61 grave and other different sporadic finds. On the basis of these materials it is possible to identify four cultural groups, which are characterized by: 1 - ceramic with Late Bronze - Early Iron Age traditions; 2 - ceramics under the influence of Basarab-culture; 3 - Hallstatt pottery, weapons and ornaments; 4 - several aspects of Scythian period, like iron axes, snaffle, wheelturned pottery and Cypraea shells. The presence of these four cultural groups allows for a fresh look at the problem of the researching of the early scythian age. As well as, issues related to the horizon so called "Gyöngyös-Miskolc-Diósgyőr-Ártánd", which consists of the articles of Hallstattian type and finds of the Vekerzug-culture, dated to the end of the 7th c. BC. This horizon belongs to a large system of local and regional relations, behind which can be supposed the representative military characters of the early iron age elite. Keywords: Early Scythian, Hallstattian type, Prescythian, Basarab, horse trappings, wheelturned ceramic, relation system, Hungary

Содержание:
At the beginning of the 21st century, the interest in the research of the early and middle iron age in Hungary (7-5th c. BC) has increased a lot. This phenomenon reveals itself especially in the process of materials of earlier, in the 1970s and 1980s excavated cemeteries like that of Nagy Eged at Eger. The rescue excavation of this cemetery passed in 1974 under the direction of Fodor L. muzeologist, in which 61 graves, many sporadic objects and some pits of an early iron age settlement were found [1, p. 71 – 79].

On the basis of all types of burials and objects, the cemetery can be divided into four territories: 1, The western – south-western territory, where the number of graves with stone packages passed the rate of 50 percent. 2, Line of urn graves which are presented in U-form from the Grave 60. to Grave 49. 3, Inhumation graves next to the line of urn graves. 4, A wide place to east from the line of the urn graves and the inhumation graves 5, Some inhumation graves located on the north-eastern territory of the cemetery.

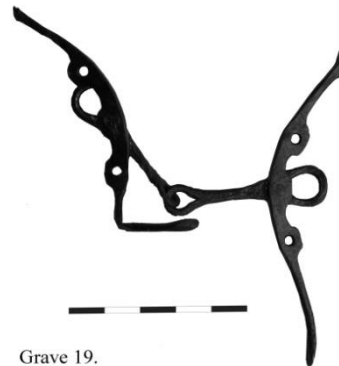
On the western border of cemetery, two graves were found. A female skeleton in extended position lied in the Grave 1. and a very slightly contracted female skeleton lied on her left side in the Grave 2. Burials with extended skeletons were introduced in the scythian age, their number is smaller than that of contracted skeletons, although the number of rites of the prescythian age burials show the opposite [2, p. 101-102; 3, p. 45.]. Some fragments of sporadic early iron age storage vessel, copper plate and grindstone were taken into the Grave 1. and a fragment of iron bracelet and iron pin with lob head were placed in the Grave 2. Only a shank of sheep was in the Grave 48. The placement of grindstone into grave is a tendency from the prescythian age in the graves with female extended skeletons. The stones were generally taken next to the shank or under the pelvis, sometimes to right side of the skeleton. In our cases the narrow place of grindstone from the Grave 1. is unknown. This tradition is survived in the scythian age, too [4, p. 145-146; 3, p. 44.]. The placement of meat into the grave is also a tradition connected to the Mezőcsát-culture, these phenomena can be often observed in the graves of both gender, with (Grave 6. at Ároktő-Dongóhalom) or without vessels (Tiszakeszi-Szódadomb) [5, p. 95.].

The number of burials with stonepackages was dominant on the western – south-western part of the cemetery. Near to the place of some prescythian realias, stonepackages covered the Grave 1. and 2. As opposed to the graves at Nagy Eged, the stonepackages were not employed in the prescythian graves of Heves and Borsod county, rather in the early scythian age cemeteries, like at Alsótelekes-Dolinka domb. Here, the stonepackages appeared at the end of the western part of the cemetery, in the cremation burials by strewn ashes, which is dated by weapon types to the end of 7th c. BC [6, p. 102.]. In the row of trenches V-VIII., some symbolical stonepackages were situated. This element of rite can be checked in the inhumation and urn burials, but its number gradually decreased to eastern territories of the cemetery. In the case of inhumation, especially the female contracted skeletons about 35-50 years get

stonepackages. Their grave goods consist of fragment of vessels preserved local late bronze age-early iron age traditions.

The Grave 13. and 19. with stonepackages were situated on the southern edge of the cemetery, where the iron axe and iron rivet snaffle of Grave 19. and the iron weapons of the Grave 13. can be related to the scythian age. The earliest appearance of iron rivet snaffle of Vekerzug-type can be dated according to Kemenczei T. to the first half of 6th c. BC [7, p. 56-58.]. Recently the research dates them earlier in time, to the turn of 7-6th c. BC [8, p. 273; 9, p. 178.]. Two sporadic iron willow-leaf shaped spearheads without rib were present by the urn Grave 13, whose nearest analogies are known from the cemeteries of Hallstatt-culture in the 7-6th c. BC [10, p. 127-161.].

Fig. 2: Iron rivet snaffle from the Grave 19.

Toward these urn graves, three cremation burials with strewing ashes were excavated, the Grave 35-36. with stonepackages and the Grave 51. was without it. In the first two graves, some fragments of ceramics related with an early iron age settlement came to the surface. A wheel-turned mug was placed into the Grave 51. Recently, the lower chronological border of the grey wheel-turned pottery is dated to the second half of 7th-the beginning of 6th c. BC according to the results of chemical and technological analyzes of these ceramics from the middle Dniestr [11, p. 104-105; 12, p. 32-50.]. This way, the earliest wheel-turned ceramics could appear in the Carpathian Basin, like in the cemetery at Alsótelekes-Dolinka domb, at the end of the 7th c. BC [6, p. 130-131.].

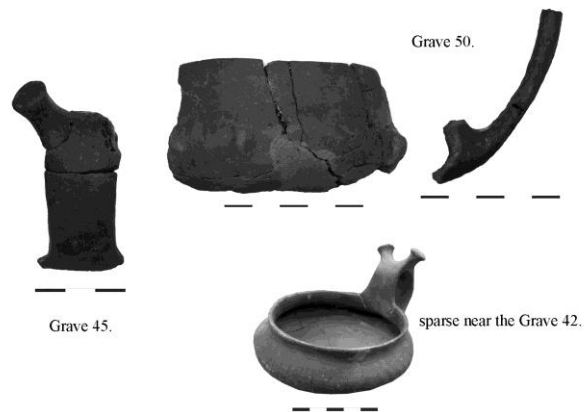
Fig. 3: Wheel-turned ceramic from the Grave 51.

Beside the cremation burials with strewing ashes, the Grave 47 of child were found with some fragment of Cypreae-cowries referring to eastern relations. These cowries were transferred here from the country of the Caucasus, by the scythian age population of the forest steppe zone at the end of the 7th c. BC [13, p. 64-69.]. A bronze bracelet decorated with snakeheads dated to the beginning of 6th c. BC. was taken in the inhumation Grave 5. Its earlier forms show, similar to the Cypreae-cowries, relationship with the Koban-culture [14; 15, p. 214-217.].

From the row of trenches V, trench 8. to the row of trenches XI, trench 4, the line of the urn graves is observed. The small part of their grave goods consist of the local types of vessels and scythian age axes, the other part of them from spearheads, bracelets and ceramics, cups of East Hallstatt-culture. Wheelturned vessels did not turn up from neither graves. The analogies of cups with horned handles [Fig. 4.] can be found in the cemeteries of southeastern-Alpine territories from the middle of the 7th c. BC and in the cemeteries of West-Transdanubia and Great Hungarian Plain between the end of 7th-beginning of 6th c. BC [16, p. 154-159.]. A cup with tucked handle, with rundle body and decorated with smoothed ornaments came from the urn Grave 42. Száraz Cs. – who had collected the types of Basarabi-like vessels in Hungary – thinks, these vessels could arrived to the downhill of Northern Central Mountains about in the 8-7th c. BC [17, p. 206-210.]. However this cup could not take into the grave earlier than the middle of the 7th c. BC, which is proved by the presence of iron spearhead lied near that.

Fig. 4: handmade cups with horned handle

The burials were suddenly broken off from the row of trenches IX trench 6-7 to the row of trenches XIII. The burials were suddenly broken off from the row of trenches IX trench 6-7. to the row of trenches XIII trench 11, here just some sporadic finds were found, like iron knives and an early iron age vessel with imitated cannelures. Hallstattian-type weapons and objects, in absence of precious documentation, were not concerned on this territory, but there are sporadic weapons, whose presence is very important for placing the cemetery in time. It should be mentioned, that here a lot of potential graves could be destroyed by systematic earthworks because in many cases the depth of graves was not so big enough.

It is divided into four chronological groups in the cemetery: 1, late bronze age-early iron age local ceramical traditions. 2, early iron age horizon with a mug of Basarabi-like and the prescythian characteristics. 3, Types of weapons, jewellerys and vessels of Hallstatt-culture. 4, Iron spontoons, iron rivet snaffle, wheel-turned ceramics, Cypraea-cowries and bronze bracelet decorated with snakeheads connecting with the Vekerzug-culture.

The beginning and final period of the cemetery, therefore broadly, can be outlined by means of few prescythian remains and the scythian age finds. Overall the problems of relationship between the prescythian and scythian age cultures became obvious, and their relations with the East Hallstatt-culture.

Recently, the middle european research calls HaB2/B3-C1 period as prescythian age, this is about 9ththe beginning of 7th c. BC, the influences of which can be detected vaguely in this cemetery. The determination of the constant preservation of traditions of Mezőcsát-culture, as in the case of the other similar cemeteries, here too is very problematic. The reason of this partly is, that 10 skeleton about 38 inhumations were destroyed by ploughing, that is why the fragmentary number of graves with skeletons is not adequate to draw concret consequences. Furthermore, the state and process of the prescythian age burials (146 prescythian age burials in front of more than 2500 scythian age burials) and the metalfinds

related to this period is so less, that their precise dating is impossible. In correspondence with this fact and the presence of Basarabian mug and the appearance of hallstattian traits, the establishment of the cemetery can not be taken earlier than the 1st half-middle of the 7th c. BC [comp. with: 18, p.183.].

Fig. 5: bronze bracelets

Grave 28.

From some urn graves, the characteristics especially of East Hallstatt-culture can be taken into consideration, like spearheads, bracelets from the Grave 28, trapezoid saggings and cups with horn handles. Their nearest analogies can be searched between the materials of tumulus in Transdanubia, like those of the 1st tumulus at Somlóvásárhely and the 2nd tumulus at Vaskeresztes [19, p. 119-131; 20, p. 72-90.] and from the eastern – southeastern-Alpine cemeteries [10, p. 127-161.]. In the 1960s, Párducz M, lately I. V. Bruyako supposed, that the influences of the East Hallstatt-culture can be detected almost from the second half of 7th c. BC on the Great Hungarian Plain in the horizon so-called „Gyöngyös – Miskolc-Diósgyőr – Ártánd” [21, p. 37-54; 22, p. 189-217; 9, p. 181; 8, p. 273.]. The finds of this horizon contains the main types of hallstattian objects of HaC period and the earliest typical elements of Vekerzug-culture, as a result of which the lower chronological border of early scythian age in Hungary is placed to the end of 7th c., to the turn of 7-6th c. BC. [23, p. 432; 24, p. 514-515; 25, p. 29-30; 8, p. 270-273.]

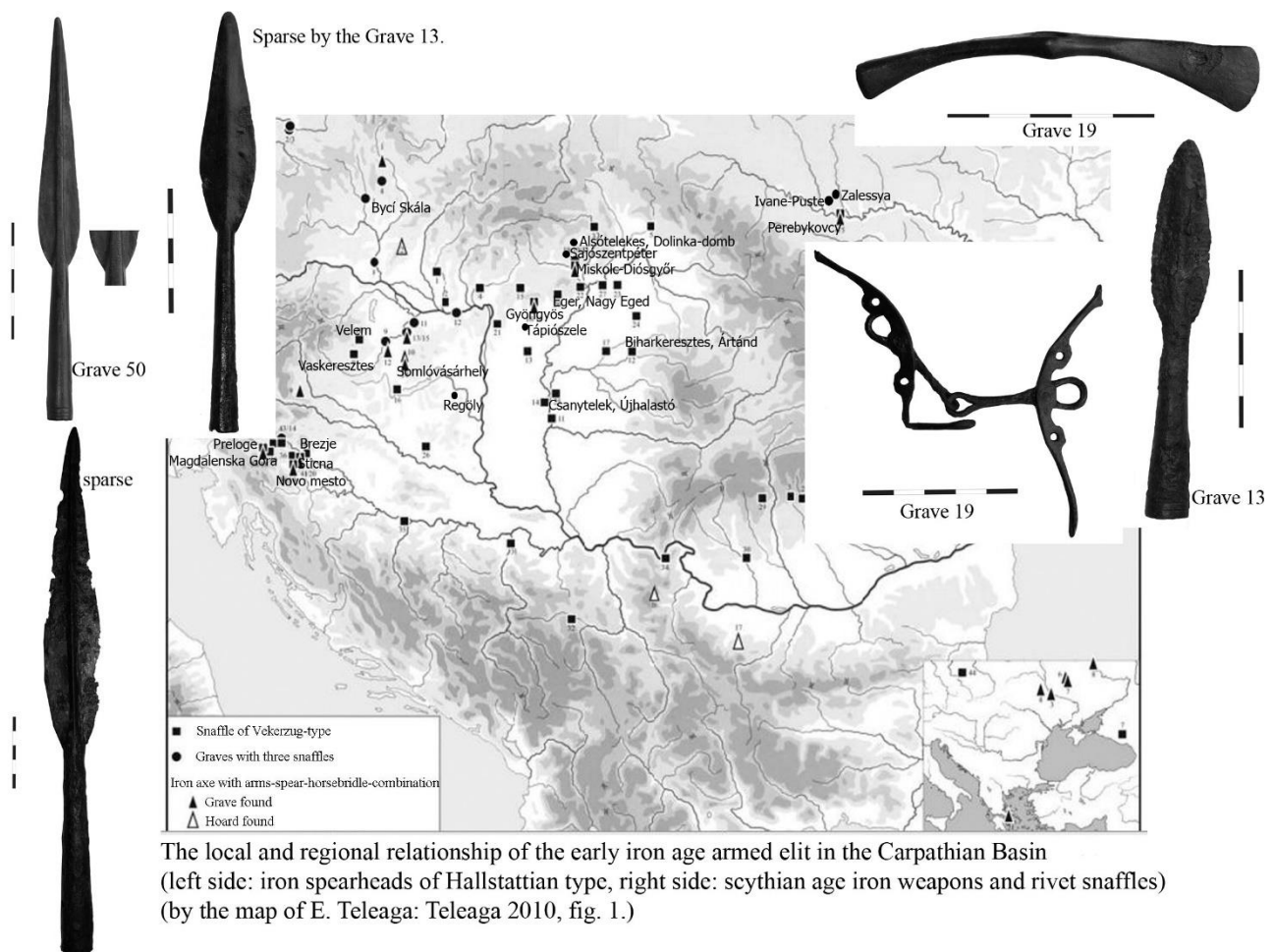
Keeping these in mind, it could be fruitful to analyze the hallstattian objects of other early scythian age cemeteries, like the cups with horned handles of Graves 316. and 345. at Tápiószele [26, p. 51-69.] or the fragment of „spotted” bracelet of Grave 2. at Sajószentpéter [27, p. 133.]. The analogies of these objects are carried outside the Carpathians, to West-Podolia, where fragments of „spotted” bracelets are known, dated to the end of 7th-at the beginning of 6th c. BC [28, рис. 2,4; 29, рис. 6,4].

The separation of periphery and the real territory of East Hallstatt-culture always challenges the researchers. Foremost P. Reinecke had talk about the relationship of the scythian and Hallstatt-cultures at the end of 19th c. [30, p. 1-10.]. The relationship of the hallstattian objects of ukrainian forest steppe, the Carpathian Basin and these of hallstattian sites of East-Austria were became evident since the spring of finds at Gyöngyös (Heves county, North-Hungary) [21, p. 37-54.]. After the excavation of Márton L., firstly A. Spitsin tried to outline the terminology of Hallstatt-culture with the help of ceramics with graphitic polished surface. He divided the vessels into two groups: the ceramics with polished surfaces and decorated with concentric circles constituted the first group, the second group was simply called „à la Hallstatt” or hallstattoid, referring to the imitations of worth quality of the vessels. He found the analogies of hallstattian vessels of forest steppe between those of Carpathian Basin and eastern-Alpine territories of HaB3-C period. By his realization, the Hallstatt can be determined as a cultural terminology whose characteristics dispersed in an added time on big territory and can be originated from one source [31, p. 155-168.].

Against the opinion of romanian and russian researchers [32, p. 151-170; 33, p. 33-37.], the hungarian and western-european archeologists do not so definitely consider Transdanubia and the

territories situated to east from the Danube, part of East Hallstatt-culture. The materials of transdanubian tumuli, like these of the Great Plain, or as in the burials of East-Austria and Slovenia, are members of based on the local traditionnal late bronze age findgroups. Their formal varieties differ in the northwestern and eastern tumuli, as in the case of founds from eastern territories [19, p. 131; 34, p. 105-136]. That is why the chronological determinations of transdanubian tumuli and of the materials of the Great Plain, too, are very complicated. The first biggest fail is, that their datings went back to the chronology of south-german, eastern-alpine and slovenian materials of Hallstatt-culture, whose compositions and states of finds are also partly based on the yonder local traditionnal findgroups. On the other hand, according to interpretation of Figler A., the Hallstattian-type objects forms a very slim layer, which looks like similar, but in fact, they are variants by regions. Therefore, this factor complicates, too, the perfect dating [35, p. 2628].

Fig. 6: place of the cemetery in the relation system so called horizon „Gyöngyös–Miskolc-Diósgyőr–Ártánd” in the Carpathian Basin

The local and regional relationship of the early iron age armed elit in the Carpathian Basin (left side: iron spearheads of Hallstattian type, right side: scythian age iron weapons and rivet snaffles) (by the map of E. Teleaga: Teleaga 2010, fig. 1.)

Recently, E. Teleaga analyzed the late Hallstatt-period sites of southeastern-Alpines territories, NorthHungarian Great Plain and the territories without the Carpathians [Fig.6.]. It was conspicuous, that the most part of sites are located next to important strategical places [9, p. 181.], along commercial roads or near stations of iron ore. In this time, the iron became easily accesible, whose exploitation does not pretend attached so complex relation systems as in the case of bronze. At the same time, a warrior stratum appeared, whose weapons were considered significant status objects, nevertheless the mass production

of iron objects is likely to have begun only from the HaD/LTA period (from the end of 6th– beginning of 5th c. BC) by the recent archeometrical researches. Therefore, it is impossible to think about pregnant siderurgical activity on the northeastern territories of Hungary from the less dates of Ha C period [37, p. 54-104.]. The castellated settlement at Velem, which is situated among the east-west directed commercial roads and the Amber road as significant commercial, metallurgical, redistributive and technological centre [38, p. 296-299.] or the materials of „Gyöngyös – Miskolc-Diósgyőr – Ártánd” horizon or rather the settlements along the middle Dniester, there are situated on very important strategical points. According to these territories, we can talk about the local and regional relations of the armed elite. This warrior stratum can be also identified in the early scythian age and late Hallstatt-period urn burials of the cemetery at Nagy Eged.

In the future, accounts of similar unexcavated or unpublished sites, like the tumulus at Regöly [39, p. 291-297.] or the settlements in north Hungary [40.] could help to understand the local and regional relation systems of the armed elite and can drive to new direction in the research of hungarian early and middle iron age.

References

- 1 Fodor L. Szkíta kori temető az Eger-Nagy-Eged déli oldalán. // Gyulai katalógusok X. Havassy Péter (ed.). – Gyula, 2001. – p. 71-79.
- 2 Patek E. Präskythische Gräber in Ostungarn. // MFMÉ–Miskolc, 1966-1967. – p. 101-102.
- 3 Matuz E. Két preszkíta sír Kompolt-Kigyósérről. // Ősrégészeti Levelek – Budapest. – 2001. – №3. – p.44-45.
- 4 Matuz E. A Szeged-Algyő 258. kútkörzet területén feltárt preszkíta temető. // MFMÉ SA – Szeged –2000. – №VI. – p. 145-149.
- 5 Kemenczei T. Kora vaskori leletek Dél-Borsodban. // HOMÉ. – Miskolc, 1988. – p. 92-95.
- 6 Patay P., B. Kiss Zs. Az Alsótelekes-dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai. (Az 1962. és 1964. évfeltárás eredményei) (Die unpublizierten Gräber des skythenzeitlichen Gräberfeldes von AlsótelekesDolinka. (Grabungskampagne 1962, 1964)). // FA. – Budapest. – 2001-2002. – №XLIX-L. – p. 81-131.
- 7 Kemenczei T. Mitteleisenzeitliche Trensens von ost-mitteleuropäischem Typ im Alföld. Keletközépeurópai típusú középső vaskori zablák az Alföldön. // FA.–Budapest. – 1985. – №XXXVI. – p. 4368.
- 8 Бруяко И. В. Ранние кочевники в Европе X—V вв. до Р. Х. Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 2005. – 290 p.
- 9 Teleaga E. Wiederentdeckte späthallstattzeitliche Grabfunde aus Miskolc-Diósgyőr (Ungarn). // Dacia –Bucuresti. – 2010. – №LIV. – p. 177-195.
- 10 Hvala S. T., Dular J., Kocuvan K. Železnodobne gomile na Magdalenski gori. Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora. Katalogi in monografije 36. – Ljubljana, 2004. – p. 47-169.
- 11 Kashuba M., Levitski O. Early Grey Wheel-made Ware from East-Carpathian Region (On the Basis of Finds from Trinca-„Izvorul Lui Luca” Settlement). // Pontica – 2009. – №XLII. – p. 104-106.
- 12 Кашуба М., М. Дараган М., Левицкий О. Технологические новшества раннего железного века: перспективы из учения ранней гончарной сероглиняной керамики Восточного Прикарпатья. // RA – 2010. – №V (2). – p. 28-52.
- 13 Kovács L. Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets. With malacological identifications by Gyula Radócz. // BAR International Series 1846. – Oxford, 2008. – p. 63-76.
- 14 Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н.э. //САИ Д4-5. – Москва: Наука, 1978.

- 15 Reinhold S. Die Spätbronze- und frühe Eisenzeit im Kaukasus. // *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*. Band 144. – Berlin, 2007. – p. 55-251.
- 16 Tankó K. Horn-handeled bowls of the Central Europe Iron Age. // *Celts on the Margin*. Ed: Dobrzańska H., Megaw V. Poleska P. – Krakow, 2005. – p. 154-159.
- 17 Száraz Cs. Basarabi-Bosut díszítésű kerámialeletek az Alföldön. // *MFMÉ SA – Szeged* – 1999. – №V. – p. 206-210.
- 18 Chochorowski J. Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Srodkowej. – Krakow: Uniwersytet Jagiellonski, 1993. – 327 p.
- 19 Horváth A. A vaszari és somlóvásárhelyi Hallstatt-kori halomsírok. // *VMMK. – Veszprém*. – 1969. – №8. – p. 109-134.
- 20 Patek E. Westungarn in der Hallstattzeit. – Weinheim, 1993. – 250 p.
- 21 Márton L. Skytha sírleletek Gyöngyösön // *AÉ* Budapest 1908 №28 p 37
54
- 21 Márton L. Skytha sírleletek Gyöngyösön. // *AÉ*. – Budapest – 1908. – №28. – p. 37-54.
- 22 Párducz M. Graves from the scythian age at Ártánd (county Hajdu-Bihar). // *AAH*. – Budapest – 1965. – №XVII. – p.180-194.
- 23 Romsauer P. Bemerkungen zur Späthallstattzeit im Nordostalpenraum. // *Die Osthallstattkultur*. Ed: Jerem, E., Lippert A. – Budapest, 1996. – p.432.
- 24 Teržan B. Auswirkungen des skytisch geprägten Kulturkreis auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. // *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*.
Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v.Chr.). Ed: Hänsel B., Machnik J. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 12. – München: Verlag Marie Leidorf GmbH, 1998. – p. 514-533.
- 25 Kemenczei T. Adatok a szkíta kor kezdetének a kérdéséhez az Alföldön. Beiträge zur Frage des Anfangs der Skythenzeit auf der Ungarischen Tiefebene. // *FA*. – Budapest – 2000. – №XLVIII. – p. 2934.
- 26 Párducz M. The Scythian Age Cemetery at Tápiószéle. // *AAH*. – Budapest – 1966. – №XVIII. – p.39-82.
- 27 Kemenczei T. Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld-Gruppe. // *Inventaria Prehistorica Hungariae*. – Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2009. – p. 122-173.
- 28 Ганіна О. Д. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте. // *Археологія*. – 1965. – №XIX. – p. 107-115.
- 29 Ганіна О. Д. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. // *Археологія*. – 1984. – №47. – p. 68-79.
- 30 Reinecke P. Magyarországi scythia régiségek. // *AÉ*. – 1897. – p. 1-10.
- 31 Спицын А. Скифы и Гальштатт. // *Сборник археологических статей, поднесенный графу А.А.Бобринскому в день 25-летия председательства его в Императорской археологической комиссии*. – Санкт-Петербург, 1911. – p.155-168.
- 32 Петреску-Дымбовица М. К вопросу о Гальштаттской культуре в Молдове. // *Материалы исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики*. Ред: Кондураки Е. В. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960. – p.151-170.
- 33 Смирнова Г.И. Гальштаттский компонент в раннескифской культуре лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища). // *РА*. – 2001. – №4. – p. 33-37.
- 34 Jerem E. Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. // *Die Hallstattkultur*. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlass d. internat. Ausstellung d. Landes Oberösterreich. – Linz: Oberösterreichischer Landesverlag, 1981. – p. 105-136.

- 35 Figler A. Hallstatt kori halomsírok Nagybarátin. // Arrabona – Győr – 2010. – №48 (2). – p. 26-28.
- 36 Galántha M. The Scythian Age Cemetery at Csanytelek-Újhalastó. // Hallstatt Kolloquium Veszprém.– Budapest: Bibliothek d. Archäolog. Inst. d. UAW,1984. – p. 69-77.
- 37 Czajlik Z. A fémnyersanyagok őskori kohósításának nyomai a Kárpát-medencében. Traces of Prehistoric Smelting Workshop in the Carpathian Basin. // Archaeometriai Műhely – Budapest – 2012. – №2. – p. 97-102.
- 38 Párducz M. Western relations of the Scythian Age Culture at the Great Hungarian Plain. //ActaAntiqua. – 1965. – №XIII. – p. 296-299.
- 39 Szabó G. Ethno-sociocultural background of the oriental origin of the pannons of the CarpathianBasin in the early iron age. // Sak culture of Saryarka in the context of the study of ethnic and sociocultural processes of steppe Eurasia. The collection of scientific articles, dedicated to the memory archeologist K. Akisev. Red: Beisenov A. – Almaty, 2015. – p. 291-297.
- 40 Farkas Cs., Hrabák Z. Excavation of an Iron Age building with an ornamented floor at Tenk (southernHeves). Poster from the archaeological conference MOMOSZ in North Hungary.

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА

Шайхығалиев Е.А., Бекишев К.О.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные этапы развития и становления туризма, начиная с античной эпохи до появления первой туристической фирмы. Кроме этого, в статье определены побудительные мотивации, которые способствовали развитию туризма.

Ключевые слова: туризм, история, путешествие, античность, транспортные, средства.

ТУРИЗМДІ ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Шайхығалиев Е.А., Бекишев К.О.

Аңдатпа. Бұл мақалада ежелгі дәуірден бастап алғашқы туристік компания пайда болғанға дейінгі туризмнің дамуы мен қалыптасуының негізгі кезеңдері қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада туризмнің дамуына ықпал еткен ынталандырушы мотивациялар анықталған.

Түйін сөздер: туризм, тарих, саяхат, ежелгі дәуір, көлік құралдары.

THE MAIN STAGES OF TOURISM DEVELOPMENT

Shaikhygaliev E.A., Bekishev K.O.

Abstract. This paper considers main stages of development and formation of tourism, starting from the ancient era to the appearance of the first tourist firm. Besides current article determines major causing factors of the advance of tourism.

Keywords: transport, history, tourism, travel, ancientness, services.

За прошедшее столетие туризм получил значительное и весомое развитие, в результате этого стал массовым социально-экономическим явлением международного масштаба. Резкому развитию туризма способствовало расширение экономических, политических, культурных и научных связей между государствами и разными народами. Туризм делает возможным для миллионов людей расширить свои знания об окружающем мире, познакомиться с достопримечательностями, культурой, традициями других стран и народов, к тому же обеспечивает многих людей постоянной работой, а в некоторых странах, в таких как Турция, Египет, Тайланд, Франция, Греция, является одним из основных доходов государства и людей.

Сам термин «туризм» заимствован с французского языка, и переводится как «путешествие», «поездка», «прогулка». Подходы описания туризма неоднозначны.

Несмотря на расхождение учёных относительно эволюции туризма, всё же, многие исследователи придерживаются теории, что туризм стало развиваться с эпохи античности и в основном тесно связано с путешествием.

Туризм и путешествие - два связанных между собой понятия, которые описывают определённый образ жизни человека. К нему относится спорт, отдых, активное или пассивное развлечение, изучение окружающего мира, торговля, наука, лечение и др. Путешествие - термин, обозначающий перемещение людей в пространстве и времени независимо от цели.

С самого начала истории развитие и становление цивилизаций было связано с развитием и укреплением контактов между разными государствами, народами и определёнными регионами. Многочисленные путешествия совершались для определения и изучения характера соседей - их

дружеского или враждебного настроения, поиска рынков, поиска работы, приобретения товаров, знаний и т.п. Позднее путешествия стали для определённых слоёв общества (мореплаватели, исследователи, купцы, священники) профессиональной необходимостью. А ещё позднее появились люди желавшие просто посмотреть новые народы земли и получить новые впечатления [1, с 4]. Всех этих людей мы называем путешественниками. Именно они сыграли большую роль в накоплении человеком знаний в различных областях науки, культуры и техники. Всё это послужило причиной возникновения особой формы путешествий - туризма.

В период первых древних государств, таких как Греция и Рим, Персия и Парфия, Вавилон и Ассирия, Бактрия и Сирия, большая часть путешествий предпринималось с целью обмена товаров. В это же время путешествия становятся неотъемлемым спутником военных действий. В результате военных походов Александра Македонского, персидских царей, римлян и греков открываются новые земли и народы, которые были отражены на древних картах и рукописях. Эти открытия помогли людям осознать, что мир огромен и в нём множество неразгаданных тайн.

Когда же произошло первое туристическое путешествие? Ответ на этот вопрос до сих пор не найден. Но принято считать, что первые туристические путешествия начались в то время, когда поездки утратили торговое значение. Модно предположить, что подобные путешествия начались в Древнем Египте в 4 тысячелетии до н.э. Путешествия древних египтян связывались с путешествиями к пирамидам, городам, храмам и искусственным озёрам. Однако из-за неразвитости дорог, мест ночлега и питания затрудняли первые путешествия. Туризм в период эллинизма не составлял источника доходов, этому препятствовали постоянные военные столкновения, грабежи и не заинтересованность государственного аппарата.

В древние времена значение дорог оценили только персы, которые на территории Персидской империи развили систему коммуникаций. Но даже эти дороги не были построены для развития транспорта, экономики, культуры. Изначально они были предназначены для похода персов в Грецию, по этим дорогам персидская армия без препятствий и в короткий срок могла добраться до побережья Малой Азии. Эти дороги вошли в историю как «королевские дороги», связывавшие Вавилон, Сузы, Сарды и Экбатаны. Каждые 30 миль на этих дорогах находились корчмы, пункты питания и отдыха.

Но всё же расцвет античного туризма связан с Грецией и периодом эллинизма. А её наследником можно по праву считать Древний Рим, который на протяжении нескольких столетий завоёвывал другие земли и народы. Все эти события, несомненно, дали возможность человеку увидеть и познать мир.

Основным мотивом путешествия долгое время была торговля. Чуть позднее к нему добавились спортивные (Олимпийские игры) и религиозные (паломничество) мотивы [2].

В Европе во времена Римской империи возникает новый вид путешествий - досуговый туризм. Римляне из высших слоёв общества нередко ездили в Грецию для пополнения образования, богатства. Постепенно эти поездки приобрели развлекательный характер: путешествия в Грецию совершались всей семьёй или холостыми богатыми римлянами ради развлечений. Кроме этого, у богатых римлян были свои земельные участки в разных уголках империи, чтобы контролировать их, римлянам нужно было выезжать из столицы и проделывать долгий путь до своего имения. Такие земельные владения были в Галлии и Испании, в Италии и Германии, в Греции и Македонии, в Фракии и Дакии, в Египте и Малой Азии.

В это же время начал функционировать Великий Шёлковый путь, который простирался от Жёлтого моря на востоке и заканчивался Римом на западе. В период античности можно было выделить два типа путей: сухопутные и водные. Естественно, основные пути были в Средиземном море, в дельте Нила, а также в Месопотамии - между Тигром и Евратом. Путешествовать морем было гораздо легче и безопаснее, чем пешком. Ездовые животные (лошади, слоны)

использовались в основном в сражениях.

В I веке до н.э. в Римской империи сформировались основные дороги, которые предназначались для передвижения гонцов и армии. А инфраструктура отдыха всё ещё оставалась на втором плане, так как поездки в разные регионы и страны являлись сугубо частным делом.

В эпоху средневековья смысл путешествий начал меняться. Увеличение товарооборота и частые войны повлекли за собой обмен новыми идеями. В результате появляется новая причина для путешествия - распространение своих интеллектуальных и религиозных взглядов. Священники, пилигримы, паломники, к которым часто присоединялись толпы бродяг, воинов перемещались пешком и на конях, главным образом по маршрутам между Европой и Азией [3].

Кроме выше перечисленных видов путешествий, существовали путешествия, которые были связаны с переездами знатных семей из зимних дворцов в летние и назад, поездками в дальние страны для заключения браков и альянсов, для сохранения контроля и расширения власти над отдельными владениями. Этот вид путешествия охватывал не только множество сопровождающих людей, придворных и солдат, но и курьеров и послов, частые поездки которых были тесно связаны с деятельностью феодалов. Конечным итогом стало появление услуг по организации отдыха вдоль маршрутов и торговых путей. Распространение в Европе «аристократического туризма» тоже в какой-то мере повлияло на развитие туризма. Дворяне часто отправлялись в европейский тур по странам Европы: из Англии во Францию, затем в итальянские города-государства, в Швейцарию, Германию и Нидерланды. Такие путешествия были очень затратными, поэтому он охватывал только высший класс. В средние века из-за частых войн путешествия из Европы в Азию были весьма непопулярны, даже внутри самой Европы, маршруты путешественников в основном пролегали только через Западную и Центральную Европу. Феодалный строй не позволял крестьянам покидать свои земли. Кроме аристократов, в дальние страны отправлялись представители торговли, участники завоевательных походов, священники и свободные городские жители. В средневековье самым популярным транспортным средством становится лошадь. Господство лошадей как основного сухопутного транспортного средства просуществовало до второй половины XIX века, то есть до появления поездов и автомобилей.

Развитию туризма огромное влияние оказали Великие географические открытия. Открытие новых земель на востоке и западе позволило расширить географию путешествий, а также являлось стимулом для многих людей, мечтавших о свободе и равенстве, богатстве, которые устремились увидеть и познать Новый Свет. В это время происходит резкое изменение маршрутов и мест отдыха. Главные торговые пути связывают Европу с Индией, Европу с Америкой, Африку с Южной Америкой. Таким образом, маршруты по Атлантическому океану становятся главными, а торговля и путешествие по Средиземному морю уходит на второй план. Некоторые исследователи связывают это событие с Великим Шёлковым путём, который из-за открытия новых морских путей окончательно прекратил своё существование.

Развитие колониальной системы хорошо влияло на развитие путешествий. Во-первых, возрастало количество переселенцев в новые земли, которые вряд ли бы поехали в колонии, если бы им не была гарантирована защита войсками. Таким образом, колонии становятся не только источниками сырья, но и местами отдыха. Учитывая местоположение большинства из них, многие колонии в последствии стали полноценными курортами. Во-вторых, наличие колоний стимулировало развитие транспорта, дорог и обуславливало возникновение системы гостеприимства - мест, где можно было бы отдохнуть в хороших условиях. Чем выгоднее метрополии было заселение колонии своими гражданами, тем больше внимания уделялось комфорту [4].

В XVII-XVIII веках люди стали посещать другие страны ради отдыха, лечения, в религиозных, образовательных и экономических целях. Начинает совершенствоваться инфраструктура, но основные средства перемещения и размещения остаются теми же, что и в

средние века, однако выросло число постоянных домов, где можно остановиться на какое то время. Благодаря появлению поездов и автомобилей, либерализации труда и стремлению к обогащению досуговый туризм стал частью всех слоёв общества.

Основное различие туризма прошлых лет и современного - наличие рынка туристических услуг. В XVIII - XIX веках люди не нуждались в маркетинге, поскольку большинство фирм были мелкими и знали своих клиентов на лицо. До XIX века туристических фирм вообще не существовало, поэтому все путешествия осуществлялись по частной инициативе и на собственных транспортных средствах. Только в 1863 году туризм коренным образом меняется, Томас Кук открывает первую в мире туристскую фирму, которая занималась продажей нового вида услуг - путешествий ради удовольствия. С этого отрезка времени туризм отсчитывает свою историю как специфический вид предпринимательской деятельности.

В настоящее время туризм стало частью нашей жизни. Уровень туризма в некоторых странах достигло грандиозных успехов. Но несмотря на это, она всё ещё развивается. Историю развития туризма нельзя считать ни завершённой, ни замёрзшей на определённом этапе: она связана с историей человечества, поэтому развитие туризма будет влиять на экономику, социальную и культурную жизнь человека.

Список использованной литературы

1. Александрова А.Ю. Международный туризм: Учебник. М.: Аспект Пресс, 2002, - 470 с.
2. Буйленко В.Ф. Туризм. Ростов-на-Дону: Феникс, 2008, - 416 с.
3. Квартальнов В.А. Туризм: теория и практика. М.: Финансы и статистика, 1998, - 312 с.
4. Шаповал Г.Д. История туризма. Минск: Эноперспектива, 1999, - 216 с.

References

1. Aleksandrova A.J. Mezhdunarodni tourism: Uchebnic. M.: Aspekt Press, 2002, - 470 p.
2. Builenko V.F. Tourism. Rostov-na-Donu: Feniks, 2008, - 416 p.
3. Kvartalnov V.A. Tourism: teoria I praktika. M.: Finansi I statistica, 1998, - 312 p.
4. Shapoval G.D. History of tourism. Minsk: Enoperspektiva, 1999, - 216 p.

МАЗМҰНЫ

Әбжанов Х.М. ҒАЛЫМ ЖОЛЫ.....	8
Бақторазов С.У. КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ЖАЗАЛАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ КҮШЕЮІНІҢ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНА ӘСЕРІ..	17
Боранбаева Б.С. ПАРТИЗАН ОТРЯДЫНЫҢ БАЙЛАНЫСШЫСЫ ҚАЗАҚ ҚЫЗЫ – НҮРҒАНЫМ БАЙСЕИТОВА.....	24
Жұматаева Д., Тұрлыбек А. 1963 – 1964 Ж. КИПІРДЕГІ ҚАҚТЫҒЫС.....	31
Жүгенбаева Г.С., Қоңқабаева А.Н., Бұрханов Б.Б., Байжұманова З.Б. АУЫЗША ТАРИХ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	40
Ибраева А.Ғ., Құнанбаева Ш.Б. ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ МУЗЕЙЛЕРДІҢ КОЛЛЕКЦИЯЛЫҚ ҚОРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	52
Картаева Т.Е. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ БЕТАШАР РӘСІМІ.....	58
Көбеев Р.Д. КЕҢЕС АРМИЯСЫНДАҒЫ СОЛДАТ-МҮСЫЛМАНДАР: ҰҚСАСТЫҚҚА ТЕСТ? (тарихнамалық шолу).....	64
Малбақов Д.М., Сарыбаев М.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ АУҒАНСТАН МӘСЕЛЕСІ МЕН АЙМАҚТЫҚ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ЕМЕС АКТОРЛАР (2001-2011 ЖЖ.).....	71
Мармونتова Т.В., Шадаева Ш.А. ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ ӨЗБЕК – ТӘЖІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ.....	78
Нурсултанова Л.Н., Мармونتова Т.В. ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ӨЗБЕК - ҚЫРҒЫЗ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ.....	86
Өтепова Г.Е., Садықова А.М. ҚАЗАҚСТАНДА ӘКІМШІЛІК-АУМАҚТЫҚ ЖҮЙЕНІ ӨЗГЕРТУГЕ ҚАТЫСТЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ.....	95
Пилипчук Я.В. СКАНДИНАВИЯ ЖӘНЕ АЛТЫН ОРДА: ШЫНДЫҚ ПЕН ДАҚПЫРТ.....	104
Рахимова Г. ФЕРҒАНА АЛҚАБЫНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ХИМИЯЛАНДЫРУДЫҢ САЛДАРЫ. 1950-1990 жж.	108
Саркенова К. ЕКІ САНАҚ (1926-1939) АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ.....	113
Төленова З.М. 1916 ЖЫЛҒЫ МЕРКІ КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖЕТЕКШІСІ АҚҚӨЗ БАТЫР ХАҒЫНДА.....	120
Уалтаева А.С. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ӨРТҮРЛІЛІГІ.....	127
Ускенбай К. ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСХАНДАРЫНЫҢ НУМИЗМАТИКАСЫНА ҚОСҚАН ҚҰНДЫ ҮЛЕСІ.....	132
Хорват В. СОЛТҮСТІК ВЕНГРИЯДАҒЫ СКИФ КЕЗЕҢІНІҢ ҚОРЫМДАРЫ (алдын ала есеп).....	136
Шайхығалиев Е.А., Бекишев К.О. ТУРИЗМДІ ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ.....	146

СОДЕРЖАНИЕ

Әбжанов Х.М. ПУТЬ УЧЕНОГО.....	8
Бакторазов С.У. ВЛИЯНИЕ УСИЛЕНИЯ КАРАТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ СОВЕТСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА НА ТЕРРИТОРИЮ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА.....	17
Боранбаева Б.С. СВЯЗИСТ ПАРТИЗАНСКОГО ОТРЯДА КАЗАШКА - НУРГАНЫМ БАЙСЕИТОВА.....	24
Жұматаева Д., Тұрлыбек А. КИПРСКИЙ КОНФЛИКТ 1963 – 1964гг.....	31
Жүгенбаева Г.С., Қоңқабаева А.Н., Бұрханов Б.Б., Байжұманова З.Б. УСТНАЯ ИСТОРИЯ: ПРОБЛЕМЫ АНАЛИЗА ДАННЫХ.....	40
Ибраева А.Ф., Құнанбаева Ш.Б. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОЛЛЕКЦИОННОГО ФОНДА ПЕРВЫХ МУЗЕЕВ НА ЗЕМЛЕ КАЗАХСТАНА.....	52
Картаева Т.Е. ЦЕРЕМОНИЯ БЕТАШАРА В КАЗАХСКОМ НАРОДЕ.....	58
Көбеев Р.Д. СОЛДАТЫ-МУСУЛЬМАНЕ В СОВЕТСКОЙ АРМИИ: ТЕСТ НА ИДЕНТИЧНОСТЬ? (историографический обзор).....	64
Малбаков Д.М., Сарыбаев М.С. ПРОБЛЕМА АФГАНИСТАНА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И УЧАСТИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ И НЕРЕГИОНАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ (2001-2011 ГГ.).....	71
Мармونتова Т.В., Шадаева Ш.А. УЗБЕКСКО-ТАДЖИКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В НОВОЕ ВРЕМЯ.....	78
Нурсултанова Л.Н., Мармونتова Т.В. УЗБЕКСКО - КЫРГЫЗСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	86
Өтепова Г.Е., Садықова А.М. ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПО АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОМУ УСТРОЙСТВУ КАЗАХСТАНА.....	95
Пилипчук Я.В. СКАНДИНАВИЯ И ЗОЛОТАЯ ОРДА: РЕАЛИИ И ВЫМЫСЕЛ.....	104
Рахимова Г. ПОСЛЕДСТВИЕ ХИМИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ФЕРГАНСКОГО ДОЛИНЕ. 1950-1990 гг.....	108
Саркенова К. ТЮРКСКИЕ НАРОДЫ КАЗАХСТАНА В МЕЖПЕРЕПИСНЫЙ ПЕРИОД (1926-1939).....	113
Төлєнова З.М. МЕРКЕНСКОЕ ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА И ЕГО ЛИДЕР АККОЗ БАТЫР ХАХЫНДА.....	120
Уалтаева А.С. ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ МНОГООБРАЗИЕ КАЗАХСТАНА.....	127
Ускєнбай К. ЦЕННЫЙ ВКЛАД В НУМИЗМАТИКУ ЧИНГИЗИДОВ КАЗАХСТАНА.....	132
Хорват В. МОГИЛЬНИК СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ СЕВЕРНОЙ ВЕНГРИИ (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ ОТЧЁТ).....	136
Шайхығалиев Е.А., Бекишев К.О. ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА.....	146

CONTENTS

Abzhanov K.H.M. THE PATH OF THE SCHOLAR.....	8
Baktorazov S.U. THE IMPACT OF THE STRENGTHENING OF THE PENAL BODIES OF THE SOVIET GOVERNMENT ON THE TERRITORY OF SOUTH KAZAKHSTAN.....	17
Boranbayeva B.S. CONTACT OFFICER OF THE PARTISAN DETACHMENT KAZAKH KYZY-NURGANYM BAISEITOVA.....	24
Zhumatayeva D., Turlybek A. CYPRUS CONFLICT in 1963-1964.....	31
Zhugenbaeva G.S., Konkabaeva A.N., Burkhanov B.B., Baizhumanova Z.B. ORAL HISTORY: PROBLEMS OF REQUISITE ANALYSIS.....	40
Ibraeva A.G., Kunanbayeva Sh.B. FEATURES OF THE FORMATION OF THE COLLECTION FUND OF THE FIRST MUSEUMS IN KAZAKHSTAN.....	52
Kartayeva T.Ye. BETASHAR CEREMONY IN THE KAZAKH PEOPLE.....	58
Kubeyev R.D. MUSLIM SOLDIERS IN THE SOVIET ARMED FORCES: IDENTITY TEST? (Historiographical Review).....	64
Malbakov D.M., Sarybaev M.S. THE PROBLEM OF AFGHANISTAN IN THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND PARTICIPATION OF REGIONAL AND NON-REGIONAL ACTORS (2001-2011).....	71
Marmontova T.V., Shadaeva Sh.A. UZBEK-TAJIK RELATIONS IN THE NEW AGE.....	78
Nursultan L.N., Marmontova T.V. THE MODERN RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND KYRGYZSTAN.....	86
Oteпова G.E., Sadykova A.M. LEGISLATION OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL STRUCTURE OF KAZAKHSTAN.....	95
Pylypchuk Ya.V. SCANDINAVIA AND THE GOLDEN HORDE: BETWEEN REALITY AND FICTION.....	104
Rakhimova G. CONSEQUENCES OF CHEMICALIZATION OF AGRICULTURE IN THE FERGHANA VALLEY. 1950-1990.....	108
Sarkenova K. THE TURKIC PEOPLES OF KAZAKHSTAN IN BETWEEN CENSUSES OF POPULATION (1926-1939).....	113
Tulenova Z.M. MERKE UPRISING OF 1916 AND ITS LEADER AKKOZ KOSSANOV.....	120
Ualtaeva A.S. ETHNO-CULTURAL DIVERSITY OF KAZAKHSTAN.....	127
Uskenbay K. CNY IN NUMISMATICS CHINGIZIDOV KAZAKHSTAN.....	132
Horvath V. SCYTHIAN AGE CEMETERY AT EGER-NAGY EGED IN NORTH- HUNGARY (PRELIMINARY RIPORT).....	136
Shaikhygaliev E.A., Bekishev K.O. THE MAIN STAGES OF TOURISM DEVELOPMENT.....	146

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2016. 3(7)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 30.09.2016.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй